बौधायनोऽपि। "सगोत्राञ्चेदमत्योपगच्छेत्* मातृवदेनां बिभृयात्। प्रजाताचेत्† कृच्छ्रपादं चरित्वा, यन्म आत्मनो निन्दाभूत्‡ पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात्"—इति। ननु पितृष्वसृसुतामातुलसुतयोर्विवाहस्य तत्प्रकरणेऽङ्गीकृतत्वाच्च प्रायश्चित्तविधानं विरुद्धमिति चेत्। नैवम्। आसुरादिविवाहोत्पन्नयोः सापिण्ड्यानिवृत्त्या विवाहाङ्गीकारेण प्रायश्चित्तस्य तद्विषयत्वात्(१)।

ननु गुरुतल्पगस्य पूर्वोदाहृतेभ्यो व्रतेभ्योऽन्यान्यपि कानिचिद्व्रतानि स्मर्य्यन्ते। तथाङ्गिराः,—

"महाव्रतचरेद्वाऽपि दद्यात् सर्वस्वमेव वा।
गुर्वर्थे वा मृतो युद्धे मुच्यते गुरुतल्पगः"—इति॥

सुमन्तुरपि। "गुरुदारगामी संवत्सरं कण्टकिनीं शाखां परिष्वज्याधः शायी त्रिषवणमैक्षाहारः पूतो भवतीति, अश्वमेधावभृथस्नानेन वा"—इति। एतान्यपि पूर्वोक्तनीत्या गुरुतारतम्यं तत्पत्नीतारतम्यं तत्संयोगतारतम्यं वोपजीव्य व्यवस्थापनीयानि।

पश्चादिगमनस्य पितृदारादिगमनादल्पत्वेन तत्राल्पं प्रायश्चित्तमाह,—

---

* यच्छेत्,—इति मु०।
† प्रजाता चेत्,—इति मु०।
‡ निन्दाभूत्,—इति मु०।

---

(१) ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नयोः पितृष्वसृसुतामातुलसुतयोः सापिण्ड्यनिवृत्त्या तद्विवाहो न निषिद्धः। आसुरादिविवाहोत्पन्नयोस्तु तयोः सापिण्ड्यानिवृत्त्या तद्विवाहो निषिद्धः। तद्विवाहपक्षे इदं प्रायश्चित्तमिति भावः।

पशुवेश्याभिगमने महिष्युष्ट्रीं कपीन्तथा।
खरीञ्च सूकरीं गत्वा प्राजापत्यव्रतञ्चरेत्॥ १३॥

पशुरश्वादिः। वेशो भृतिः, तां जीवनहेतुतयाऽर्हतीति वेश्या। यद्यपि कपी सूकरी चान्यदेहत्वान्न मनुष्यैर्गन्तुं योग्या, तथापि केषुचिद्देशविशेषेषु प्रौढदेहयोरपि तयोः सद्भावात् तदुपगमनविषयमिदं व्रताभिधानम्। वेश्यायां गर्भात् प्रागिदमवगन्तव्यम्। गर्भे तु कण्व आह,—

"प्रसूते[१] यस्तु वेश्यायां भैक्ष्ययुङ्नियतेन्द्रियः।
शतमाहस्रमभ्यस्य सावित्रीमेव शुद्ध्यति"—इति॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि पशुगमने प्राजापत्यमुक्तम्,—

"सर्वेषां*[२] पशुजातीनां गमने कृच्छ्रमाचरेत्।
शुनीञ्चैव द्विजो गत्वा अतिकृच्छ्रं समाचरेत्"—इति॥

वेदविदस्तु†[३] तिर्य्यग्गमने कुष्माण्डकैर्मन्त्रैर्होमः। तदाह गौतमः। "अमानुषीषु गोवर्जं स्त्रीषु गमने कुष्माण्डैर्घृतहोमः"—इति।

* अत्र, 'यस्तु' इत्याधिकः पाठः प्रायः सर्व्वत्र।
† वस्तुतस्तु,—इति मु०।

(१) प्रसूते इत्यन्तर्भूतणिजर्थतया प्रसवप्रयोजकत्वावगतेः गर्भोत्पादनपर्य्यन्तलाभः। प्रसूत इति पाठेऽपीत्थमेव व्याख्येयम्।
(२) इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, 'सर्व्वासां'—इति पाठः प्रतिभाति।
(३) तथाच, वेदविदस्तिर्य्यग्गमने कुष्माण्डमन्त्रैर्होमएव प्रायश्चित्तं, व्रतन्तु अवेदविद्विषयमिति भावः। कुष्माण्डमन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्यके पठिताः।

पश्वन्तरेभ्योगोः प्रशस्तत्वात्तदभिगमनेऽधिकं प्रायश्चित्तमाह,—

गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणो ददत् । इति ।

शुद्ध्यतीति शेषः । एतच्च सकृद्गमने रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ द्रष्टव्यम् । रेतःसेकान्ते तु सकृद्गमने संवर्त्त आह,—

"नरो गोगमने कुर्य्यात् कृच्छ्रं सान्तपनं तथा"—इति ।

आवृत्तौ जावालिराह,—

"तप्तकृच्छ्रन्तु गां गत्वा परदारांस्तथैव च ।
इतरेषां पशूनान्तु कृच्छ्रपादो विधीयते"—इति ॥

बहुक्षीरादिगुणवत्यां गवि आवृत्तौ चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

"नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"—इति ।

तत्रैव विषयेऽत्यन्ताभ्यासे विष्णुराह । "कुर्य्यात् परदारगमने गोव्रतं गोगमने च तिर्य्यग्योनावाकाशेऽप्सु दिवा गोयाने सवासाः स्नानमाचरेत्"—इति ।

वेदविद्ब्राह्मणसम्बन्धिन्यां गवि गुणवत्यामत्यन्ताभ्यासे शङ्खलिखितावाहतुः । "तिर्य्यग्योनिषु गोवर्ज्जं सचेलस्नातो यवमाहारं गोभ्यो-दद्याद्गोष्ववकीर्णः संवत्सरं प्राजापत्यञ्चरेत्"—इति । यथोक्तविशेषणविशिष्टायां सवनस्थविप्रसम्बन्धिन्यां गवि गौतम आह । "सखिसयोनिसगोत्रशिष्यभार्य्यासु स्नुषायां गवि च गुरुतल्पसमः अवकीर्ण इत्येके"—इति । गोसंयुक्तशकटादिवाहनेऽवस्थाय स्त्रियं भुञ्जानस्य* यम आह,—

* स्त्रिया व्यवहारे,—इति मु० ।

"यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वै द्विजः।
मैथुनं सेवते तत्र मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्॥
त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत्।
गोभ्यो यवाटकं दत्त्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति"—इति॥

मनुरपि,—

"मैथुनन्तु समारोप्य पुंसि योषिति वा द्विजः।
गोयानेऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत्"—इति॥

पूर्व्वं महिष्या गमने यत्प्राजापत्यमुक्तं, तदभ्यासविषयम्। सकृद्गमने त्विदानीमाह,—

महिष्युष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति॥१४॥ इति।

महिषी च उष्ट्री च खरी च, ता गच्छतीति महिष्युष्ट्रीखरीगामी। स एकोपवासेन शुध्यति इति।

अथोत्तमजातिप्रसूताया भार्य्यायाश्चण्डालसम्पर्के प्रायश्चित्तं वक्तव्यम्। तस्य चापद्विषयत्वमभिप्रेत्यापद्विशेषानुवादेन तत्र तावत् पुरुषकर्त्तव्यमाह,—

**डामरे समरे वाऽपि दुर्भिक्षे वा जनक्षये।
बन्दीग्राहे भयार्त्ता वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत्॥१५॥ इति॥**

डामरः परसैन्यकृतोपद्रवादिः। समरः सेनयोर्युद्धम्। दुर्भिक्षं वृष्ट्यभावादिनाऽन्नाभावः। जनक्षयः मारिकादेवतानिमित्तैः* प्रचुरैः

---

* मारकादिनिमित्तैः,—इति ग्रा० स०।

रोगविशेषैः बहूनां प्रजानां मरणम् । बन्दीग्राहो बलात्कारेण स्त्रीणामपहारः । भयाग्निचौरराजादिकृत उपद्रवः । एवंविधासु आपत्सु पुरुषः स्वप्राणरक्षार्थं पलायमानोन स्त्रियमुपेक्षेत, किन्तु तस्या अपि यथा रक्षा भवति तथा निरीक्षणं कुर्य्यात् ।

यदा पुरुषो रक्षितुमशक्तः, तदानीमापन्नायाः स्त्रियाः कथञ्चि-च्चण्डालसम्पर्के किं कर्त्तव्यमित्यत आह,—

चण्डालैः सह सम्पर्कं या नारी कुरुते ततः ।
विप्रान् दश परान् कृत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १६ ॥
आकण्ठसम्मिते कूपे गोमयोदककर्द्दमे ।
तत्र स्थित्वा निराहारा त्वहोरात्रेण निष्क्रमेत् ॥ १७ ॥
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद् यावकौदनम् ।
त्रिरात्रमुपवासित्वा त्वेकरात्रं जले वसेत् ॥ १८ ॥
शंखपुष्पीलतामूलं पत्रं वा कुसुमं फलम् ।
सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च क्वाथयित्वा पिवेज्जलम् ॥ १९ ॥
एकभक्तं चरेत्पश्चाद् यावत्पुष्पवती भवेत् ।
व्रतं चरति तद्यावत् तावत् संवसते वहिः॥२०॥इति॥

परान्, वेदवेदाङ्गेत्यादिश्लोकगुणविशिष्टान् । तादृशान् दश-सङ्ख्याकान् विप्रान् परिषदं कृत्वा तेषामग्रे स्वकीयं पापमवञ्चनेन निवेदयेत् । यद्वा, चातुर्वैद्य इत्यादिवचने प्रोक्तानां दशानां विप्राणां मध्ये निवेदयेत् । ततस्तैरनुज्ञाता व्रतमेवं समाचरेत् । कण्ठप्रमाणं

कूपं खात्वा सोदकेन गोमयेन तमापूर्य्य तत्रैकं दिनं निरन्तरमवस्था-
योपोष्य परेद्युर्निर्गच्छेत्। निर्गत्य च यावकमन्नं भुञ्जीत। ततो-
दिनत्रयमुपोष्य चतुर्थे दिनमाकण्ठजले स्थित्वा, पञ्चमे दिने शङ्ख-
पुष्पीमूलादिभिः पञ्चभिः सुवर्णेन पञ्चगव्येन च* क्वाथितं जलं
पिबेत्। ततः षष्ठदिनमारभ्य यावदृतुदर्शनमेकभक्तं चरेत्। व्रत-
दिनेषु न गृहेऽवतिष्ठते, किन्तु बहिरेव निवसेत्।

यथोक्तव्रतचरणानन्तरकर्त्तव्यमाह,—

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्।
गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्॥२१॥इति॥

अयञ्च दक्षिणाशिरस्कोव्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽपि दर्शितः,—

"चण्डालेन तु सम्पर्कं यदि गच्छेत् कथञ्चन।
सशिखं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्यावकौदनम्॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यादेकरात्रं जले वसेत्।
आत्मना सम्मिते कूपे गोमयोदककर्दमे॥
तत्र स्थित्वा निराहारा त्रिरात्रन्तु ततः क्षिपेत्।
शङ्खपुष्पीलतामूलं पुष्पं वा कुसुमं फलम्॥
क्षीरं सुवर्णसम्मिश्रं क्वाथयित्वा ततः पिबेत्।
एकभक्तं चरेत्पश्चात् यावत्पुष्पवती भवेत्॥
बहिस्तावच्च निवसेद्यावच्चरति सा व्रतम्।
प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं स्वायम्भुवोऽब्रवीत्"—इति।

* सह,—इति शा० स०।

तदेतदकामकृतविषयम् । कामकृते तु म्लेच्छगमने च्यवनऋङ्ग-आह,—

"संपृक्ता स्याद्यान्यैर्या* सा कृच्छ्राब्दं समाचरेत्"—इति ।

यदाहितगर्भायाएव पश्चाच्चण्डालादिव्यवायः, तदा तेनैवा विशेष-उक्तः,—

"अन्तर्वत्नी तु युवतिः संपृक्ता चान्त्ययोनिना ।
प्रायश्चित्तं न सा कुर्य्याद्यावद्गर्भोन निःसृतः ॥
न प्रचारं गृहे कुर्य्यान्न चाङ्गेषु प्रसाधनम् ।
न शयीत समं भर्त्रा न च भुञ्जीत बान्धवैः ॥
प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छ्राब्दिकं चरेत् ।
हिरण्यमथ वा धेनुं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"—इति ॥

यदा तु कामतोऽत्यन्तसम्पर्कं‡ करोति, तदोशनसोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"अन्त्यजेन तु सम्पर्के भोजने मैथुने कृते ।
प्रविशेत्सम्प्रदीप्ताग्नौ मृत्युना सा विशुद्ध्यति"—इति ॥

रेतःसेकान्तस्य चण्डालगमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय रेतःसेकात् प्राङ् निवृत्तौ प्रायश्चित्तमाह,—

चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात्तां न तु दूषयेत् ॥ २२ ॥ इति

---

* संसक्ता स्यादथान्त्यैर्या,—इति पाठान्तरम् ।

† यदा त्वाहितगर्भायास्ततश्चण्डालगृहीतायास्तेनैव,—इति मु० ।

‡ कामतोऽन्त्यसम्पर्कं,—इति मु० ।

चण्डालगमनस्यात्यन्तं जुगुप्सितत्वाद्योषितः परित्याग एव न तु अनेन शुद्धिरित्याशङ्क्य तामाशङ्कां निवर्त्तयितुं भूमिं दृष्टान्तमुपन्यस्यति । भूमिर्हि चण्डालादिवासेनोपहताऽपि खननलेपनादिभिः संशोध्य पुनः स्वीक्रियते । एवं योषिदपि चरितव्रता पुनः स्वीकरणीया । न तु तां दूषयेत्, न परित्यजेदिति यावत् । यद्यप्यत्र चातुर्वर्ण्यस्येति सामान्येनाभिहितं, तथाप्येतत् ब्राह्मणीव्यतिरिक्ताविषये 'आलोचनीयम् । ब्राह्मण्याः सवर्णेन विशेषाभिधानात्,—

"चण्डालं पुक्कसं म्लेच्छं श्वपाकं पतितं तथा ।
ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥
रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनः ।
ब्राह्मण्येतान् यदा गच्छेदकामादैन्दवद्वयम्"—इति ॥

आपत्काले चण्डालवशङ्गताया नार्या रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीमापन्नाया एव* बलात् शूद्रादिसम्पर्के सति रेतःसेकासेकयोः प्रायश्चित्तद्वयमाह,—

बन्दीग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्ध्वा बलाद्भयात् ।
कृत्वा सान्तपनं कृच्छ्रं शुद्ध्येत्पाराशरोऽब्रवीत् ॥ २३ ॥
सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्ध्येत ऋतुप्रस्रवणेन च ॥ २४ ॥ इति

रज्ज्वादिभिर्बद्ध्वा कशादिभिस्ताडयित्वा भयमुत्पाद्य या बलाद्भुक्ता

* अपन्नाया ब्राह्मण्याः,—इति मु० ।

भवति, सा सान्तपनं कृत्वा* शुध्येदिति पराशरस्य मतम्। प्रासाद-मारुह्य प्रेक्षते इत्यस्मिन्नर्थे प्रासादात् प्रेक्षते इति यथा पञ्चमी, तथा भयमुत्पाद्येत्यस्मिन्नर्थे भयादिति पञ्चमी द्रष्टव्या। द्वितीयवचनेऽपि, कृत्वा चरेत्यनुषञ्जनीयम्। ब्राह्मण्याः प्रातिलोम्येन द्विजातिव्यवाये समन्तं आह,—

"ब्राह्मणकामाद्गच्छेत्तु क्षत्रियं वैश्यमेव वा।
गोमूत्रयावकैर्मासात् तदर्धाच्च विशुध्यति"—इति॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि। "ब्राह्मणी क्षत्रियवैश्यसेवायामतिकृच्छ्रं कृच्छ्रा-तिकृच्छ्रं चरेत्। क्षत्रिययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं च। वैश्ययोषितो ब्राह्मणराजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्र-पादः कृच्छ्रार्द्धं प्राजापत्यञ्च। शूद्रायाः शूद्रसेवने प्राजापत्यं, ब्राह्मण-राजन्यवैश्यसेवायामहोरात्रं त्रिरात्रं कृच्छ्रार्द्धम्"—इति। यदा त्वाहितगर्भैव पश्चात् शूद्रादिभिर्व्यभिचरति, तदा गर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाले एव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। तथा च स्मृत्यन्तरे,—

"अन्तर्वत्नी तु या नारी समेताऽऽक्रम्य कामिता†।
प्रायश्चित्तं न कुर्य्यात्सा यावद्गर्भो न निःसृतः॥
जाते गर्भे व्रतं पश्चात् कुर्य्यान्मासन्तु यावकम्।
न गर्भदोषस्तत्रास्ति संस्कार्य्यः स यथाविधि"—इति॥

---

* सा शिरोवपनं कृत्वा सान्तपनेन,—इति मु०।

† क्रमेणाक्रम्य कामिता,—इति मु०।

योषित्कृतापराधेन न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तं* किन्तु तद्भर्तुर-पीत्याह,—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्य्या सुरां पिबेत्।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २५ ॥ इति ॥

यस्य विप्रस्य ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु भार्य्यासु अन्यतमा या काचि-त्सुरां पिबेत्; तस्य विप्रस्य स्त्रीपुंसद्वयात्मकं यत् शरीरं, तस्य शरी-रस्यार्द्धं स्त्रीरूपं पतति। स्त्रिया अर्द्धशरीरत्वं श्रुतिप्रसिद्धम्। "अर्द्धो वाएष आत्मनोयत् पत्नी"—इति।

तच्च पतितस्यार्द्धशरीरस्य स्त्रीरूपस्य सुरापानप्रोक्तव्रतव्यति-रिक्तेन स्वल्पव्रतेन निष्कृतिः परिशुद्धिर्न विद्यते, किन्तु सुरापान-व्रतमेव तथा कार्य्यमित्यर्थः। यद्वा, पतितं स्त्रीरूपमर्द्धशरीरं यस्य पुरुषस्यासौ पतितार्द्धशरीरः। तस्य स्वयं सुरामपिबतोऽपि भार्य्या-कृतापराधेन निष्कृतिः परिशुद्धिः कर्माधिकारलक्षणा न विद्यते। अतस्तदधिकारसिद्ध्यर्थं तेन प्रायश्चित्तमाचरितव्यम्। एतदेवाभिप्रेत्य मनुवसिष्ठाभ्यामेतदेव वचनं पठितम्।

योषित्कृतापराधेन पुरुषस्य यथा प्रत्यवायः, तथा पुरुषानुष्ठि-तधर्मेण योषितो निष्कृतिर्भविष्यतीति† न शङ्कनीयं, यतो याज्ञ-वल्क्य आह,—

---

* योषित्कृतापराधो न केवलं तस्याः प्रायश्चित्तमापादयति,—इति मु०।

† भवतीति,—इति मु०।

"पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।
इहैव सा शुनी गृध्री शूकरी चोपजायते"—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । "या ब्राह्मणी सुरां पिबति न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति । इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या अप्सु लुप्ता भवति शुक्तिका वा"—इति ।

पतिताद्धशरीरेण पुरुषेण यत् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं, तदाह,—

गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । इति ।

जपमान इति वर्त्तमानप्रयोगाद्यावद्व्रतसमाप्तिस्तावज्जपः कर्त्तव्य इत्यवगम्यते ।

सान्तपनस्यानेकधा भिन्नत्वाद्‌च विवक्षितं सान्तपनविशेषं दर्शयति,—

**गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥ २६ ॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् । इति ॥**

अत्र दिरात्रं सप्तरात्रं चेति द्विविधसान्तपनं निर्दिश्यते[१] । तच्चोभयं प्रायश्चित्तकाण्डप्रथमाध्याये याज्ञवल्क्यवचनद्वयोदाहरणेन विशदीकृतम् ।

यथाकथञ्चित् परपुरुषेण संयुज्य तत उपरतायाश्चानुतापं गतायाः योषितो यथोचितं प्रायश्चित्तं पूर्वत्राभिहितम् । अथानुतापरहितायाः दुःसङ्गादनुपरतायास्त्यागमाह,—

(१) गोमूत्रादिषट्कमेकदिने पीत्वा परदिने उपवसेदिति द्विरात्रं सान्तपनम् । गोमूत्रादिकं षट्सु दिनेषु प्रतिदिनमेकैकं पीत्वा सप्तमदिने उपवसेदिति सप्तरात्रं सान्तपनम् ।

जारेण जनयेद्गर्भं मृते त्यक्ते गते पतौ ॥ २७ ॥
तान्त्यजेदपरे राष्ट्रे पतितां पापकारिणीम् । इति ॥

पत्यौ मृते वा देशान्तरसञ्चारेणाज्ञाततया* गते वा या स्त्री निरङ्कुशा सती जारं स्वीकृत्यापत्यमुत्पादयति। पापं कर्त्तुं शीलमस्या इति पापकारिणी न कदाचित् पापादुपरता । अतएव पतितां तादृशीं स्वराष्ट्रादुत्सार्य्य परराष्ट्रे प्रेषयेत् । ननु स्त्रीपरित्यागश्चतुर्विंशतिमते निषिद्धः,—

"स्त्रीणां नास्ति परित्यागो ब्रह्महत्यादिभिर्विना ।
तथापि गृहमध्ये तु प्रायश्चित्तानि कारयेत् ॥
परित्यक्ता चरेत् पापं बह्वल्पं वाऽपि किञ्चन ।
तत्पापं शतधा भूत्वा बान्धवाननुगच्छति ॥
यावन्ति नारीरोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि परित्यागी† स पच्यते ॥
कुम्भीपाके महाघोरे ज्ञातयः पापकारिणः ।
पचन्ति स्त्रीपरित्यागाद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥
पितृमातृपरित्यागी भार्य्यात्यागी सुहृत्त्यजः‡ ।
असिपत्रवनं चैव चण्डालानां शतं व्रजेत्"—इति ॥

---

* ज्ञाततया,—इति शा० ।
† परित्यागात्,—इति मु० ।
‡ सुहृज्जनत्यजः,—इति मु० ।

नैवम् । परित्यागनिषेधस्यानुतापितप्रायश्चित्ताधिकारिस्त्रीविषयत्वात् । प्रायश्चित्तानि कारयेदित्यभिधानात् । श्वपाकोपहतानां परित्यागस्य तत्रैवाङ्गीकृतत्वात्,—

"चतस्रएव सन्त्याज्याः पतने सत्यपि स्त्रियः ।
श्वपाकोपहता या तु भर्तृघ्नी पितृपुत्रगा"—इति ॥

वशिष्ठोऽपि,—

"चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी तु विशेषेण जुङ्गितोपगता च या"—इति ॥

जुङ्गितो जुगुप्सितः श्वपाकादिः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

"व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधादौ च तथा महति पातके"—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

"विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्त्ता निरुन्ध्यादेकवेश्मनि"—इति ।

न तत् मूलवचनेन समानविषयम् । भर्तृरक्षितस्त्रीविषयत्वान्मूलवचनस्य । मनुवाक्येतु निरुन्ध्यादिति भर्तृकर्त्तव्यताऽभिधानात् । तदुपरितनवाक्येन प्रायश्चित्ताभिधानाच्च ।

"यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां कारयेद्व्रतम् ।
सा चेत्पुनः प्रदुष्येत सदृशेनोपमन्त्रिता ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स्मृतम्"—इति ।

यदपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"हृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्"—इति ॥

तदपि निरुन्ध्यादित्यनेन समानविषयम्। तस्मात् यथोक्तस्य स्त्रीपरित्यागस्य न किञ्चिद्बाधकमस्ति।

जारेण जनयेदित्यनेन प्रमितव्यभिचारवती प्रत्यभिहितम्। अथ प्रच्छन्नव्यभिचारां प्रत्याह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥२८॥
सा तु नष्टा विनिर्द्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः।

स्त्रियास्तावद्रक्षकाः याज्ञवल्क्येन परिगणिताः,—

"रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रस्तु वार्द्धके।
अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न स्त्रियाः क्वचित्"—इति।

मनुरपि,—

"पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥
बाल्ये पितुर्व्वशे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने।
पुत्रस्य स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति"—इति॥

अत्र प्रोक्तेभ्यो रक्षकेभ्यः पित्रादिभ्यो व्यतिरिक्तः पुमान्, पर इत्युच्यते। तेन पुंसा समन्विता, प्रीत्यतिशयद्योतकहास्यादिव्यवहारपुरःसरं सम्यगन्विता, ब्राह्मणी स्त्री यदा केनचिद्व्याजेन ग्रामान्तरं देशान्तरं वा गत्वा निवसेत्, सा नष्टेति विनिर्द्दिश्या बन्धुमध्ये प्रख्यापनीया। न तु तस्याः पुनः स्वगृहागमनमस्ति। गृहं प्रत्यागताऽपि निर्व्वासनीयेत्यर्थः।

परपुरुषेण सह यथोक्तसमन्वयाभावेऽपि स्वातन्त्र्येण चिरं निर्गता स्त्री परित्याज्येत्याह,—

कामान्मोहाद् या तु गच्छेत् त्यक्ता बन्धून् सुतान् पतिम्
॥२९॥
सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः—इति ॥

बन्ध्वादीनामन्यतमस्य समीपे स्थातव्यमिति स्त्रीधर्मः । तथा च तद्धर्मप्रकरणे याज्ञवल्क्य आह,—

"पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्विना भर्त्रा गर्हणीयाऽन्यथा भवेत्"—इति ॥

एवञ्च सति या स्त्री कामाद्वा यथोक्तस्त्रीधर्मापरिज्ञानाद्वा बन्ध्वादीन् परित्यज्य ग्रामान्तरादौ चिरं वस्तुं गच्छेत्, सा तु शास्त्रोक्तधर्मोल्लङ्घनात् परलोके नष्टा नरकं प्राप्नोति । अथ कथञ्चित्कालान्तरे निर्विण्णा प्रायश्चित्तं चरित्वा परलोकं जयेत्, तथापि मानुषेषु बन्ध्वादिषु सर्वथा* प्रवेशं न लभते,—इत्यभिप्रेत्य विशेषत इत्युक्तम् ।

उक्तार्थस्य निमित्तविशेषेणापवादमाह,—

मदमोहगता नारी क्रुद्धा† दण्डादिताडिता ॥३०॥
अद्वितीया गता चैव पुनरागमनं भवेत् । —इति ॥

मदः पतिश्वशुरादि‡तिरस्कारजनको मानसो दोषः । पत्यादि-

---

* सर्व्वदा,—इति मु० ।

† क्रोधाद्,—इति मु० ।

‡ पतिश्वशुरादिषु,—इति मु० ।

शुश्रूषा स्त्रीणां परमो धर्म इति एतादृशस्य विवेकस्याभावो मोहः । जलदोषद्वयोपेतां नारीं शिक्षयितुं वृद्धाः पत्यादयो यदा दण्डादिभिस्ताडयेयुः, तदा व्यथिता सा* यथोक्तबन्ध्वादिसहायं विना स्वयमेकाकिन्येव स्वेच्छया यद्यपि गच्छेत्, तथापि स्वगृहे पुनरागमनं प्राप्नुयादित्यर्थः । "भू प्राप्तौ"—इत्यस्माद्धातोस्तच्छब्दनिष्पत्तेः । एतच्च मनुनाऽप्यभिहितम्,—

"अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ"—इति ।

नन्वत्राधिवेदनं निर्गमननिमित्तमुपन्यस्तं, मूलवचने तु ताडनमिति वैषम्यमिति चेत् । न । तस्याप्रयोजकत्वात् । निर्गमनभ्रंशाभावयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । अतस्तादृशी नारी सान्त्वनादिना केनाप्युपायेन गृह एव निरोद्धव्या । यदि कथञ्चिन्निरोद्धुमशक्या, तदाऽपि कुलसन्निधौ त्याज्या; तद्दोषशान्तिपर्य्यन्तं बन्धुमध्ये स्थापनीयेति ।

यावत् पुनरागमनं भवेदित्यत्रागमने प्रतीक्षणीयं कालावधिमाह,—

दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥३१॥
दशाहं न त्यजेन्नारीं त्यजेन्नष्टश्रुतां तथा । इति ॥

या ताडिता सती निर्गता, तस्याः पुनरागमनप्रतीक्षां दश दिनानि कुर्य्यात् । दशमे दिने तया गृहे प्राप्ते सति† नेयं

* व्यथमाना सती,—इति मु० ।
† दशमे दिने तया गृहं प्राप्तायां सत्यां,—इति मु० ।

प्रायश्चित्तभाग्भवति। *ऊर्द्धन्तु कुलस्त्री व्यभिचारोचितप्रायश्चित्त-भाग्भवति*। अतो दशाहमध्ये तदीयव्यभिचाराश्रवणे तां न परित्यजेत्। यदि नष्टत्वेन सा श्रूयते, तदा दशाहमध्ये लक्षतप्रायश्चित्तां तां परित्यजेत्।

अथ नष्टां श्रुत्वाऽपि भर्त्रादयस्तां न परित्यजेयुः, तदा तेषां प्रायश्चित्तमाह,—

भर्त्ता चैव चरेत् कृच्छ्रं कृच्छ्राद्धं चैव बान्धवाः ॥३२॥

स्पष्टार्थः।

अकृतप्रायश्चित्तानां भर्त्रादीनां गृहे भोजनादिकमाचरन्नुपवासेन शुद्ध्यतीत्याह,—

तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुद्ध्यति। इति॥

ननु या ब्राह्मणी परपुंसा समन्विता भवति, युक्तस्तस्यास्त्यागः। या तु ताडनेन वा निमित्तान्तरेण वा निर्गच्छन्त्यपि न पुरुषान्तरेण समन्वेति, तस्याः को नाम दोषः? येन दशाहादूर्द्धं तस्या अपि त्यागो विधीयते, इत्यत आह,—

ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥३३॥
गत्वा पुंसां शतं याति त्यजेयुस्तां तु गोत्रिणः। इति॥

यद्यपि क्रोधादिना निर्गच्छन्ती न तदानीं पुरुषान्तरेण सम-

---

* नास्त्ययमंशः, स० प्रा० पुस्तकयोः।

न्वेति, तथापि गत्वा कालान्तरेण शतसङ्ख्याकेषु पुरुषेषु सञ्चरतीति मत्वा बान्धवास्तां परित्यजेयुः। ब्राह्मण्या अपि बहुपुरुषसञ्चारिण्या-गणिकात्वं भवति। तदाह प्रजापतिः,—

"अभिगच्छति या नारी बहुभिः पुरुषैर्मिथः।
व्यभिचारिणीति* सा ज्ञेया प्रत्यक्षगणिकेति च"—इति॥

यथोक्ताया ब्राह्मण्याश्चण्डालसमत्वमभिप्रेत्य गृहप्रवेशं निषेधति,—

पुंसो यदि गृहे गच्छेत्तदशुद्धं गृहं भवेत्॥ ३४॥
पतिमातृगृहं गच्छेज्जारस्यैव† तु तद्गृहम्‡। इति॥

सेयं दुर्ब्राह्मणी स्वनिवासार्थं पत्युर्वा मातुर्वा जारस्यान्यस्य वा, दाक्षिण्यविषयस्य कस्यचिद्बन्धोर्गृहं प्रविशति, तद्गृहं चण्डालाध्युषितगृहवदत्यन्तमपवित्रं भवति।

"अविज्ञातस्तु चण्डालो यत्र वेश्मनि तिष्ठति"—

इत्यादिना चण्डालवासे तत्प्रवेशे च यथा गृहशुद्धिरभिहिता, तथा पुंश्चल्या ब्राह्मण्याः प्रवेशेऽपि गृहशुद्धिः कर्त्तव्या।

तच्छुद्धिप्रकारमाऽध्यायपरिसमाप्तेर्दर्शयति,—

उल्लिख्य तु गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन सेचयेत्॥ ३५॥
त्यजेच्च मृण्मयं पात्रं वस्त्रं काष्ठञ्च शोधयेत्।
सम्भारान् शोधयेत् सर्वान् गोकेशैश्च फलोद्भवान्॥३६॥

---

* व्यभिचारीति,—इति मु०।

† पितृमातृगृहं यच्च राज्ञश्चैव,—इति अ० सो० स०।

‡ तद्गृहं,—इति मु०।

ताम्राणि पञ्चगव्येन कांस्यानि दश भस्मभिः।
प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रो ब्राह्मणैरुपपादितम् ॥ ३७॥
गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यद्वयञ्चरेत्।
इतरेषामहोरात्रं पञ्चगव्यञ्च शोधनम् ॥ ३८॥
उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्याऽर्चनादिभिः।
जपहोमदयादानैः शुद्ध्यन्ते ब्राह्मणादयः ॥ ३९॥
आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम्।
न दुष्यन्ति च दर्भाश्च यज्ञेषु चमसा यथा ॥ ४०॥

उल्लेखनं भूमेः। तेन कुड्यादिलेपनादिकमुपलक्ष्यते। पञ्चगव्यसेचनं भूमौ कुड्यादिषु च समानम्। मृण्मयस्य भाण्डस्य त्याग एव, न तु पञ्चगव्यसेचनादिभिः शुद्धिः। वस्त्रकाष्ठथीर्धात्वादिसम्भवानाञ्च* द्रव्यशुद्ध्यादि यथोक्तशोधनं कुर्य्यात्। नारिकेलकपित्थालावुविल्वादिफलसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्मार्जनम्। ताम्रस्याम्लादिना शुद्धिः पूर्व्वमुक्ता, अत्र पञ्चगव्येनेति विशेषः। कांस्यपात्राणां दशकृत्वो भस्मना घर्षणम्। गृहस्वामी तु परिषद्विनिर्दिष्टं सदक्षिणं प्राजापत्यद्वयं चरेत्। अन्येषान्तु तद्गृहवासिनामुपवासः, पञ्चगव्यप्राशनञ्च। तद्गृहवासिभिः सह व्यवहर्त्तॄणां गृहान्तरवासिनां ब्राह्मणादीनां निर्दिष्टेनोपवासादीनामन्यतमेन शुद्धिः। तद्गृहसम्बन्धिनामाकाशादीनां निर्लेपत्वान्न सम्पादनीया शुद्धिरस्ति। तत्र दृष्टान्तो यज्ञेष्विति। उच्छिष्टमुखसंस्पर्शेऽपि चमसानां यथा नोच्छि-

* काष्ठादीनां धान्यादिसम्भाराणाञ्च,—इति मु०।

ष्टदोषः, शास्त्रदृष्ट्या तेषां निर्लेपस्वभावात्; तद्वदाकाशादिष्ववगन्तव्यम्। अत्र चण्डालौन्यायस्याभिप्रेतत्वाच्चिरकाल* विषयमिदं परिशोधनं द्रष्टव्यम्। सकृत्प्रवेशे तु मार्जनादिभिः शुद्धिर्निर्देष्टव्या।

गम्येतराभिगमने सति निष्कृतिर्या
सा यत्र साधुहितकारणमभ्यधायि।
अध्यायमूर्ज्जितमतिर्दशमं स्वयुक्त्या
व्याख्यत्पराशरकृताविह माधवार्य्यः॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीरबुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां दशमोऽध्यायः॥०॥

---

* चिरवास,—इति मु०।

नीलनीरदनिभं निरन्तरं
निर्जिताखिलनिशाचरं वयम् ।
मन्महेऽमलविशाललोचनं
मारुतात्मजविभुं रघूद्वहम् * ॥

दशमेऽध्याये ह्युपपातकविशेषस्यागम्यागमनस्य प्रायश्चित्तमभिधाय तत्प्रसङ्गाद्गुरुतल्पादीनामपि प्रायश्चित्तमभिहितम् । एकादशाध्याये त्वभोज्यभोजनस्य प्रायश्चित्तं प्राधान्येनोपवर्ण्यते । तच्चानुपातमित्येके । सुरापानसमत्वेन मनुनोपवर्णनात् ।

"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्"—इति ।

उपपातकमित्यपरे । मनुनैव,—

"आत्मार्थं च क्रियारम्भोनिन्दितान्नादनं तथा"—

इत्यादिना कानिचिदनुक्रम्यान्ते "नास्तिक्यं चोपपातकम्"—इति निगमनात् । अत्रायं निर्णयः । यस्मिन्नभक्ष्यविशेषे गर्हाधिक्यात् कामकृतादभ्यासाद्वा प्रायश्चित्तगौरवं स्मर्यते, तस्याभक्ष्यस्य भक्षणमनुपातकं, यच्च प्रायश्चित्तांल्पत्वं तदुपपातकम् । यथा पूर्वत्रागम्यगमनत्वोपाधिनैकाकारेऽपि† प्रायश्चित्ताल्पत्वात् पारदार्य्यमुपपातकम्, मातृभगिन्यादिगमनं प्रायश्चित्तबाहुल्यादतिपातकमितिविष्णुनाऽभिहितम् । एवं सर्व्वत्र नामसाम्येऽपि गौरवलाघवाभ्यां

---

* नास्त्ययं श्लोकोमुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† त्वोपाधिनैकेनापि,—इति मु० ।

तत्तदवान्तरविशेषोनिश्चेतव्यः। तत्रादौ तावदमेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

अमेध्यरेतोगोमांसं चण्डालान्नमथापि वा।
यदि भुक्तन्तु विप्रेण कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चरेत्॥१॥

अमेध्यं विण्मूत्रादि, तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य* भोजनममेध्यभोजनम्। न चात्र केवलस्यामेध्यस्य विप्रेण भोजनं क्वचित् सम्भवति। तदुपस्पृष्टान्नभोजनन्तु सम्भाव्यते। बालापत्यमद्यभोजनस्य प्राचुर्य्येण लोके दर्शनात्। रेतोभोजनन्तु गलयोन्यादिव्याधिग्रस्तेषु सम्भावितम्। तथा गोमांसचण्डालान्नभोजनं वन्दीगृहीतादिषु। तत्र सर्वत्र चान्द्रायणेन शुद्धिः। अथवा। चतुर्विधं मेध्यं, तद्विपरीतममेध्यम्। तदाह देवलः,—

"वक्ष्यतेऽतः परं सर्वं मेध्यामेध्यसमुद्भवम्†।
शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम्॥
मेध्यं चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्।
दूषितं कश्मलं दुष्टं वर्जितं चेति लिङ्गतः॥
चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः।
नवं वा निर्मलं वाऽपि शुचीति द्रव्यमुच्यते॥
शुद्धं पवित्रभूतञ्च पूतमित्यभिधीयते।
स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम्॥

---

* तदुपस्पृष्टस्यान्नस्य,—इति मु०। एवं परत्र।
† समुच्चयम्,—इति मु०।

स्थावरं जङ्गमं वाऽपि स्वयं शुद्धमति स्मृतिः ।
अन्यद्रव्यैरदुष्टं* यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ॥
हव्यकव्येषु पूज्यं यत् तत्पवित्रमिति स्मृतिः ।
अथ सर्वाणि धान्यानि सर्वाण्याभरणानि च ॥
अवर्ज्यं भक्ष्यजातं वा शुचीन्येतानि केवलम्"—

इत्यादिना चतुर्विधं मेध्यं निरूप्य, दूषितादिचतुर्विधममेध्यमित्थं निरूपितम्,—

"शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
मानुषास्थिवसाविष्ठारेतोमूत्रार्त्तवानि च ॥
कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चाप्युदाहृतम् ।
खेदाश्रुबिन्दवः फेनं निरस्तं नखरोम च ॥
आर्द्रचर्मासृगित्येतद्दुष्टमाहुर्द्विजातयः ।
व्यङ्गैः पतितचण्डालैर्ग्राम्यशूकरकुक्कुटैः ॥
श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षड़ेते धर्मतः समाः ।
दुर्वर्णकृमिकाभूमि† र्मत्तोन्मत्तरजस्वलाः ॥
मृतवन्ध्युरशुद्धश्च वर्ज्यते च स्वकालतः"—इति ।

अत्र वर्णितेन चतुर्विधेनामेध्येनोपहतस्यान्नस्य शुद्धिमकृत्वा भोजने चान्द्रायणञ्चरेत् । रेतोमूत्रादिभक्षणे चान्द्रायणं वृहस्पतिरप्याह,—

---

* अन्यद्रव्यैरदूष्यं,—इति मु० ।

† प्रेरणं सूतिकाभूमि,—इति ग्रा० । मत्तगाः सूतकौ सूतौ,—इत्यन्यत्र पाठः ।

"अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे।
रेतोमूत्रपुरीषाणां शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्"—इति ॥

गोमांसादिभक्षणे चान्द्रायणं सम्वर्त्त आह,—

"गोमांसं मानुषञ्चैव सूतिहस्तात् समाहृतम्।
अभक्ष्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
श्वविडालखरोष्ट्राणां कपेर्गोमायुकाकयोः।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"—इति ॥

मनुरपि,—

"विड्वराहखरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः।
प्राश्य मूत्रं पुरीषं वा द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्"—इति ॥

शातातपोऽपि,—

"गोमांसभक्षणे प्रायश्चित्तं पूर्वमृषिभिः कृतम्।
समयं यद्यतिक्रामेत्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्"—इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,—

"अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे।
शुद्धो चान्द्रायणं कुर्य्यात् नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम्।
अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्"—इति ॥

शङ्खलिखितावपि। "शृगालकुक्कुटदंष्ट्रिक्रव्यादवानरखरोष्ट्रगजवाजिविड्वराहगोमानुषमांसभक्षणे चान्द्रायणम्"—इति। चाण्डालान्नभक्षणे चान्द्रायणमङ्गिरा आह,—

"अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यद्यकामतः।

स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापिवा"—इति ॥

हारीतोऽपि,—

"चाण्डालान्नं प्रमादेन यदि भुञ्जीत यो द्विजः।

ततश्चान्द्रायणं कुर्य्यात् मासमेकं व्रतं चरेत्"—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"विण्मूत्रभक्षणे विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम्।

श्वादीनाञ्चैव विण्मूत्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्ट*कृमिकीटादिभक्षणे।

अमेध्यानां च सर्वेषां चरेच्चान्द्रायणत्रयम्"—इति ॥

तदेतदभ्यासविषयम्। मूलवचने चान्द्रायणरूपं कृच्छ्रं चरेदित्य-भिप्रेत्य व्याख्यातम्। यदा तु कृच्छ्रमाचरेच्चान्द्रायणमाचरेदिति विभज्य व्याख्यायते, तदा कृच्छ्रशब्देन ऋषिकृच्छ्रतप्तकृच्छ्रप्राजा-पत्यानि तन्त्रेणाभिधीयन्ते। तत्र ऋषिकृच्छ्रमाहाङ्गिराः,—

"अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे।

रेतोमूत्रपुरीषाणामृषिकृच्छ्रं विशोधनम्"—इति ॥

तप्तकृच्छ्रमाह देवलः,—

"रेतोमूत्रपुरीषाणां प्राशनेऽमतिपूर्वके।

नाश्नीयात्तु त्र्यहं रात्या तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः"—इति ॥

प्रजापत्यमाह सम्वर्त्तः,—

"विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्"—इति।

तप्तकृच्छ्रस्य विषयस्तद्वचने संस्पष्टः। अमत्या त्र्यहोपवासस्तप्त-

---

* श्वकाकोच्छिष्टसंस्पर्श,—इति मु॰।

कृच्छ्रं मत्येति तथाभिधानात्। यत्तु प्राजापत्यकृच्छ्रं, तद्बुद्धिपूर्वकारितविषयम्। अल्पव्रतत्वात्। ऋषिकृच्छ्रं तु पूर्वोक्तचान्द्रायणद्वयेन समानविषयम्। अत्र सर्वत्र व्रतानुष्ठानानन्तरं पुनः संस्कारः कर्त्तव्यः। तदाह यमः,—

"असुरामद्यपाने च कृते गोभक्षणेऽपिवा।
तप्तकृच्छ्रपरिक्लिष्टो मौञ्जीहोमेन शुद्ध्यति"—इति॥

मनुरपि,—

"अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेवच।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः"—इति॥

विष्णुरपि। "विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारं कुर्य्यात्"—इति। तत्र विशेषमाह काश्यपः। "चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि* गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति"—इति। यत्तु वृहद्यमेनोक्तम्,—

"वराहैकशफानाञ्च काककुक्कुटयोस्तथा।
क्रव्यादानाञ्च सर्वेषामभक्ष्याये च कीर्त्तिताः॥
मांसमूत्रपुरीषाणि प्राश्य गोमांसमेवच।
श्वगोमायुकपीनां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम्॥
उपोष्य द्वादशाहानि कूष्माण्डैर्जुहुयाद् घृतम्"—इति।

---

* प्राचीमुदीचीं वा दिशं,—इति मु०।

तत्र कामतः सप्तकृच्छ्रः, अभ्यासे तु कुष्माण्डसहितपराक(१) इति व्यवस्था । यत्तूशनसोक्तम्,—

"नरमांसं श्वमांसञ्च गोमांसञ्च तथैवच ।

भुक्त्वा पञ्चनखानाञ्च महाशान्तपरनञ्चरेत्"—इति ॥

तदकामविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम्,—

"भुक्त्वा चोभयतोदन्तान् तथैवैकशफानपि ।

खरं गव्यं* तथा भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्"—इति ॥

तत्कामतोऽत्यन्ताभ्यासविषयम् । यच्च स्मृत्यन्तरोक्तम्,—

"जग्ध्वा मांसं नराणाञ्च विड्वराहं खरं तथा ।

गवाश्वकुञ्जरोष्ट्राणां सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्"—इति ।

तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । यदप्याङ्गिरसेनोक्तम्†,—

"अभक्ष्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भोजने ।

रेतोमूत्रपुरीषाणां प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥

पद्मोदुम्बरबिल्वानां कुशाश्वत्थपलाशयोः ।

एतेषामुदकं पीत्वा सप्तरात्रेण शुद्ध्यति"—इति ॥

---

* उष्ट्रगव्यं,—इति मु० ।

† यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—इति मु० ।

---

(१) उपोष्य द्वादशाहानीत्यनेन पराकोऽभिहितः । पराकस्य द्वादशाहोपवासरूपत्वात् । तथ मनुनोक्तम्,—

"यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्व्वपापप्रणाशनः"—ति ।

तदीयदभ्यासविषयम्* । यदपि मनुनोक्तम्,—

"भुक्त्वाऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या तु त्र्यहं क्षपेत् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेवच"—इति ॥

अबुद्धिपूर्वं च्छर्दनासम्भवे त्र्यहोपवासो द्रष्टव्यः । गोमांसभक्षण-स्यात्यन्तनात्यन्तयोर्व्यवस्थितं व्रतमाह प्रजापतिः,—

"चान्द्रायणत्रयं कुर्य्याद्भक्ष्यपशुभक्षणे ।

एकमेवं† सकृद्भुक्त्वा चरेदाह प्रजापतिः"—इति ॥

मूलवचने चण्डालान्नमित्यनेन महापातक्यादीनामन्नमप्युपल-क्ष्यते। अतएव हारीतः,—

"यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियाम् ।

महापातकिनश्चैव यदन्नं स्त्रीकृतघ्नयोः ॥

आरूढ़पतितस्यैव सगोत्राभर्तुरेवच ।

पाषण्डानाश्रितानाञ्च यतेश्चैव तथैवच ॥

अतिकृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः सकृत् ।

मत्या चान्द्रायणं कुर्य्यादामश्चेर्दधमेवच ॥

तद्गृहस्थभोजने वाऽपि त्रिगुणं सहभोजने ।

चतुर्गुणं तदुच्छिष्टे पानीये चार्द्धमेवच ॥

कृच्छ्राब्दपादमुद्दिष्टमभ्यासादन्नभोजने‡ ।

अत्यभ्यासे तथा कुर्य्यात् त्रिंशत्कृच्छ्रं द्विजोत्तमः"—इति ॥

---

* तदभ्यासविषयम्,—इति मु० ।

† एवमेव,—इति मु० ।

‡ कृच्छ्रार्द्धपादमुद्दिष्टमभ्यासाज्ज्ञानभोजने,—इति मु० ।

उत्तमस्त्री ब्राह्मणी, तस्यां प्रातिलोम्येन शूद्रादुत्पन्नश्चण्डालः। महापातकी ब्रह्महादिः। यद्यपि स्त्रीहत्यायां महापातकत्वादिवद्दुष्टत्वं नास्ति, तथाप्यन्नदानाधिकाराभावात् तदीयमप्यन्नं पातकान्नवद् गर्हितमेव। यस्तु परेणोपकृतः सन् स्वयं न प्रत्युपकरोति नाप्यनुमोदते प्रत्युतापद्गतस्यापकारित्वमापादयति, स कृतघ्नः। उत्तमाश्रममारुह्य तं परित्याज्याधमाश्रमे उन्मार्गे वा वर्त्तमान आरूढपतितः। यः समानगोत्रामुद्वहति, स सगोत्राभर्त्ता। वैदिककुले समुत्पन्नोवेदमार्गमुत्सृज्य जैनबौद्धादिमार्गे वर्त्तमानः, पाषण्डः। अनाश्रिताः सत्यपि सामर्थ्ये नास्तिक्येन कञ्चिदप्याश्रमं न प्राप्ताः। एतेषां सर्व्वेषामन्ने समानं प्रायश्चित्तम्।

विप्रस्यामेध्यादिभोजने प्रायश्चित्तमभिधायेतरेषां वर्णानां तदाह,—

तथैव क्षत्रियो वैश्योऽप्यर्द्धं चान्द्रायणं चरेत्।
शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥२॥ इति

तथैवेत्यतिदिष्टस्योपदिष्टादल्पत्वेन क्षत्रियस्य पादोनं चान्द्रायणमवगन्तव्यम्। शूद्रोऽप्येवमित्यनेनामेध्यादिभोजनसाम्यं निर्द्दिश्यते। न तु भोजनसाम्यं, व्रतान्तरस्य तत्र विधानात्।

व्रतान्ते चतुर्वर्णानां कर्त्तव्यमाह,—

पञ्चगव्यं पिवेत् शूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिवेद्द्विजः।
एकद्वित्रिचतुर्गा वा दद्याद् विप्रादनुक्रमात् ॥३॥ इति

---

* उपपातकान्नवद्,—इति मु०

पञ्चगव्यब्रह्मकूर्चयोर्विधानमुत्तरत्र वक्ष्यते। तत्र शूद्रस्यामन्त्रका-मन्त्रकं पञ्चगव्यं, इतरेषां समन्त्रकं ब्रह्मकूर्चम्। विप्रो गामेकां दक्षिणां दद्यात्। क्षत्रियो द्वे, वैश्यस्तिस्रः, शूद्रश्चतस्रः। गवामसम्भवे सुवर्णं दद्यादित्यभिप्रेत्य वाशब्दः पठितः। तत्र सुवर्णस्य गोप्रत्याम्नायस्य परिमाणमाह प्रजापतिः,—

"गवामलाभे निष्कं वा* निष्कार्द्धं पादमेववा"—इति।

विप्रस्य शूद्राद्यन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्च अभोज्यस्यान्नमेवच।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्व्वोच्छिष्टं तथैवच ॥४॥
यदि भुक्तन्तु विप्रेण अज्ञानादापदेऽपि वा।
ज्ञात्वा समाचरेत् कृच्छ्रं ब्रह्मकूर्चन्तु† पावनम् ॥५॥ इति

अथ शूद्रान्नस्य गर्हितताऽङ्गिरसा प्रपञ्चिता‡,—

"आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नं प्रतिगृह्य तु।
भोगात्तत्समतां याति तिर्यग्योनिं च गच्छति॥
यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्नमुपभुञ्जति।
शूद्रे वेदफलं याति शूद्रत्वं चापि गच्छति§ ॥

---

* निष्कं स्यात्,—इति ग्रा०।
† ब्रह्मकूर्चम,—इति मु०।
‡ निषेधः आङ्गिरसा प्रपञ्चितः—इति मु०।
§ याति स द्विजः,—इति मु०।

आघ्राता चोक्षणा चैव स्पृष्ट्वा च प्रतिगृह्य च ।
प्रशस्य स्वस्ति चेत्युक्त्वा भोक्तैव तु न संशयः ॥
एते दोषा भवन्तीह शूद्रान्नस्य प्रतिग्रहे ।
अनुग्रहन्तु वक्ष्यामि मनुना चोदितं पुरा ॥
आमं वा यदि वा पक्वं शूद्रान्नमुपसाधयेत्* ।
किल्बिषं भजते भोक्ता यश्च विप्रः पुरोहितः ॥
गुर्व्वर्थं ह्यतिथीनान्तु भृत्यानान्तु विशेषतः ।
प्रतिगृह्य प्रदातव्यं न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥
शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्ध्वा न विद्यते ॥
षण्मासानथ यो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं निरन्तरम् ।
जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चापि जायते ॥
अकृत्वैव निवृत्तिं यः शूद्रान्नान्म्रियते द्विजः ।
आहिताग्निर्व्विशेषेण स शूद्रगतिभाग्भवेत्"—इति ॥

व्यासोऽपि,—

"शूद्रान्नरसपुष्टस्य द्विजोरपि च नित्यशः ।
यजतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्ध्वा न विद्यते ॥
मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजनः ।
अहमेव न जनामि कां कां योनिं निगच्छति† ॥
गृध्रोद्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः ।

---

* साधयेत्,—इति मु० ।

† गमिष्यति,—इति मु० ।

श्वा चैव सप्त जन्मानि इत्येवं मनुरुक्तवान्* ॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः।
स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले"—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—

"यस्तु भुञ्जीत शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम्।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चाभिजायते ॥
शूद्रान्नं शूद्रसंस्पर्शः† शूद्रेण च सहासनम्।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चैव ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥
आहिताग्निस्तु यो विप्रः शूद्रान्नेन प्रवर्त्तते।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः"—इति ॥

सुमन्तुरपि,—

"राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः‡ ॥
कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
रूपं चिकित्सिकस्यान्नं पुंश्चल्यास्तु तथा श्रियम्§।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

---

* जन्मानीत्येवं मनुरुवाच ह,—इति मु०।

† शूद्रसम्पर्कः,—इति मु०।

‡ यशश्चर्म्मप्रवर्त्तिनः,—इति मु०। यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः,—इत्यन्यत्र पाठः।

§ पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम्,—इति मु०।

एतेभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः* क्रमशः परिकीर्त्तिताः।
तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः"—इति॥

तदिदं गर्हितं शूद्रान्नमज्ञानादाऽऽपत्काले वा यो विप्रो भुङ्क्ते, स ब्रह्मकूर्च्चमाचरेत्। तस्य पावनत्वं, बहुमन्त्रसंस्कृतत्वात्। यस्तु ज्ञात्वा शूद्रान्नं भुङ्क्ते, स प्राजापत्यमाचरेत्। तथा च मनुः,—

"भुञ्जानोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम्।
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च"—इति॥

न च ब्रह्मकूर्च्चस्यैकोपवासरूपत्वात् त्र्यहक्षपणेन विरोध इति शङ्कनीयम्। तयोः शक्ताशक्तविषयत्वात्। अत्र दिनत्रयोपवासं लिखि-तोऽप्याह,—

"भुक्त्वा वार्द्धुषिकस्यान्नमवृत्तस्यासुरस्य च।
शूद्रस्य तु तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम्"—इति॥

प्रजापतिस्त्वत्र व्यवस्थितानि व्रतान्याह,—

"ब्राह्मणस्यैव शूद्रान्नमभोज्यं परिकीर्त्तितम्।
सकृद्भुक्त्वा तदज्ञानाद्ब्रह्मकूर्चं सकृत्पिबेत्॥
अभ्यासे च तदभ्यस्येदाममन्नमगर्हितम्।
मत्या त्रिरात्रं कुर्व्वीत कृच्छ्रमभ्यासतश्चरेत्"—इति॥

जाताशौचेन मृताशौचेन वा संयुक्तस्य पुरुषस्यान्नं सूतकान्नम्। तन्निन्दा च मनुना दर्शिता,—

"सूतानां रजकस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च।

---

* एतेभ्योऽन्यच भोज्यान्नाः,—इति मु॰।

† तस्यान्नं,—इति मु॰।

मृतके सूतके चैव स्वर्गस्थमपि पातयेत्"—इति ॥

नटादिरभोज्यः । विप्रादीन् भोजयितुमनर्हत्वात् । तथाच बृहस्पतिः,—

"नटनर्त्तकतक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत् ।
शाणुपाषण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीबरङ्गावतारिणाम् ।
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥
चिकित्सकातुरोन्मत्तपुंश्चलीक्रुद्धविद्विषाम् ।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥
अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।
शस्त्रविक्रय्यिकर्मकारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्* ॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् ।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा"—इति ।

शङ्कितमित्यत्र द्विविधा शङ्का विवक्षिता, विषप्रक्षेपिका शास्त्रनिषिद्धत्वशङ्का चेति । तथाहि, केषुचित् कीकटदेशेषु प्रेतभूतगणादिरूपास्तामसदेवतास्तोषयितुं नरबलिं सङ्कल्प्य मनुष्यान्मारयितुं अन्नमध्ये गूढं विषं प्रक्षिपन्तीत्यस्ति महती प्रसिद्धिः । तादृशेषु गृहेषु विषशङ्कासम्भवात् शङ्कितमन्नमित्युच्यते । तत्तु न भोक्तुं योग्यम्,

"विषं चोपविषं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"—इति

---

* नास्तीदमर्द्धं मु० पुस्तके ।

चतुर्विंशतिमते विषभोजननिन्दाश्रवणात्। तथा, केचित् आह्लावकाः शूद्रादयः स्वगृहे श्रोत्रियो न भुङ्क्ते इत्यभिप्रेत्य श्रोत्रियान्तरगृहे द्रव्यं दत्त्वा भोजयन्ति। तादृशस्य श्रोत्रियान्तरस्य गृहे सिद्धमन्नं निन्द्यत्वेन प्रसिद्धम्। प्रतिषिद्धान्नं गोघ्रातादि। तथाच याज्ञवल्क्यः,—

"गोघ्रातन्तु शुनोच्छिष्टं स्वस्पृष्टं* पतितेक्षितम्।
उदक्यास्पृष्टसंदृष्टं† पर्य्यायान्नं विवर्जयेत्"—इति॥

पात्रे पतितस्यान्नस्यार्द्धं भुक्त्वा शिष्टमन्नं कालान्तरे भोक्तुं यदि संरक्ष्यते, तदा तदन्नं पूर्व्वोच्छिष्टमित्यभिधीयते। तेष्वेतेषु सूतकान्नादिषु पूर्व्वोच्छिष्टान्तेषु पञ्चसु भुक्तेषु शूद्रान्नवदर्द्धकृच्छ्रकृच्छ्रौ वेदितव्यौ। सूतकान्ने ये वक्तव्यविशेषास्ते सर्व्वेऽप्युपरिष्टादभिधास्यन्ते। यत्त्वभोज्यान्ने सुमन्तुनोक्तम्। "अभिशस्तपतितपौनर्भवपुंश्चल्यशुचिशस्त्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेखकवैद्यकिपण्डकबन्धकगणगणिकान्नानि चाभोज्यानि, सौनिकक्रव्यादनिषादकुरुडचर्मकाराअभोज्यान्नाश्चप्रतिग्राह्याश्च, अशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति। तत्कामकृताभ्यासविषयम्। यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

"शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीशूद्रजीविनः§॥

* गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टमुच्छिष्टं,—इति मु॰।
† संघुष्टं,—इति मु॰।
‡ वस्त्र,—इति मु॰।
§ स्त्रीम्लेच्छजीविनः,—इति मु॰।

षण्डस्य कुलटायाश्च तथैव रजकस्य च* ।
कदर्य्यस्य नृशंसस्य वेश्यायाः कितवस्य च ।
गणानां गणिकानाञ्च† मृगजीविश्ववृत्तिनाम् ॥
शौनिकानां सूतिकानां भुक्त्वा मासं व्रती भवेत्"- इति ।

एतच्च पूर्व्वेण समानविषयम् । मासव्रतस्य चान्द्रायणरूपत्वात् । यदपि बृहस्पतिनोक्तम्,—

"शौण्डिकानां नटानाञ्च क्लीवदण्डिकयोरपि ।
दुष्टान्नमवशिष्टान्नं सोमविक्रयिणस्तथा ॥
सूत्यन्नं सूतिकान्नञ्च वार्द्धुषेः पतितस्य च ।
एतेषां ब्राह्मणो भुक्त्वा द्वादशाहं यवान् पिवेत्"—इति ।

यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम् । "अभिशस्तपतितरजकचाक्रिकतैलिकग्रामयाजकशूद्रश्वांवत्सरिककुलिकसुवर्णकारचर्मकारचित्रवृत्तिघोषकतन्तुवायरङ्गावतारिमानकूटशौण्डिकबधजीविनृशंसात्मविक्रयिवार्द्धुषिकश्वावभटवृत्तिव्रात्यतस्कराद्यभोजनेष्वतिकृच्छ्रं चरेत्"—इति । एतदुभयं पूर्व्वोक्तविषये चान्द्रायणं कर्त्तुमशक्तं प्रति वेदितव्यम् । यदपि बृहस्पतिना दर्शितम्,—

---

* षण्ढस्य कुलटायाश्च तथा बन्धकरस्त्रियाः ।
अभिशस्तस्य चोरस्य अवीरायाः स्त्रियास्तथा ॥
चर्म्मकारस्य फेनस्य क्लीवस्य पतितस्य च ।
रुक्मकारस्य तक्ष्णश्च रजकस्य च वार्द्धुषेः—इति मु० ।

† भूमिपालानां,—इति मु० ।

"गान्धर्व्वी लोहकारश्च सौनिकस्तन्तुवायकः ।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥
यजमानोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।
कुलटश्चित्रकर्मा च वार्द्धुषिश्चर्मविक्रयी ॥
समर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्द्धुषिको नाम यश्च वृद्ध्या प्रयोजयेत् ॥
वृथाऽऽरामाश्रमाणाञ्च भेदकः पुण्यविक्रयी ।
विक्रयी ब्रह्मणो यश्च योनिसाङ्करिकश्च यः ॥
रङ्गोपजीवी कूटाग्रः कुहको गुप्तिकस्तथा* ।
भिषजोगरदश्चैव† रूपाजीवी च सूचकः ॥
सौनिको वर्णिकश्चैव निषादेन समाः स्मृताः ।
कर्मणा तेषु यो मोहाद् ब्राह्मणो वर्त्तते सदा ॥
प्रायश्चित्ते तु चरिते परिहार्य्यो भवेत् स हि‡ ।
एते ब्राह्मणचण्डालाः सर्व्वे ब्रह्महणः किल ॥
तस्माद् दैवे च पित्र्ये च वर्जितास्तत्त्वदर्शिभिः ।
एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु§ म्रुग्यताम् ॥
भैक्षान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
एतेषां ब्राह्मणोभुक्त्वा दत्त्वा कृत्वा प्रतिग्रहम् ॥
प्राजापत्येन शुद्ध्येत् तु तस्मात् पापान्न संशयः"—इति ।

---

* कुहकोगुरुगुप्तिकः,—इति मु० ।
† भिषक् च रजकश्चैव,—इति मु० ।
‡ भवेद्द्विजः,—इति मु० ।
§ प्रत्यासत्तिस्तु,—इति मु० ।

तच्च चान्द्रायणं पूर्व्वोक्तचान्द्रायणेन समानविषयम्। प्राजापत्यन्तु तस्मिन्नेव विषये वेदविदं प्रत्यवगन्तव्यं, ब्राह्मण इति विशेषाभिधानात्। यथोक्तमङ्गिरसा,—

"अभोज्यानान्तु सर्व्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम्।
अन्त्यावसायिनां भुक्त्वा पादकृच्छ्रेण शुद्ध्यति"—इति॥

यदपि विष्णुनोक्तम्। "गणगणक*स्तेनगायनान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत। तक्षान्नं चर्मकर्त्तुश्च†। वार्द्धुषिककदर्य्यदीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तषण्ढानाञ्च। पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनां च। अवीरास्त्रीस्वर्णकारसपत्नपतितानाञ्च। पिशुनानृतवादिक्रतुधर्मसोमविक्रयिणाञ्च। शैलूषतन्तुवाय‡कृतघ्नरजकानां च। चर्मकारनिषादरङ्गावतारिवेण§शस्त्रविक्रयिणाञ्च। श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च। रजस्वलासहोपपतिवेश्मनां च। भ्रूणघ्नावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं पतत्रिणाऽवलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातञ्च। कामतः पादस्पृष्टमवक्षुतं च। मत्तक्रुद्धातुराणां च। अनर्च्चितं वृथामांसञ्च पाठीनरोहितञ्च राजीवसिंहतुण्डं च सशल्कवर्जं सर्व्वमत्स्यमांसाशने त्रिरात्रमुपवसेत्"—इति। तच्च त्रिरात्रोपवासोऽकामकृतसकृद्भोजनविषयः। तस्मिन्नेव विषये मूलवचनोक्तब्रह्मकूर्च्चस्त्वशक्तं प्रति वेदितव्यः‖।

* गणगणक,—इति नास्ति मु० पुस्तके।
† चर्म्मकारकृतं च,—इति मु०।
‡ तुन्नवाय,—इति मु०।
§ वैर,—इति मु०।
‖ ब्रह्मकूर्चमशक्तं प्रति वेदितव्यम्,—इति मु०।

अशेराचपयोव्रतमकामकृताभ्यासविषयम् । शङ्कितप्रतिषिद्धान्नयोर्व्या-
रीत आह,—

"मृतसूतकशूद्रान्नं सदोषेणापि संस्कृतम् ।
शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं विदिषोऽन्नमथापिवा ॥
यदि भुञ्जीत विप्रो यः प्रायश्चित्ती ध्रुवं भवेत् ।
एकरात्रोपवासश्च गायत्र्यष्टशतं जपेत्* ॥
प्राशयेत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चगव्यं पृथक् पृथक् ।
एतेन शुद्ध्यते विप्रो ह्यन्येष्वाभोज्यभोजनैः"—इति ॥

एतच्च ब्रह्मकूर्च्चवद् व्याख्येयम् । पूर्व्वोच्छिष्टे तु ब्रह्मकूर्च्चसमानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

"स्वमुच्छिष्टन्तु योभुङ्क्ते यो भुङ्क्ते मुक्तभाजने ।
एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत्"—इति ॥

पूर्व्वोच्छिष्टस्य पुनर्भोजने व्रतचरणमभिहितम् । तेनैव दृष्टान्तेन बालाद्युच्छिष्टस्याभोज्यत्वमाशङ्क्य स्वल्पशुद्ध्या भोज्यत्वमाह,—

बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्टितं† यदा ।
तिलदर्भोदकैः प्रोक्ष्य शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥६॥

उच्छिष्टितम्‡ उच्छिष्टतामापादितम् । प्रोक्षितस्यान्नस्य§ अङ्गा-
जड्‌स्योच्छिष्टत्वशङ्काऽनपायात् पूर्णव्रतमाचरणीयमिति संशयः स्यात् ।

---

* भवेत्,—इति स० शा० ।

† मुच्छेषितं,—इति मु० ।

‡ उच्छेषितम्,—इति मु० ।

§ प्रोक्षितस्य भोजने,—इति शा० ।

अतो नात्र संशयः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। प्रोक्षणमकृत्वा भुक्ते सति पञ्चगव्यं पातव्यम्। तदाह संवर्त्तः,—

"श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टभक्षणे तु त्र्यहं क्षिपेत्।
विड़ालमूषकोच्छिष्टे पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः*"—इति॥

शास्त्रीयपञ्चगव्यपाने योऽशक्तः, तं प्रत्युक्तं स्मृत्यन्तरे,—

"भुक्तोच्छिष्टन्तु काकानां विशुद्ध्येत त्र्यहोषितः।
भुक्तोच्छिष्टं विड़ालादेः पञ्चगव्यं पिबेद्द्विजः"—इति॥

मनुः,—

"विड़ालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च।
केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्†"—इति॥

विष्णुरपि। "विड़ालकाकनकुलाखूच्छिष्टभोजने ब्राह्मीं सुवर्च्चलां पिबेत्। श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकमुपोषितः पञ्चगव्यं पिबेत्। पञ्चनखविण्मूत्राशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः। शूद्रोच्छिष्टभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्, दिनमेकं चोदके वसेत्। मधुमांसाशने प्राजापत्यम्। सप्तरात्रं वैश्योच्छिष्टभोजने। पञ्चरात्रं राजन्योच्छिष्टभोजने। त्रिरात्रं राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी, पञ्चरात्रं वैश्योच्छिष्टाशी। त्रिरात्रं वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी। चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकम्"—इति। उशनाऽपि। "ब्राह्मणोच्छिष्ट-

---

* श्वकाकोच्छिष्टभक्षणे त्र्यहं क्षिपेत्, विड़ालमूषकोच्छिष्टभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेद् द्विजः,—इति मु०।

† सुवर्च्चसम्,—इति शा० स०। एवं परत्र।

भोजने प्राणायामशतं कुर्य्यात् । क्षत्रियोच्छिष्टभोजने प्राणायामसहस्रम् । वैश्योच्छिष्टभोजने दशसहस्रं प्राणायामम् । मतिपूर्व्वं प्राजापत्यमतिकृच्छ्रं कृच्छ्रातिकृच्छ्रं च । शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं यवागूपानं, मतिपूर्व्वं चेत् पराकः । एवं द्विजात्युच्छिष्टभोजने शूद्राणाञ्च । ब्राह्मणोच्छिष्टानामपां पाने षोड़शप्राणायामं धारयेत् । क्षत्रियाणां त्रिंशद्वैश्यानाञ्चत्वारिंशत् शूद्राणां कुशवारिपानं त्र्यहम् । बुद्धिपूर्व्वं चेत्, त्र्यहं चतुरहं सप्तरात्रञ्च पञ्चगव्यपानं क्रमेण । अन्त्यजानामुच्छिष्टभोजनेऽबुद्धिपूर्व्वं महासान्तपनं, बुद्धिपूर्व्वं चान्द्रायणम्"—इति । मनुरपि,—

"शूद्रोच्छिष्टञ्च पीत्वा तु कुशवारि पिवेत् त्र्यहम् ।
अभोज्यानान्तु भुक्त्वाऽन्नं स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवच ॥
जग्ध्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिबेत्"—इति ।

जातूकर्ण्योऽपि,—

"जम्बूककाकमार्जारश्वगोधानाङ्क्वामपि ।
मत्योच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्"–इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि*,—

"विप्रार्द्धं क्षत्रियस्य स्याद्वैश्यानां च तदर्द्धकम् ।
तदर्द्धमेव शूद्राणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः"—इति ।

वृहद्विष्णुः । "ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिबेत् । वैश्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं, राजन्योच्छिष्टाशने त्रिरात्रं, ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहम्"—इति । शङ्खः । "ब्राह्मणोच्छिष्टाशने

* कण्वोऽपि,—इति मु० ।

महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिबेत्। क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मणो-रुपवासेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत्। वैश्योच्छिष्टभोजने त्रिरात्रोपोषितो-ब्राह्मीं सुवर्चलां पिबेत्। शूद्रोच्छिष्टभोजने षड्रात्रमभोजनम्"— इति। यमः;—

"भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति।
क्षत्रियेण सह भुक्त्वाऽन्नं सप्तरात्रेण शुद्ध्यति॥
वैश्येन सह भुक्त्वाऽन्नमतिकृच्छ्रेण शुद्ध्यति।
शूद्रेण सह भुक्त्वाऽन्नं चान्द्रायणमथाचरेत्"—इति।

आपस्तम्बः। "शूद्रोच्छिष्टभोजने तु सप्तरात्रमभोजनं स्त्रीणाञ्च"—इति। शङ्खः;—

"शूद्रोच्छिष्टाशने मासं पक्षमेकं तथा विशः।
क्षत्रियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणानां तथा दिनम्"—इति॥

बृहद्यमः;—

"माता वा भगिनी वाऽपि भार्य्या वाऽन्याश्च योषितः।
न ताभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्"—इति॥

आपस्तम्बः;—

"अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः।
चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः"—इति।

अङ्गिराः;—

"चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे।
चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत्॥
षड्रात्रञ्च त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्व्वशः"—इति॥

वृद्धशातातपः,—

"पीतशेषन्तु यत् किञ्चिद्भाजने मुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजानीयाद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

शातातपः,—

"शूद्रस्योच्छिष्टभोजी तु त्रिरात्रोपोषितः शुचिः* ।

सुराभाण्डोदकं पीत्वा छर्द्दितो घृतसेवकः ।

अहोरात्रोपवासेन शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः"—इति ॥

षट्त्रिंशन्मते†,—

"दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याहृतन्तु यत् ।

अभ्यङ्गाच्चैव यच्छिष्टं भुक्त्वा नक्तेन शुध्यति"—इति ॥

अत्र बालोच्छिष्टप्रसङ्गादुदाहृतेषु वचनेष्वेकस्मिन्विषये श्रूयमाणानां बहूनां व्रतानामावृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्था वर्णनीया ।

भुक्तोच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमभिधाय पङ्क्त्युच्छिष्टभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ७ ॥

मोहाद्भुञ्जीत यस्तत्र पङ्क्तावुच्छिष्टभोजने ।

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तथा‡ ॥ ८ ॥ इति ।

---

* क्वचित्,—इति मु० ।

† षड्विंशतिमते,—इति मु० ।

‡ चरेत्,—इति मु० ।

एको विप्रः सहसा स्वभोजने समाप्ते वा भोजनमध्ये येन केनचिद् विघ्नेन वा भोजनपात्रं परित्यज्य इतरेषु विप्रेषु भुञ्जानेष्वेव सत्सु स्वयमुत्थाय यदि गच्छेत्, तदा विप्रान्तरैः स्वस्वपात्रेषु भुक्तशिष्टमन्नं न भोक्तव्यम्। तमिमं शास्त्रीयनिषेधमज्ञात्वा यो भुङ्क्ते, स सान्तपनं चरेत्। निमित्तस्याल्पत्वाद्‌च द्विरात्रसान्तपनं वेदितव्यम्। अस्मिन्नेव विषये समानं व्रतं स्मृत्यन्तरे दर्शितम्,—

"यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पङ्क्तावुच्छिष्टायां कदाचन।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"—इति॥

वस्त्रादिव्यवधाने पङ्क्त्युच्छिष्टदोषो नास्ति। एतच्चाचारकाण्डे दर्शितम्।

अभिनवक्षीरादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

पीयूषं* श्वेतलशुनवृन्ताकफलगृञ्जनम्।
पलाण्डुवृक्षनिर्यासं देवस्वकवकानि† च॥ ९॥
उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमज्ञानाद् भुञ्जते द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥ १०॥ इति।

पीयूषत्वं पयसोऽभिनवत्वं, प्रसवकालीनत्वमित्येके। दशाहान्तःपातित्वमित्यपरे। दशाहादूर्द्धमपि प्रसवप्रयुक्तरक्ताद्यार्द्रतासद्भावकालीनत्वमिति केचित्। श्वेतशब्दो लशुनवृन्ताकाभ्यां सम्बध्यते।

---

* पीय्यूषम्,—इति मु०। एवं परत्र।

† कवकानि,—इति मु०। एवं परत्र।

तेन रक्तलशुनकृष्णवृन्ताकादौ नेदं प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति। गृञ्जनं पत्रविशेषः। यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति। विटाश्च स्वराद्यर्थम्*। मूलविशेषो वा गृञ्जनापरपर्य्यायः। पलाण्डुः स्थूलकन्दो-लशुनविशेषः। वृक्षनिर्यासो हिङ्गुकर्पूरादिव्यतिरिक्तः † हिंग्वादीनां भोज्यत्वाभ्यनुज्ञानात्। देवतार्थमुपकल्पिते चेत्रादावुत्पन्नमन्नं देवस्वम्। कवकं भूमौ छत्राद्याकारेणोत्पन्नं शिलीन्ध्रशब्दवाच्यम्। पीयूषादिभोजी त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थे दिवसे पञ्चगव्यं पिबेत्। मतिपूर्व्वे तु भोजने मनुराह,—

"छत्राकं विड्वराहञ्च लशुनं ग्राम्यकुक्कुटम्।
पलाण्डुगृञ्जनं चैव मत्या जग्ध्वा पतेद्द्विजः"—इति॥

अमतिपूर्व्वे स एवाह,—

"अमत्यैतानि षड् जग्ध्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्।
यतिचान्द्रायणं वाऽपि शेषेषूपवसेदहः"—इति॥

तत्र सप्तरात्रात्मकं सान्तपनं वेदितव्यम्। "अबुद्धिपूर्व्वे सान्तपनं सप्तरात्रं वा"—इति गौतमेन सप्तरात्रोपवाससमविकल्पस्मरणात्। एवञ्च सति मूलवचनोक्तत्र्यहोपवासोभक्षितोद्गारितविषयः द्रष्टव्यः। चान्द्रायणन्त्वावृत्तिविषयम्। शेषेषूपवसेदहरित्येतत् कुसुम्भादिषु द्रष्टव्यम्। तथा चतुर्विंशतिमते,—

"पलाण्डुं श्वेतवृन्ताकं कुसुम्भं वनकुक्कुटम्।

---

* वेश्याश्च मदाद्यर्थम्,—इति मु०।

† लुग्दवृन्ताकम्,—इति मु०।

नालिकां बालपुष्पञ्च भुक्त्वा दिनमभोजनम्"—इति ॥

न चैतस्य पलाण्डौ मूलवचनविरोधः शङ्कनीयः। अवान्तर-जातिभेदेन व्यवस्थापनात्। "पलाण्डोर्दश जातयः"—इत्यभिधानात्। यत्तु सुमन्तुनोक्तम्। "लशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्द्धि सम्पाताञ्जयेत्"। तद्बलात्कारेणानिच्छतोभक्षणविषयम्। तदे-कयाध्यव्याध्युपशमार्थभक्षणविषयं वा। अतएवानन्तरं तेनैवोक्तम्। "एतान्येवातुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि भवन्ति। यानि चान्यान्येवंप्रकाराणि तेष्वप्यदोषः"—इति। यानि तु व्रतान्तराण्यनु-क्रान्तपीयूषादिविषये मुनिभिः स्मर्य्यन्ते, तेषु सर्वेषु व्रतगौरवानु-सारेणाऽऽवृत्तिगौरवविषयत्वं कल्पनीयम्। व्रतान्तराणि तु लिख्यन्ते। तत्र शातातपः,—

"लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं कवकं तथा[*]।
छत्राकं विड्वराहञ्च ग्राम्यकुक्कुटमेव च ॥
उष्ट्रीं च मानुषीं वाऽपि रासभीचीरभोजनात्।
उपनयनं पुनः कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुक्तः"—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम्।
लशुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत्"—इति।

वृहद्यमः,—

"नालिकां नालिकेरीञ्च श्लेष्मातकफलानि च।

---

* पलाण्डुं च तथा शुनीम्,—इति मु०।

भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव खट्टाङ्गं कवकं तथा ॥
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः"—इति।

विष्णुः। "शुनां मांसाशने ऋचाककवकाशने सान्तपनम्। यवगोधूमजं पयोविकारं खेहाक्तञ्च शुष्कखाडवञ्च वर्जयित्वा* पर्युषितं प्राश्योपवसेत्। अशुनामेध्यप्रभवांश्च लोहितान् वृक्षनिर्यासान् तैलञ्च वृथा कृसरञ्च यवपायसापूपशष्कुलीश्च देवान्नानि हवींषि च गोऽजाविमहिषीवर्जं† सर्व्वपयांसि चानिर्दशाहैतान्यपि च स्यन्दिनीसन्धिनी विवत्साक्षीरञ्चामेध्यभोजनञ्च दधिवर्जं‡ केवलं सर्वशुक्तानि ब्रह्मचर्य्याश्रमी श्राद्धाशने§ त्रिरात्रमुपवसेत्|| दिनमेकं चोदके वसेत्"—इति। यमः,—

"लशुनं च पलाण्डुञ्च¶ गृञ्जनं कवकानि** च।
चतुर्णां भक्षणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति"—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

"अलावुं†† किंशुकं चैव भुक्त्वाऽप्येतद् व्रतं चरेत्।

---

* स्नेहाक्तञ्च वर्ज्जयित्वा,—इति मु०।

† गोऽजामहिषीवर्ज्जम्, इति शा०।

‡ नास्त्ययमंशः स० शा० पुस्तकयोः।

§ अश्रद्धानः,—इति मु०।

|| नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके।

¶ लशुनं सपलाण्डुं च,—इति शा० स०।

** करकानि,—इति शा० स०। एवं परत्र।

†† अलाबूम्,—इति मु०।

औदुम्बरस्य कामेन* तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति"—इति॥

शङ्खलिखितौ। "लशुनपलाण्डुगृञ्जनक्रियाकूवकुसुम्भ†भक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्। कलञ्जसिग्धुश्लेष्मातककोविदारघनच्छत्राकवृन्ताकभक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत्"—ति। चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"लशुनं गृञ्जनं चैव तृणराजफलं तथा।
वर्त्ताकीं चैव द्विजो भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्॥
कन्दमूलफलादीनि अज्ञानाद्भक्षयेत्तु यः।
उपवासो भवेत्तस्य पराशरवचो यथा॥
स्त्रीक्षीरन्तु‡ द्विजः पीत्वा कथञ्चित् काममोहितः।
पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजापत्यं समाचरेत्॥
अजोष्ट्रीसन्धिनीक्षीरं मृगाणां वनचारिणाम्।
अनिर्द्दशाहगोश्चैव पीत्वा दिनमभोजनम्"—इति॥

पूर्व्वत्र गोमांसस्यैव भक्षणे प्रायश्चित्तमुक्तं, न त्वन्यस्य। इदानीं मांसान्तरस्य भक्षणे प्रायश्चित्तमाह,—

मण्डूकं भक्षयित्वा तु मूषिकामांसमेवच।
ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुद्ध्यति॥११॥इति॥

अज्ञानकृते सकृद्भक्षणे व्रतमिदमवगन्तव्यम्(१)। असकृद्भक्षणे तूशनसोक्तं

* दुम्बरस्य सकामेन,—इति शा०।

† कैपातुकुम्भीक,—इति शा०।

‡ चिवारन्तु,—इति मु०।

(१) मूलवचने भक्षयित्वा ज्ञात्वा इत्यभिधानात् अज्ञानतोभक्षणानन्तरमेतन्निषिद्धमांसं मया भुक्तमिति ज्ञात्वेत्यर्थोऽवसेयः, न तु ज्ञानपूर्व्वकभोजनं तदर्थइति ध्येयम्।

द्रष्टव्यम् । "बलाकप्लवहंसकारण्डक*चक्रवाकखञ्जरीटश्येनकपोतभास-चटकरक्तपादोलूकशुकसारसटिट्टिभमद्गुचाषभासजालपादनखकुचि-विकृतमत्स्यक्रव्यादामेध्यानां भक्षणे पञ्चगव्यं पिबेत् त्रिरात्रम्"—इति । शङ्खलिखितौ मतिपूर्वं प्रत्याहतुः । "बकबलाकहंसप्लवचक्र-वाकखञ्जरीटकाककारण्डवकटभासचटकश्येनकपोतशुकसारसटिट्टि-भमद्गुभलूकवक्रपाद† जालपादचाषभासमद्गुशिशुमारनक्रमकर-तिमितिमिङ्गिलनकुलविडालसर्पमण्डूकमूषकवल्गुलीकादिमांसभक्षणे द्वादशाहमनाहारः, पिबेद्वा गोमूत्रयावकम्"—इति । एतच्च काम-कृताभ्यासविषयम् । कामकृतसकृद्भक्षणे तु याज्ञवल्क्य आह,—

"देवतार्थं हविः शिग्रु लोहितान् व्रश्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि‡कवकानि§ च ॥
क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकप्रतुदटिट्टिभान् ।
सारसैकशफान् हंसान् सर्वांश्च ग्रामवासिनः ॥
कोयष्टिप्लवचक्राख्यबलाकाबकविष्किरान् ।
वृथा कृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः ॥
कलविङ्कं च काकोलं कुररं रज्जुवालकम्|| ।
जालपादान् खञ्जरीटानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ॥

---

* कारण्डक,—इति नास्ति मु॰ पुस्तके ।

† टिट्टिभोलूकरक्तपाद,—इति स॰ ।

‡ विविधानि,—इति मु॰ ।

§ करकानि,—इति मु॰ ।

|| दात्यूहकम्,—इति ग्रा॰ ।

चाषांश्च वक्रपादांश्च* सौरं वल्लूरमेव च ।
मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्”—इति ॥

विष्णुस्तु जीवविशेषेण व्यवस्थितं प्रायश्चित्तमाह । “खरोष्ट्रका-कश्वहंसाशने चान्द्रायणं कुर्य्यात् । प्राग्याज्ञातं सूनास्थं शुष्कमांसं च । क्रव्यादमृगपक्षिमांसाशने तप्तकृच्छ्रम् । कलविङ्कप्लवहंसचक्राह्व-सारसरज्जुवालक†दात्यूहशुकसारिकाबकबलाककोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत् । एकशफोभयदन्ताशने च‡”—इति । शङ्खस्तु भक्ष्या-भक्ष्यविभागपुरःसरमभक्ष्येषु प्रायश्चित्तमाह,—

“भुक्त्वा पलाण्डुं लशुनं मद्यञ्च कवकानि च ।
नारं शौनं तथा मांसं विड्वराहं खरं तथा ॥
गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ।
क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम् ॥
भक्ष्याः पञ्चनखास्त्वेव गोधाकच्छपशल्यकाः ।
खड्गश्च शशकं चैव तान् भुक्त्वा नाचरेद् व्रतम् ॥
हंसं मत्स्यञ्च§ काकोलं काकं वा खञ्जरीटकान् ।
मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकाः शुकसारिकाः ॥
चक्रवाकं प्लवं काकं मण्डूकं|| भुजगं तथा ।

---

* रक्तपादांश्च,—इति मु० ।

† दालक,—इति पा० ।

‡ मृगां मांसाशने च,—इति पा० ।

§ मद्गुञ्च,—इति पा० ।

|| कोकं मद्गूकम्,—इति पा० ।

मासमेकं व्रतं कुर्य्याद् भूयश्च न च भक्षयेत् ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्च* तथैव च ॥
पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु आह्निकाः ।
ग्रामेचरान् जालपादान्† प्रतुदान् नखविष्किरान् ॥
रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहं व्रतमाचरेत् ।
तित्तिरिं च मयूरं च लावकञ्च कपिञ्जलम् ॥
पाठीनञ्चैव संवर्त्तं भोज्यानाह यमः सदा ।
भुक्त्वा चोभयतोदन्तांस्तथैवैकशफानपि ॥
दंष्ट्रिणश्च तथा भुक्त्वा मांसं मासं समाचरेत् ।
माहिषं चाजमौरभ्रं मार्जारं सौमिमेव च ॥
भक्ष्यमार्गं समुद्दिष्टं यस्य वै पार्षदं भवेत् ।
वाराहञ्च ततो भुक्त्वा महारण्यनिवासिनम् ॥
मांसमश्नानतो‡ भुक्त्वा मासं प्रोक्तं समाचरेत् ।
शूनां मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ॥
भुक्त्वा मासव्रतं कुर्य्यात्§ प्रयतः सुसमाहितः''—इति ।

अत्र श्रुतव्रतविशेषाः आवृत्तितारतम्यविषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः । शूद्रान्नं सूतकान्नं चेत्यत्र ब्राह्मणस्य शूद्रान्नभोजननिषेधमभिप्रेत्य

---

* शल्कांश्च,—इति मु० ।

† ग्रामेचरांश्च जलजान्,—इति मु० ।

‡ मांसमध्ये तथा,—इति मु० ।

§ मत्स्य,—इति मु० ।

तत्र प्रायश्चित्तमभिहितम् । तेनैव न्यायेन हीनवर्णत्वसाम्यात् "राजान्नं हरते तेजः"—इत्यादिशास्त्रात् क्षत्रियाद्यन्नभोजनेऽपि विप्रस्य प्रायश्चित्तं प्रसज्येत । अतस्तदपनुत्तये क्षत्रियाद्यन्नभोजन-मनुजानाति,—

क्षत्रियस्यापि वैश्यस्य क्रियावन्तौ शुचिव्रतौ ।
तद्गृहेषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १२ ॥ इति ॥

क्रियावन्तौ विहिताध्ययनयजनादियुक्तौ । शुचिव्रतौ; व्रतं स्मार्त्तो धर्मः, तच्च यथाविध्यनुष्ठितं शुचि भवति, तद्युक्तौ शुचिव्रतौ । श्रौतस्मार्त्तधर्मनिष्ठयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गृहेषु हव्ये कव्ये वा शिष्टैर्विप्रैर्भोक्तव्यम् । क्रियावन्तौ शुचिव्रताविति विशेषणात् तदि-तरक्षत्रियादिविषयाणि तदन्ननिषेधशास्त्राणीत्यवगन्तव्यम् । तथाच चतुर्विंशतिमते तदन्ननिषेधमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमभिहितम्,—

"सहस्रन्तु जपेद्देव्याः क्षत्रियस्यान्नभोजने ।
तथोपवासं* वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धमेव च"—इति ॥

क्षत्रियान्नवत् शूद्रान्नस्यापि घृतादिद्रव्यविशेषरूपस्याभ्यनुज्ञा-माह,—

घृतं तैलं तथा क्षीरं भक्ष्यं स्नेहेन† पाचितम् ।
गत्वा नदीतटे विप्रो भुञ्जीयात् शूद्रभोजनम् ॥ १३ ॥ इति ॥

---

* एकोपवासं,—इति मु० ।

† गुडतैलेन,—इति शा० ।

स्नेहपाचितं* पूरिकाशष्कुल्यादि । भुज्यते इति भोजनं भोज्य-द्रव्यं, शूद्रस्य सम्बन्धि भोजनं शूद्रभोजनम् । तादृशघृतादिकं यथा† भोक्तव्यं भवति, तदा क्षत्रियादिगृहेष्विव न शूद्रगृहे भोक्तव्यं, किं तर्हि तद्गृहीत्वा शूद्रगृहात् निर्गत्य नदीतीरादौ भुञ्जीत । एतच्च क्षत्रियादिवर्णत्रयभोजनस्याभ्यनुज्ञानं मार्गश्रान्त्यादौ पूर्ववर्णासम्भवे वेदितव्यम् । आपदि यावता विना प्राणरक्षणं न भवति, तावदन्न-मनुज्ञायते । न तु ततोऽधिकम् । अतएव छन्दोगा उद्गीथपर्वण्युष-स्तिकाण्डे परमापदं प्राप्तस्योषस्तेर्गजोच्छिष्टानां पुनर्गजपालोच्छि-ष्टानां कुल्माषाणां जीवनाय भक्षणं, ततोऽधिकस्य तदीयोच्छि-ष्टोदकपानस्य प्रतिषेधं चामनन्ति । "हन्तानुपानमिति, उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति होवाच, न स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वा अजी-विष्यमिमानखादन्निति होवाच, कामो मउदकपानम्"—इति । एतच्च, "सर्व्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् (वे० ३ अ० ४पा० २८ सू०)"—इत्यस्मिन् वैयासिके सूत्रे सम्यङ्मीमांसितम् । स्मृतिश्च भवति,—

"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा"—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्ततः ।

---

* तैलपाचितं,—इति ख्या० ।

† इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । ममतु, यदा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

लिप्यते नैनसा* विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः"—इति ॥

एतदेवानेकोपाख्यानपुरःसरं मनुराह,—

"सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ।
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स दोषेण लिप्यते ॥
अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत दोषेण† क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥
श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्माधर्मविचक्षणः ।
प्राणानां रक्षणार्थाय वामदेवो न लिप्तवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो निर्जने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधत्तक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधाऽऽर्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
‡चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः"—इति ॥

स्नेहपाचितेत्यनेनारनालादय उपलक्ष्यन्ते । तथा च चतुर्विंशतिमते,—

"आरनालं तथा क्षीरं कौतुकं दधिसक्तवः ।

---

* न लिप्येतैनसा,—इति मु० ।

† पापेन,—इति मु० ।

‡ चाण्डालं,—इति मु० ।

स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति”—इति ॥

अङ्गिराश्च शूद्रं* प्रक्रम्याह,—

“मांसं दधि घृतं† धान्यं क्षीरमाज्यमथौषधम्(१) ।

गुडोरसस्तथोदश्विद् भोज्यान्येतानि नित्यशः ॥

अपूतश्चारनालञ्च कान्दकाः सक्तवस्तिलाः ।

फलानि माध्वीकमथो‡ पाद्यमौषधमेव च”—इति ।

घृताद्यन्नभोजने हेयोपादेयौ शूद्रौ विविनक्ति,—

मद्यमांसरतं नित्यं नीचकर्मप्रवर्त्तकम् ।

तं शूद्रं वर्जयेद्विप्रः श्वपाकमिव दूरतः ॥ १४ ॥

द्विजशुश्रूषणरतान्मद्यमांसविवर्जितान् ।

स्वकर्मणि रतान् नित्यं न तान् शूद्रान् त्यजेद्द्विजः ॥१५॥

जातिशूद्राः, नीचाः प्रतिलोमजाः सूतमागधादयः, तेषां कर्माश्वसारथ्यादि, तस्य प्रवर्त्तकाः, तेन जीविताः । तादृशात् शूद्रात् श्वपाकादिव घृतादिकं न स्वीकार्य्यम् । ये तु मार्गवर्त्तिनः§ शूद्राः विहितपाकयज्ञादिकर्मणि निरताः, तान् शूद्रान् घृतादिभोजने न परित्यजेत् ।

---

* शूद्रप्रतियज्ञं,—इति मु० ।

† दधिघृते,—इति ग्रा० स० ।

‡ पिण्याकमथो,—इति मु० ।

§ इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सन्मार्गवर्त्तिनः,—इति पाठः प्रतिभाति ।

---

(१) चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमितरद्घृतम्—इत्याज्यघृतयोर्भेदः । घृतशब्द उदकपर्य्यायोऽपि पठितो नैघण्टुककाण्डे ।

शूद्रान्नं सूतकान्नञ्चेत्यत्र सूतकान्नस्य* सामान्येन प्रायश्चित्तमभिहितम्। इदानीं सूतक-जाति-विशेषाननूद्य† तत्र व्रतविशेषान् प्रश्नपूर्व्वकमाह,—

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा।
प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णे वर्णे‡ विनिर्दिशेत्? ॥ १६ ॥
गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्यात् शूद्रसूतके।
वैश्ये पञ्चसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रिये ॥ १७ ॥
ब्राह्मणस्य यदा भुङ्क्ते द्वे सहस्रे तु दापयेत्§।
अथवा वामदेव्येन साम्ना चैकेन शुध्यति ॥ १८ ॥

सूतकिनः शूद्रस्यान्नं विप्रो भुक्त्वाऽष्टौ सहस्राणि गायत्रीं जपेत्। सूतकिनो विशोऽन्नं भुक्त्वा पञ्चसहस्रगायत्रीजपेन शुद्धिः। क्षत्रिये सूतकिनि सति तदन्नं भुक्त्वा त्रिसहस्रगायत्रीजपं कुर्य्यात्। सूतकिनो ब्राह्मणस्यान्नं यो भुङ्क्ते, तं प्रति द्विसहस्रगायत्रीजपं विदध्यात्। कयानश्चित्र आभुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नः सामगानां प्रसिद्धो गानविशेषो वामदेव्यं साम। तस्यैकस्य साम्नः सकृज्जपो-

---

* सूतकान्नस्य,—इति नास्ति मु० पुस्तके।
† सूतकविशेषाननूद्य,—इति, मु०।
‡ सर्व्ववर्णे,—इति ग्रा०।
§ जापयेत्,—इति मु०।

द्विसहस्रगायत्रीजपेन विकल्प्यते। ते च अपक्वपा व्रतविशेषा अशक्तविषये वेदितव्याः । शक्तन्तु प्रति छागलेय आह,—

"अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।
प्राणायामशतं कृत्वा शुद्धान्ते शूद्रसूतके ॥
वैश्ये षष्टिर्भवेद्राशि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ।
एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥
ततः शुद्धिर्भवेत्तेषां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः"—इति ॥

ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहत्र्यहादयो योज्याः । यत्तु मार्कण्डेयेनोक्तम्,—

"भुक्त्वाऽन्नं* ब्राह्मणाशौचे चरेत् सान्तपनं द्विजः ।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे चरेत् कृच्छ्रं तथैव हि ॥
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत् ।
शूद्राशौचे तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

एतत्तु कामकारविषयम् । यच्च शङ्खेनोक्तम्,—

"शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत् ।
वैश्यस्य च तथा भुक्त्वा चतुर्मासान् व्रतं चरेत्† ॥
क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत् ।
ब्राह्मणस्य तथाऽशौचे भुक्त्वा मासं व्रतं चरेत्‡"—इति ।

---

* भुक्त्वा तु,—इति शा० ।
† त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत्,—इति शा० स० ।
‡ भवेत्,—इति शा० ।

तदभ्यासविषयम्। यदपि गर्गेणोक्तम्,--

"शावे च सूतके चैव मत्या भुक्त्वैन्दवं चरेत्।
मत्याऽभ्यासे तथा कुर्य्यात् कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम्।
अर्द्धं चाकामतः कुर्य्यादभ्यासे कृच्छ्रमेव च॥
द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनामाशौचे परिकीर्त्तितम्॥
सवर्णानान्तु सर्व्वेषां विप्रवन्निष्कृतिः स्मृता।
क्रमाद्वृद्धं क्रमाद्धीनं हीनजात्युत्तमं प्रति"॥

तदेतद्गुणहीनसूतकिविषयतया योजनीयम्। गुणवत्सूतकि-विषये तु मूलवचनोक्तं द्रष्टव्यम्। सर्व्वत्राशौचोत्तरकालमेव* प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम्। "ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषामाशौचापगमे च प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्"—इति विष्णुस्मरणात्। अत्र विष्णुनैव व्रतमुक्तम्। "सवर्णाशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्यां निमग्नस्त्वघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य्य सावित्र्यष्टशतं जपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च। ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्।
शूद्राशौचे द्विजोभुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्॥
शूद्रोवैश्यो द्विजाशौचे ब्राह्मणः स्नानमाचरेत्†।

---

* सर्व्वाशौचकालान्तरमेव,—इति मु०।

† नास्तीदमर्द्धं मु० पुस्तके।

शूद्राशौचे द्विजः स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् सदा"—इति ।

एतन्मूलवचनेन समानविषयतया योजनीयम् । यदपि वशिष्ठेन,—

"आशौचे यस्तु शूद्रस्य* सूतके वाऽपि भुक्तवान् ।

क्रमिर्भूत्वा स देहान्ते तद्विष्ठामुपजीवति ॥

अनिर्दशाहे पारशवे शूद्रान्नं भुक्तवान् द्विजः ।

स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्य्यग्योन्यास्तु जायते ॥

द्वादश मासान् द्वादशार्द्धमासान् वा संहिताध्ययनमधीयानः पूतो भवतीति विज्ञायते"—इति । तदेतदत्यन्ताभ्यासविषयम् । मनूक्तरीत्या जातिविशेषेण व्रतविशेषाणां व्यवस्थितौ सत्यां ब्राह्मणादिजातिविशेषविहितस्य‡ सामान्यसूतकिनः कस्यचिदभावात् शूद्रान्नं सूतकान्नं चेत्युक्तविषयः कोऽपि न लभ्यते । अत्र हि प्राजापत्यं ब्रह्मकूर्चं चेति व्रतद्वयमभिहितम् । नयं दोषः । सामान्यतः प्रोक्तस्य प्राजापत्यस्य विष्णुप्रोक्तविशेषे व्यवस्थापनात् । विष्णुः,—

"शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्"—इति ।

ब्रह्मकूर्चन्तु गर्गप्रोक्तत्र्यहव्रतसमानविषयतया योजनीयम् । दशाहविषये अङ्गिरा आह,—

"अन्तर्दशाहे भुक्त्वाऽन्नं सूतके मृतकेऽपि वा"§ ।

---

* आशौचे ब्राह्मणोयस्तु,—इति शा०

† नियोगाद्,—इति मु० ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्व्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, 'ब्राह्मणादिजातिविशेषरहितस्य',—इति पाठः प्रतिभाति ।

§ एतावन्मात्रमेव सर्व्वेषु पुस्तकेषु ।

मूलवचनोक्तसूतकान्नभोजनप्रसङ्गेन श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते। तत्र विष्णुः,—

"प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं त्वाद्यमासिके।
त्रैपक्षिके तदर्द्धन्तु पञ्चगव्यं द्विमासिके"—इति॥

इदञ्चापद्विषयम्। अनापदि तु,—

"चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तु मिश्रके।
एकाहन्तु पुराणेषु(१) प्रायश्चित्तं विधीयते"—इति

हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्। प्राजापत्यन्तु मिश्रके,—इत्येतदाद्यमासिकविषयम्। ऊनमासिकादिषु पादोनप्राजापत्यादीनि कर्त्तव्यानि। तदुक्तं चतुर्व्विंशतिमते,—

"प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं मासिके तथा।
त्रैपक्षिके तदर्द्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षाण्मासे चाब्दिके तथा।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्"—इति॥

क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदि तत्रैव विशेष उक्तः,—

"चान्द्रायणं नवश्राद्धे पादोनं मासिके स्मृतम्*।
क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम्।
वैश्यस्यार्द्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियस्य मनीषिभिः॥

* पराकोमासिके स्मृतः,—इति मु०।

(१) नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून्। अतःपरं पुराणं स्यात्,—इत्युक्तदिशा नव-मिश्रक-पुराणानि ज्ञेयानि।

शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
सार्द्धं चान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ।
मासद्वये पराकः स्यादूर्द्धं सान्तपनं स्मृतम्"—इति ।

यत्तु शङ्खवचनम्,—

"चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रएव तु ।
आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥
अत ऊर्द्धं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा"—इति ।

तत्सर्पादिमरणविषयम्*। ये स्तेनपतितक्लीबाः,—इत्यपाङ्क्तेय-विषयं वा ।

"चण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च† मरणं पापकर्मणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव‡ विषोद्बन्धनकैस्तथा ।
भक्तेषां षोड़शश्राद्धे कुर्य्यादिन्दुव्रतं द्विजः"—इति,
"अपाङ्क्तेयान् यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।
आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥
सङ्कल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं भवेत्"—इति

---

* सर्पाभिहतविषयम्,—इति शा० ।

† पशुभ्यश्च,—इति शा० ।

‡ पतनानशनैश्चैव,—इति मु० ।

भरद्वाजेन प्रायश्चित्तविशेषाभिधानात्। ब्रह्मचारिणस्तु वृहद्-यमो विशेषमाह,—

"मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते॥
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति"—इति

इदमज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्व्वके तु स एवाह,—

"मधु मांसं च योऽश्नीयात् श्राद्धे सूतक एव च।
प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत्"—इति।

आमश्राद्धे* तु सर्व्वत्रार्द्धम्।

"आमश्राद्धे भवेदर्द्धं प्राजपत्यन्तु सर्व्वदा"—इति

षट्त्रिंशन्मतेऽभिधानात्। यत्तूशनसोक्तम्,—

"दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः।
ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्ध्येच्च तदनन्तरम्"—इति॥

तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धविषयम्। संस्काराङ्गश्राद्धभोजने व्यासेन विशेष उक्तः,—

"निवृत्ते† चूड़होमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः॥
चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि।
अतोऽन्येषु च भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः॥
नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजनात्"—इति।

---

* आमाश्राद्धे,—इति शा०। एवं परत्र पङ्क्तौ।
† प्रवृत्ते,—इति मु०।

सीमन्तोन्नयनादिषु तु धौम्यो विशेषमाह,—

"ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

तत्र ब्रह्मौदनाख्यं कर्माधानाङ्गभूतं, सोमसाहचर्य्यात् । यत्तु भरद्वाजेनोक्तम्*,—

"भुक्तश्चेत् पार्व्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।
उपवासस्त्रिमासादि वत्सरान्तं प्रकीर्त्तितम् ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वाऽवहोरात्रं† सपिण्डने ।
असङ्कल्पे‡ स्मृतं नक्तं व्रतपारणके§ तथा ।
द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने ।
साक्षाच्चतुर्गुणं चैव स्मृतं शूद्रस्य भोजनम्"—इति ॥

तदप्यापद्विषयम् । अनापद्यधिकप्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् ।

घृतं तैलं तथा क्षीरमित्यत्र शूद्रसम्बन्धिनां घृतादीनां भोजनमभ्यनुज्ञातम् । इदानीं शूद्रतण्डुलादीनामभ्यनुजानाति,—

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।
पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तन्मनुरब्रवीत् ॥१९॥ इति ।

शुष्कान्नं व्रीहितण्डुलादि । गोरसः क्षीरादिः । स्नेहस्तैलादिः ।

---

* यदपि स्मृत्यन्तरम्,—इति मु० ।

† कुर्य्यादहोरात्रं,—इति मु० ।

‡ असमाप्ते,—इति मु० ।

§ व्रते वा पार्व्वणे,—इति मु० ।

तत् सर्व्वं शूद्रगृहादानीय ब्राह्मणगृहे यदि पक्वं भवति, तदा तदन्नं भोज्यम्। पक्वामपक्वयोः साधारणो निषेधः पूर्व्वमुदाहृतः, सोऽयमसच्छूद्रविषयः। अतएव, मद्यमांसरताः,—इत्युक्तम्।

पूर्व्वमज्ञानादापदोऽपि वेत्यचापन्नस्य विप्रस्य शूद्रान्नभोजने ब्रह्मकूर्च्चव्रतमभिहितम्। तदविद्वद्विषयम्। इदानीं विद्वांसं प्रत्याह,—

आपत्कालेषु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि।
मनस्तापेन शुद्ध्येत द्रुपदां वा जपेच्छतम् ॥२०॥ इति।

द्विविधा हि विद्या; वेदपाठमात्रावसायिनी, तदर्थज्ञानानुष्ठानपर्य्यन्ता च। तयोर्मध्येऽनुष्ठाता आहिताग्निर्मनस्तापेन शुद्ध्यति। केवलवेदपाठकस्तु द्रुपदादिव मुमुचान इत्येतामृचं गायत्रीच्छन्दसं शतकृत्वो जपेत्। मनस्तापस्य शुद्धिहेतुत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

"पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेऽमी शुद्धिहेतवः"—इति।

मनुरपि,—

"ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि"—इति।

बौधायनोऽपि,—

"परित्यागस्तपोदानमनुतापोऽनुकीर्त्तनम्।
विद्याभ्यासो ह्युपस्पर्शः सप्ताङ्गं* पापनाशनम्"—इति।

द्रुपदायाः पापविनाशकत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

---

* सर्व्वं तत्,—इति मु०।

"क्षुपदा नाम गायत्री यजुर्व्वेदप्रतिष्ठिता ।
सर्व्वपापहरा जप्तुर्मंहतोऽप्येनसः स्मृतम्"—इति ।

द्विजशुश्रूषणे रतानित्यत्र भोज्यान्नाः शूद्राः सामान्येन निर्द्दिष्टाः । तानेतानिदानीं विशेषतो निर्दिशति,—

दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥२१॥ इति ।

दासादय आत्मनिवेदकान्ताः षट् शूद्रा भोज्यान्नाः ।

दासादीनां लक्षणमाह,—

शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
संस्कारात्तु भवेद्दासः असंस्कारात्तु नापितः* ॥२२॥
क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां सुतो जायेत नीमतः† ।
स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥२३॥
वैश्यकन्यासमुद्भूतो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
स ह्यार्धिक इति ज्ञेयो भोज्योविप्रैर्न संशयः ॥२४॥ इति ।

ब्राह्मणः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स यद्य-मन्त्रकैर्निषेकादिभिः संस्कारैः संस्कृतो भवति, तदा दास इत्युच्यते;

---

* असंस्काराद्भवेद्दासः संस्कारादेव नापितः,—इति शा० ।

† समुत्पन्नस्तु यः सुतः,—इति मु० ।

संस्काराभावे तु नापित इत्यभिधीयते। क्षत्रियः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स नामतो गोपालेत्यत्र विवक्षितो न त्वर्थतः। गोरक्षणरूपस्यार्थस्य कृष्यादिवद्वैश्यकर्मत्वात्।

यद्यपि क्रमप्राप्तस्य कुलमित्रस्यात्र लक्षणं नोक्तं, तथापि शब्द-सामर्थ्यात् प्रक्रमबलाद्वा तल्लक्षणमुन्नेयम्। शब्दसामर्थ्यतः तावत्, कुलस्य मित्रं कुलमित्रमिति व्युत्पत्त्या पितृपितामहादिक्रमादायात-श्राप्तः शूद्रः कुलमित्र इत्यभिधीयते। प्रक्रमानुसारेण त्वेवमुप-संख्यातव्यम्। वैश्यः शूद्रकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, स कुलमित्र इति।

ब्राह्मणः वैश्यकन्यामूढ्वा तस्यां यं पुत्रमुत्पादयति, संस्कृतः स नाम्ना आर्द्धिक इति वा अर्द्धसीरीति वाऽभिधीयते। यस्तु वाङ्मनःकाय-कर्मभिस्तवाहमित्यात्मानं निवेदयति, स आत्मनिवेदकः। यद्वा, आर्द्धिकसाहचर्य्यात् क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कृत आत्म-निवेदकः। अस्मिन् पक्षे यद्यप्यशूद्रावार्द्धिकात्मनिवेदकौ, तथापि नीचजातित्वसामान्येनाभोज्यान्नत्वशङ्कायां तदपनोदनायेदमभिधी-यते,—इत्यदोषः। दासादीनां भोज्यान्नत्वं याज्ञवल्क्योऽप्याह,—

"शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्"--इति।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः यश्चात्मानं निवेदयेत्"-इति॥

दासादिवत् कुम्भकारोऽपि भोज्यान्न एव। तदाह देवलः,—

"खदासो*नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीवलः ।
ब्राह्मणैरपि भोक्तव्याः पञ्चैते शूद्रयोनयः†"—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि । "गोपालनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धसीरिणि-वेदितात्मनोभोज्यान्नाः"—इति ।

पूर्व्वत्राभोज्यान्नानां नटादीनामन्ने भुक्ते प्रायश्चित्तमभिहितम् । इदानीं तेषामेव जलादौ पीते प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्व्वकमाह,—

भाण्डस्थितमभोज्येषु जलं दधि घृतं पयः ।
अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥२५॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा उपसर्पति ।
ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य‡ निष्कृतिः ॥२६॥
शूद्रस्य नोपवासः स्यात् शूद्रो दानेन शुद्ध्यति ।
ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥२७॥ इति ।

अभोज्येष्वभोज्यान्नानां नटादीनां गृहेषु यद्भाण्डं तत्र स्थितं जलादिकं पात्रान्तरव्यवधानमकृत्वा भुक्तं चेत्, तदा ब्रह्मकूर्चं पातव्यम् । यथा सूतकाले ब्राह्मणादिवर्णभेदेन व्रतभेदा अभिहिताः, न तथा जलादिपाने; किन्तु चतुर्णामपि वर्णानां ब्रह्मकूर्चं समानमित्यभिप्रेत्य

---

* सदासो,—इति मु० ।

† शुद्रयोनयः,—इति ग्रा० ।

‡ योज्या वर्णस्य,—इत्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तकेषु ।

ब्राह्मणाद्युपन्यासः। उपसर्पति प्रायश्चित्तमनुज्ञापयितुं परिषदमुपसादयतीत्यर्थः*। अहोरात्रमुपोष्य दिनान्तरे ब्रह्मकूर्चं पातव्यम्। ब्रह्मकूर्चहेतुरुपवासो ब्रह्मकूर्चोपवासः, तेन यजनयोग्यस्य त्रैवर्णिकस्य निष्कृतिर्भवति। शूद्रस्य तूपवासप्रत्याम्नायो दानम्। अतः शूद्रो दानं कृत्वा पश्चाद्ब्रह्मकूर्चं पिबेत्। तदिदमहोरात्रोपवासपूर्व्वकब्रह्मकूर्चं श्वपाकसदृशमत्यन्तपापकारिणमपि शोधयति, तत्र किमु वक्तव्यं अल्पपापेन निषिद्धजलादिपानेनोपेतं शोधयतीति।

ब्रह्मकूर्चस्य द्रव्याण्याह,--

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।
निर्द्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापशोधनम् ॥२८॥ इति।

गोमूत्रादिकं पञ्चगव्यं, यच्च कुशोदकं, तदुभयं स्वतः पवित्रं; अतः पापशोधनमिति धर्मशास्त्रेषु निर्द्दिष्टम्।

ब्रह्मकूर्चाङ्गभूतानां गोमूत्रादीनां पञ्चानां कारणभूताः याः पञ्च गावः, तासां वर्णविशेषानाह,—

गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम्।
पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृह्यते दधि ॥२९॥
कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्व्वं कापिलमेव वा। इति।

विचित्रवर्णानां पञ्चानां गवामसम्भवे गोमूत्रादिपञ्चकं सर्व्वमपि कापिलमेव ग्राह्यम्।

---

* परिषदमुपसेवेदित्यर्थः,—इति मु०।

गोमूत्रादीनां कुशोदकान्तानां षणां द्रव्याणां प्रत्येकं परिमाण-विशेषमाह,—

मूत्रमेकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्द्धं तु गोमयम् ॥३०॥
क्षीरं सप्तपलं दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते।
घृतमेकं पलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥३१॥ इति।

पर्व्वद्वयोपेतमङ्गुष्ठं, तत्रोपरितनेन पर्व्वणा समानपरिमाणं गोमयं ग्राह्यम्। दध्यादीन्येकस्मिन् पलाशादिपात्रे* यथोक्तपरिमाणवन्ति द्रव्याणि निक्षिपेत्। तच्च पात्रं प्रजापतिराह,—

"पालाशं पद्मपत्रं वा ताम्रं वाऽथ हिरण्मयम्।
गृहीत्वाऽऽसादयित्वा च ततः कर्म समाचरेत्†"—इति।

वृद्धपराशरस्तु गोमूत्रादीनां परिमाणान्तरमाह,—

"गोमूत्रे‡ माषकान्यष्टौ गोमयस्य तु षोड़श॥
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्त्तिताः।
गोमूत्रवद् घृतस्याष्टौ तदर्द्धं तु कुशोदकम्"—इति॥

एतद्दशकवालादिविषयं द्रष्टव्यम्। प्रजापतिस्तु प्रकारान्तरमाह,—

"गोमयाद्द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्दद्याच्चतुर्गुणम्।
क्षीरमष्टगुणं देयं दधि पञ्चगुणं तथा"—इति।

---

* पलाशादिपत्रे,—इति शा०।

† समारभेत्,—इति मु०।

‡ गोमूत्रं,—इति मु०।

अत्र गोमयस्य परिमाणविशेषानभिधानात् वचनान्तरानुसारेणाङ्गुष्ठार्द्धपरिमितं गोमयं स्वीकृत्य यथोक्तोत्तराभिरृग्भिर्गोमूत्रादीनि योजयेत्। एतत् च मूलवचनोक्तपरिमाणेन सह विकल्प्यते, वैषम्यस्याल्पत्वात्।

गोमूत्रादीनां तेषां प्रत्येकं मन्त्रानाह,—

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णस्तथा दधि ॥३२॥
तेजोऽसि शुक्रमित्याज्यं* देवस्य त्वा कुशोदकम्।
पञ्चगव्यमृचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥३३॥ इति।

ऋचेति पदं गायत्र्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तेजोऽसि† देवस्य त्वेत्यनयोर्मन्त्रत्वसाम्यादृक्त्वमुपचरितम्(१)। तैरेतैर्मन्त्रैर्गृहीतं पञ्चगव्यं होमार्थमग्निसन्निधौ स्थापयेत्।

* तथा शुक्रमसीत्याज्यं,—इति मु०।

† शुक्रमसि,—इति मु०।

(१) पादबद्धा मन्त्रा ऋचः। तथाच जैमिनिसूत्रम्। "तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः (मी० २अ० १पा० ३५सू०)"—इति। एवञ्च गायत्र्यादीनां पादबद्धत्वात् (छन्दोबद्धत्वात्) ऋक्त्वम्। तेजोसीत्यादि मन्त्रद्वयन्तु न ऋक्, पादबद्धत्वाभावात्। किन्तु यजुः, गद्यरूपत्वात्। तथाच जैमिनिसूत्रम्। "शेषे यजुःशब्दः (मी० २अ० १पा० ३७ सूत्रम्)"—इति। "या न गीतिर्न च पादबद्धं, तत् प्रश्लिष्टपठितं यजुः"—इति शावरभाष्यम्। तथाचात्र छत्रिन्यायेन यजुष्यपि ऋक्शब्दप्रयोग इति भावः।

आपयित्वा चालोड़नाभिमन्त्रणे कर्त्तव्ये इत्याह,--

आपोहिष्ठेति चालोड्य मानस्तोकेति मन्त्रयेत्* ।

आपोहिष्ठा,--इत्यादिकं त्र्यृचं विज्ञेयं, प्रायशस्तथा विनियोगात्(१) । मानस्तोके,--इत्येकैव ऋक्(२) ।

अत्रावदानहोमसाधनानां स्रुवादीनामभावात् केनावदाय होतव्यमित्याकाङ्क्षायामाह,--

सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥३४॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि । इति ।

सप्तसंख्या अवरा अधमा येषां दर्भाणां, ते सप्तावराः । सप्ताष्टाद्यधिकसंख्या ग्रहीतव्या, न तु षट्पञ्चादिन्यूनसंख्येत्यर्थः । शुकवत् त्विट् दीप्तिर्येषां, ते शुकत्विषः; हरितवर्णा इति यावत् । आर्द्राणां

* मानस्तोकेभिमन्त्रयेत्, -- इति मु० ।

(१) विशेषविधिं विना त्र्यृचसूक्तानामादिप्रतीकमात्रोपादानेऽपि त्र्यृचस्यैव ग्रहणमिति नियमः । तथाच कात्यायनसूत्रम् । "तृच-सूक्तानामादिग्रहणेन विधिरनादेशे (१प्र० ३क० १सूत्रम्"--इति । आपोहिष्ठेत्यादि तृचसूक्तञ्च सामवेदसंहितोत्तरार्चिकविंशतितमाध्यायसप्तमखण्डीयद्वितीयम् ।

(२) "मन्त्रविधिश्चादिग्रहणेन (१प्र० १क०२ सूत्रम्)"--इति कात्यायनसूत्रेणादिमात्रोपादानेऽपि समस्तस्यैव मन्त्रस्य ग्रहणीयत्वादिति भावः ।

काथाद्युष्काणां वा भवति हरितत्वम्। तैर्दर्भैरवदाय पलाशपत्रेण होतव्यम्। तथा च प्रजापतिः,--

"स्रापयित्वाऽथ दर्भेषु पालाशैः पत्रकैरथ।
तद्दमुद्धृत्य होतव्यं देवताभ्यो यथाक्रमम्"—इति।

दर्भेष्वित्यभिधानात् पत्रस्याधस्तादपि* दर्भानास्तृणुयात्।

अथ होममन्त्रानाह,—

इरावती इदं विष्णुर्मानस्तोके तु† शंवती ॥३५॥
एताभिश्चैव होतव्यं हुतशेषं पिबेद्‌द्विजः ॥ इति।

इरेत्यादीनि त्रीणि ऋक्प्रतीकानि। शमित्येष शब्दो यस्यामृचि अस्ति, सा शंवती। शमग्निरग्निभिस्करदिति वा, शं नो देवीरभिष्टये इति वा, सा द्रष्टव्या। एतच्चाग्नये स्वाहेत्यादीनामपि मन्त्राणामुपलक्षणम्। अतएव प्रजापतिः,--

"अग्नये चैव सोमाय सावित्र्यै च‡ तथैव च।
प्रणवेन तथा हुत्वा स्विष्टकृच्च तथैव च।
एवं हुत्वा च तच्छेषं पिबेच्चैव समाहितः"—इति॥

पानस्येतिकर्त्तव्यतामाह,—

आलोड्य प्रणवेनैव निर्मन्थ्य प्रणवेन तु ॥३६॥
उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥ इति।

---

* पात्रस्याधस्तादपि,—इति मु०।

† इरावतीदं विष्णुश्च मानस्तोके च,—इति ग्रा०।

‡ सावित्र्या च,—इति ग्रा०।

आलोडनं हस्तेन, निर्मन्थनं काष्ठेनेति तयोर्भेदः ।

ननु गोवधादिषु यः प्रत्यवायः, स केवलादृष्टरूपत्वात्* तस्य प्रायश्चित्तजन्येन सुकृता पूर्व्वेण निवृत्तिर्युज्यते । अभक्ष्यभक्षणजन्यस्तु प्रत्यवायो न केवलमदृष्टरूपः, किन्तु दृष्टरूपोऽपि । तस्याहारस्य त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतत्वात् । अतो न तस्य व्रतेन निवृत्तिर्युज्यते, इत्यत आह,—

यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ॥३७॥
ब्रह्मकूर्च्चो दहेत् सर्वं प्रदीप्ताग्निरिवेन्धनम् ॥ इति ।

अभक्ष्याणि यथा त्वगस्थ्यादिरूपेण परिणतानि, तथा गोमूत्रादीन्यपि तेन रूपेण परिणमन्ति । परिणम्य चाग्निः काष्ठानीव स्वविरोध्यभक्ष्यपरिणामान् दृष्टमुखेनापि विनाशयन्ति, न तु केवलमदृष्टेनैव मुखेन । तस्माद्ब्रह्मकूर्च्चेनाभक्ष्यभक्षणनिवृत्तिरुपपद्यते । ब्रह्मकूर्चस्य कालविशेषं प्रजापतिराह,—

"चतुर्द्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां समाचरेत्"—इति ।

जाबालिरपि,—

"अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातः ब्रह्मकूर्चं ततः† स्मृतम्"—इति ॥

देशविशेषं शातातप आह,—

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वेषु पुस्तकेषु ।

† ब्रह्मकूर्चमिति,—इति मु० ।

"नदीतीरेषु गोष्ठेषु पुण्येष्वायतनेषु च।
तत्र गत्वा शुचौ देशे ब्रह्मकूर्चं समाचरेत्"—इति।

ब्रह्मकूर्चस्य सर्व्वपापदाहकत्वमुपपादयति,—

पवित्रं त्रिषु लोकेषु देवताभिरधिष्ठितम्॥३८॥
वरुणश्चैव गोमूत्रे गोमये हव्यवाहनः।
दध्नि वायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरे घृते रविः॥३९॥

वरुणादिभिरधिष्ठितत्वात् पापदाहकत्वमुपपन्नम्।

अभोज्यान्नानां भाण्डेऽवस्थितं जलादिकं पीत्वा व्रतं चरेदित्युक्तम्। अथ जलस्य स्वमुखनिःसृतस्य* पुनः पाने प्रायश्चित्तमाह,—

पिबतः पतितं तोयं भोजने† मुखनिःसृतम्।
अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥४०॥

जलं पिबतः पुरुषस्य मुखनिःसृतं भोजनादिना पतितं यत्तोयं तत् त्रैवर्णिकैः पुनर्न पेयम्। कथञ्चित् पीते सति चान्द्रायणेन शुद्धिः। यत्तु मुखं प्रविश्य न निःसृतं, किन्त्वेकस्मिन् पात्रे अर्द्धं पीत्वाऽवशेषितं; तस्य पाने त्रिरात्रोपवासमाह शङ्खः,—

"पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित्।
त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्य्याद् वामहस्तेन वा पुनः"—इति।

---

* 'निःसृत' स्थाने, निःस्रुत,—इत्येवं पठ्यते सर्व्वत्र मु॰ पुस्तके।

† भाजने,—इति शा॰।

श्वशृगालादिमरणोपहतकूपादिजलपाने वर्णविशेषेण प्रायश्चित्त-विशेषमाह,—

कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् ।
अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वाऽमेध्या अपो द्विजः ॥४१॥
नारन्तु कुणपं काकं विड्वराहखरोष्ट्रकम् ।
गावयं सौप्रतीकञ्च मायूरं खड्गकं तथा ॥४२॥
वैयाघ्रमार्क्षं सैंहं वा कूपे यदि निमज्जति ।
तटाकस्याथ दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥४३॥
प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ।
विप्रः शुद्ध्येत् त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ॥४४॥
एकाहेन तु वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुद्ध्यति । इति ।

कूपे पतित्वा मृतं श्वादिकं व्याघ्रादिकं वा दृष्ट्वा तादृशीरमेध्या अपः पीत्वा प्रायश्चित्ती भवेदिति शेषः । नरस्य मनुष्यस्य संबन्धि कुणपं नारम् । काकस्य सम्बन्धि काकम् । विड्वराहादिषु सम्बन्धिवाची तद्धितो लुप्तो द्रष्टव्यः । तथाच सति वैड्वराहं खारं औष्ट्रमित्युक्तं भवति । गवयस्य सम्बन्धि गावयम् । शोभनाः पुष्टाः प्रतीका अवयवा यस्य गजस्य स सुप्रतीकः, तस्य सम्बन्धि सौप्रतीकम् । मयूरस्य सम्बन्धि मायूरम् । खड्गो मृगविशेषः, तस्य सम्बन्धि खड्गकम् । व्याघ्रस्य सम्बन्धि वैयाघ्रम् । ऋक्षस्य सम्बन्धि आर्क्षम् । सिंहस्य सम्बन्धि सैंहम् । एतेषामन्यतमं पतितं कुणपं दृष्ट्वा तद्युक्तयोः कूपतटाकयोः स्नानपाने यः

कुर्य्यात्; तदा तादृशस्य पुंसः सर्व्ववर्णसम्बन्धिनः, एतेन—समनन्तरं निर्दिश्यमानेन क्रमेण, प्रायश्चित्तं भवेत्। स च क्रमः त्रिरात्रोपवासादिः। स्नानादिव्रतचरणानन्तरं पञ्चगव्यं पिबेत्। तदाह विष्णुः। "मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतमुदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्र्यहमुपवसेद् द्व्यहं राजन्य एकाहं वैश्यः शूद्रोनक्तं सर्व्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुः"—इति। यदा तु तत्रैव शवमुच्छूनतयोद्भिन्नं भवति, तदा हारीतोविशेषमाह,—

"क्लिन्ने भिन्ने शवे तोयं तत्रस्थं यदि तत्पिबेत्।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा।
यदि कश्चित् तत्र* स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः।
जपंस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति"—इति।

इदं चान्द्रायणं कामतो मानुषशवोपहतकूपजलपानविषयम्। अकामतस्तु षड्रात्रं,—

"क्लिन्नं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते।
पयः पिबेत् त्रिरात्रेण मानुषे द्विगुणं स्मृतम्—

इति देवलस्मरणात्। मद्यभाण्डस्थितोदकपाने यम आह,—

"सुराभाण्डस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति॥
द्वादशाहं च पयसा पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्।
गायत्र्यास्तु सहस्रं† वा जपं कुर्व्वीत मानसम्"—इति।

एतन्मतिपूर्व्वकाभ्यासविषयम्। अकामतोऽभ्यासे तु मनुराह,—

---

* ततः,—इति मु०।
† गायत्र्यष्टसहस्रं,—इति मु०।

"अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थिताः तथा ।
पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः"—इति ।

यत्तु विष्णूक्तम् । "अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं शङ्खपुष्पीशृतं पयः पिबेत्"—इति । तत् कामतः सकृत्पाने द्रष्टव्यम् । यत्तु शातातपेनोक्तम् । "सुराभाण्डोदकपाने कर्दमं घृतप्राशनमहोरात्रोपवासश्च"—इति । तत् शुष्कसुराभाण्डस्थोदकपानविषयम् । तत्रैव पर्य्युषितोदकपाने तेनैवोक्तम्,—

"सुरापानस्य यो भाण्डे आपः पर्य्युषिताः पिबेत् ।
शङ्खपुष्पादिपक्वन्तु क्षीरं स तु पिबेत् त्र्यहम्"-इति ॥

सुरापस्य मुखगन्धाघ्राणे तु मनुराह,—

"ब्राह्मणस्तु सुरापस्य मुखमाघ्राय सोमपाः ।
प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति"--इति ।

स्त्र्याद्युच्छिष्टपाने हारीत आह,—

"स्त्रियोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः ।
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुद्ध्यति ॥
शूद्रोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः ।
कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण पावयेत्"—इति ॥

यमः,—

"शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः ।
शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण शुध्यति"—इति ।

ब्राह्मणेष्वेव केषाञ्चिदभोज्यान्नत्वमभिप्रेत्य तदन्नभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ॥४५॥
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्। इति।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपं स्वयमेव वक्ष्यति। तदीयान्नभोजनं यद्यप्यत्यनिमित्तं*, तथाप्यभ्यासाभिप्रायेण महद्व्रतमविरुद्धम्। अनभ्यासेन ईदृशान्नभोजने भरद्वाज आह,—

"परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च†।
निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम्"—इति॥

अपचस्यान्नप्रदाने तदन्नभोक्तुरेव प्रत्यवायोऽभिहितः। यदा त्वपचो-भुक्ते इतरः प्रयच्छति, तदानीमुभयोः प्रत्यवाय इत्याह,—

अपचस्य च यद्दानं दातुश्चास्य कुतः फलम् ॥४६॥
दाता प्रतिग्रहीता च तौ द्वौ निरयगामिनौ। इति।

अपचस्य, अपचायेत्यर्थः। तस्मै यद्दानमन्येन क्रियते, तस्मिन् दाने तस्य दातुर्दानफलं नास्ति। न केवलं फलाभावः, किन्त्वसौ दाता सह ग्रहीत्रा नरकं याति।

परपाकनिवृत्तादीनां त्रयाणां क्रमेण लक्षणमाह,—

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ॥४७॥

---

* यद्यपि महद्व्रतस्यानिमित्तं,—इति मु०।

† नास्तीदमर्द्धं मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नेनोपजीवति ॥ ४८ ॥
सततं प्रातरुत्थाय* परपाकरतस्तु सः ।
गृहस्थधर्म्मा यो विप्रो ददातिपरिवर्ज्जितः ॥ ४९ ॥
ऋषिभिर्धर्म्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्त्तितः । इति ॥

परस्य पुरुषान्तरस्य गृहे क्रियमाणः पाकः परपाकः । तस्मा-न्निवृत्तः, परपाकनिवृत्तः । परान्नभोजनपरित्यागीति यावत् । यद्वा, वैश्वदेवाद्यर्थं क्रियमाणः पाक उत्कृष्टत्वात् परपाक इत्युच्यते । तस्मात् परपाकान्निवृत्तः, पञ्चमहायज्ञरहित इत्यर्थः । तच्चोभयं, विवक्षितत्वात्तन्त्रेणोच्चरितम् । तथाच सति परान्नवर्जनस्य गुणत्वेऽपि पञ्चमहायज्ञादिराहित्यस्य दोषत्वादस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् ।

अक्षरार्थस्तु, अग्निं गृहीत्वा विवाहं कृत्वा स्मार्त्ताग्नौ केवलमौपा-सनं कृत्वा तमात्मनि† समारोपयति, न तु तस्मिन्नग्नौ वैश्वदेवादिकं करोति । सोऽयं वैश्वदेवाद्यनुष्ठानरहितः पुरुषोऽत्र परपाकशब्देन विवक्षितः । एतस्माद्विपरीतः परपाकरतः, उभयविधपरपाकरत-त्वात् । तत्र पञ्चमहायज्ञानुष्ठानस्य गुणत्वेऽपि परान्नभोजनस्य दोष-त्वात्तादृशस्य पुरुषस्य निन्द्यत्वम् । प्रतिदिनं प्रातरुत्थाय यथाविधि पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा परान्नेनोपजीवतीति योजनीयम् ।

---

* परपाकाग्नौ,—इति पा० ।

† विवाहं कृत्वा आत्मनि,—इति पा० स० ।

यस्तु विप्रोविधानेन गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य अन्नदानादिवर्जितः केवलं स्वयमेव भुङ्क्ते, सोऽपच इत्युच्यते। तस्य निन्दा प्रत्यक्षश्रुतावाम्नायते,—

"नार्य्यमणं पुष्यति नो सखायं
केवलाघो भवति केवलादी"—इति।

ददातिपरिवर्जितः,—इत्यत्र ददातीत्यर्थनिर्द्देशत्वाद्दानक्रियामाचष्टे। "ईक्षतेर्नाशब्दम् (वे० १अ० १पा० ५सू०)"—इत्यस्मिन् व्याससूत्रे, "यजतेः पूर्व्ववत्त्वम् (मी० ७अ० ४पा० १सू०"—इत्यस्मिन् जैमिनिसूत्रे चार्थनिर्द्देशेऽपि श्तिप्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात्। "इक्श्तिपौधातुनिर्द्देशे"—इत्येतत्तु वाररुचं वार्त्तिकं प्रचुरप्रयोगाभिप्रायं, न त्वर्थनिर्द्देशव्यवच्छेदकम्।

परपाकनिवृत्तादिवद्वृथापाकादेरप्यन्नं न भोक्तव्यम्। तद्भोजने तु प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्। तदाहतुः शातातपबृहस्पती,—

"योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः॥
वृथापाकस्य भुक्त्वाऽन्नं प्रायश्चित्तं चरेद् द्विजः।
प्राणायामांस्त्रिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति"—इति।

प्राणायामशतकृत्वेति पाठे त्वावृत्तिविषयत्वं कल्पनीयम्। वृथापाके यत्प्रायश्चित्तं, तदेव ब्राह्मणनिन्दकादावपि द्रष्टव्यम्। निन्दावचने सहपाठात्। तथाच व्यासः,—

"पङ्क्तिभेदी वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः।
आदेशी वेदविक्रेता पञ्चैते ब्रह्मघातकाः"—इति।

वेदविक्रयिणः स्वरूपमाह शातातपः,—

"प्रख्यापनं प्रत्ययनं प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः ।

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः"—इति ।

ननूक्तरीत्या कलियुगे सर्व्वेऽप्यभोज्याशा अभक्ष्यभक्षणाश्च; तथा सत्येतद्विषयं प्रायश्चित्तशास्त्रं निरर्थकं, कृतेऽपि प्रायश्चित्ते पुनरपि तत्प्रवृत्तेः परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रायश्चित्तविधायिकायाः परिषदोऽसंभवाच्च । न हि पापप्रवृत्तानां परिषत्त्वं युक्तं, स्वकर्मरतविप्राणामिति तल्लक्षणात् । न चाभक्ष्यभक्षणादिभ्यः पापेभ्यो निवृत्तानां शिष्टानां परिषत्त्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तादृशस्य पुरुषस्य कस्याप्यदृष्टचरत्वात् । अतः कलियुगे सर्वेषां निन्द्यत्वादेतदेव युगमुद्दिश्य प्रवृत्तस्य पराशरधर्मशास्त्रस्य निर्विषयत्वादित्याशङ्क्याह*,—

युगे युगे तु ये धर्म्मास्तेषु तेषु च ये द्विजाः ॥ ५० ॥

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इति ॥

अस्याक्षरार्थः प्रथमाध्याये वर्णितः । अयमाशयः । द्विविधा ह्यधर्मप्रवृत्तिः; युगप्रयुक्ता, प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता च । तत्र युगप्रयुक्तायाः प्रवृत्तेरपरिहार्य्यत्वान्न तन्निवृत्तये पराशरस्योद्यमः । या तु प्रमादालस्यादिप्रयुक्ता प्रवृत्तिः, तत्र सावकाशं धर्मशास्त्रम् । तद्यथा । अध्ययनविधिस्तावदर्थज्ञानपर्य्यन्तं† साङ्गवेदपाठमाचष्टे(१) । न च

* इत्थमेव पाठः सर्व्वेषु पुस्तकेषु । मम तु, निर्व्विषयत्वमित्याशङ्क्याह,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† दर्थज्ञानानुष्ठानपर्य्यन्तं,—इति शा० ।

(१) "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"—इति तावदध्ययनविधिरस्ति । तत्राध्ययनं किमक्षरग्रहणमात्ररूपं, किं वाऽर्थावगतिपर्य्यन्तपर्य्यवसितमिति

कलौ युगे तादृशं विप्रं कञ्चिदप्युपलभामहे। तथा, ब्रह्मचारिप्रकरणे तदाश्रमधर्मा अध्ययनधर्माश्च बहवः स्मर्य्यन्ते। न च तान् सर्व्वान् यथावदनुतिष्ठन्माणवकः कोऽप्युपलभ्यते। यदाऽध्ययनस्यैव ईदृशी गतिः, तदा कैव कथा साङ्गकृत्स्नवेदार्थानुष्ठानस्य। तथा सति शास्त्रीयमुख्यब्राह्मण्योपेतस्य कस्याप्यभावात्, क्षत्रियवैश्यजात्योश्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नत्वात्, शुश्रूषयितव्यानां द्विजानामसम्भवे तत् शुश्रूषकस्य मुख्यस्य शूद्रस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयत्वात्[1], किं चातुर्वर्ण्यमुद्दिश्य प्रवृत्तं धर्मशास्त्रं स्वरूपेणैव लुप्यतां, किं वा मुख्यासम्भवेऽपि यथासम्भवं चातुर्व्वर्ण्यमाश्रित्य धर्मशास्त्रं प्रवर्त्ततामिति मीमांसायां, स्वरूपलोपादरं यथासम्भवानुष्ठानमित्यभिप्रेत्य युगप्रवृत्तां सर्वैरप्यवर्जनीयामधर्मप्रवृत्तिमदोषत्वेनाभ्युपगम्य, तेषां निन्दा न कर्त्तव्या,--इत्युक्तम्। ततः सम्भाविताध्ययनाद्युपेतानां शक्यायां धर्मप्रवृत्तौ प्रमादालस्यादिरहितानाञ्च परिषत्त्वं कुतो न स्यात्। कृतप्रायश्चित्तस्य पुनः प्रमादालस्यादिवर्जनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तशास्त्रञ्च सार्थकमिति।

सन्देहे, स्वाध्यायस्य ग्रहणमात्रपरत्वे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गएव तत्फलं वाच्यम्। निष्फलत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तथा चादृष्टार्थत्वापत्तिः। तस्मादर्थावगतिपर्य्यन्तमेवाध्ययनम्। तत्रार्थावगतिस्तु दृष्टमेव फलमिति नादृष्टकल्पनादोषः। स्पष्टमिदं स्वकृतजैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाधिकरणएव।

(१) द्विजशुश्रूषयैव शूद्राणां मुख्यत्वम्। द्विजाएव तु यदा केचिन्मुख्या न सन्ति केचिच्च स्वरूपेणैवोच्छिन्नाः, तदा तच्छुश्रूषकरूपस्य मुख्यशूद्रस्य सद्भावः शङ्कितुमपि न शक्यइति भावः।

इत्थमुपपातकविशेषस्याभक्ष्यभक्षणस्य प्रायश्चित्तमभिधाय जातिभ्रंशकरस्य ब्राह्मणतिरस्कारस्य प्रायश्चित्तमाह,—

हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ ५१ ॥
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्। इति ॥

ब्राह्मणो वेदपारगो ब्रह्मविद्वा। तं प्रति लौकिके शास्त्रीये वा व्यवहारे तद्भर्त्सनाय हुङ्कारं यः प्रयुङ्क्ते, यश्च वयसा विद्यया वा ज्येष्ठं पुरुषं प्रति त्वमित्येकवचनं प्रयुङ्क्ते; तावुभौ स्नात्वा यावदस्तमयं निराहारौ स्थित्वा रात्रावभिवादनेन तं क्षमापयेत्। निराहारत्वं मनुराह,—

"हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारन्तु गरीयसः।
स्नात्वाऽनश्नन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत्"—इति।

यमोऽपि*,—

"हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः†।
स्नात्वा तिष्ठन्नहःशेषं‡ प्रणिपत्य प्रसादयेत्"—इति ॥

शङ्खोऽपि§,—

"हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः।
दिनमेकं व्रतं कुर्य्यात् प्रयतः सुसमाहितः"—इति।

---

* शङ्खोऽपि,—इति मु०।

† प्रायश्चित्तं विधीयते,—इति शा०।

‡ अहोरात्रोषितः स्नात्वा,—इति शा०।

§ यमोऽपि,—इति मु०।

एतदभ्यासविषयम्। ननु, ब्राह्मणस्य रुजःकृत्या,--इति जातिभ्रंशकरेषु परिगणनादुच्यमाणं ताडनादिकमेव जातिभ्रंशकरं, न तूक्तं हुङ्कारादिकमिति चेत्। न, हुङ्कारादिनाऽपि ब्राह्मणस्य मनसि रुजःसमुत्पादनात्।

ताड़नादौ प्रायश्चित्तमाह,--

ताड़यित्वा तृणेनापि कण्ठे बध्वाऽपि वाससा ॥ ५२ ॥
विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत्। इति ॥

यद्यपि तृणताड़नवस्त्रबन्धनविवादजयैर्न शरीरोपघातः, तथापि प्रायश्चित्तं चरितव्यमित्यपिशब्दस्यार्थः। प्रणिपातेनोपवासोऽप्युपलक्ष्यते। तदाह बृहस्पतिः,--

"गुरुं लंघित्य गर्व्वेण विप्रं निर्जित्य वादतः।
ताड़यित्वा तृणेनापि प्रसाद्योपवसेद्दिनम्" -इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,--

"गुरुं लंघित्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
बद्धा वा वाससा चिप्रं प्रसाद्योपवसेद्दिनम्"--इति ॥

यत्तु बौधायनेनोक्तम्,--

"वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया।
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत्*"--इति।

---

* क्षमापयेत्,--इति मु०।

तदभ्यासविषयम् । पादस्पर्शादौ सएवाह,—

"पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
दिवसोपोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
अवाच्यं ब्राह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कृत्वा तु प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
आक्रोशमनृतं कृत्वा कृच्छ्रं कुर्वीत मानवः"—इति ।

ब्राह्मणावगोरणादौ प्रायश्चित्तमाह,—

अवगूर्य्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ॥ ५३ ॥
अतिकृच्छ्रञ्च रुधिरे कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते । इति ॥

अवगूर्य्य बधार्थं दण्डमुद्यम्य, दिनमेकमुपवसेत् । भूमौ निपात्य त्रिरात्रमुपवसेत् । प्रहारेण रुधिरे निर्गते अतिकृच्छ्रं चरेत् । अनिर्गतं रुधिरमन्तरेकत्र* घनीभूतञ्चेत्, तदा कृच्छ्रं चरेत् । अवगोरणादेः शतसंवत्सरादिनरकहेतुत्वोपन्यासपुरःसरं प्रतिषेधः प्रत्यक्षश्रुतावुपलभ्यते । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम् । "योऽवगुरेत्, शतेन यातयात्, योनिहनेत् सहस्रेण यातयात्, यो लोहितं करवत् यावतः प्रस्कन्द्य यावतः पांशून् संग्टह्णात्तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानादिति, तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत् न निहन्यात् न लोहितं कुर्य्यादेतावता हैनसाऽयुक्तो भवति"—इति । गौतमोऽपि । "अभिक्रुद्धावगुरणं ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं, निपाते† सहस्रं, लोहितदर्शने यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् संग्टह्णीयात्"—इति । मनुरपि,—

* अन्तरे कुत्रचित्,—इति मु० ।
† निहते,—इति मु० ।

"अवगूर्य्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य तु।
जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते॥
शोणितं यावतः पांशून् संगृह्णीयाद्द्विजन्मनः।
तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत्॥
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्"—इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रोऽसृक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते"—इति।

यमः,—

"ताड़ने च्छेदने चैव शोणितस्य प्रवर्त्तने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत चान्द्रायणमथाचरेत्।
दशसंख्यास्य गादघुरङ्गच्छेदो यदा भवेत्"—इति।

बृहस्पतिः,—

"काष्ठादिना ताड़यित्वा त्वग्भेदे कृच्छ्रमाचरेत्।
अस्थिभेदेऽतिकृच्छ्रस्तु पराकस्त्वङ्गकर्त्तने"—इति।

पैठीनसिरपि। "लङ्घारकङ्कारावगोरणनिपातनलोहितप्रवर्त्तनो-च्चारजयेषु प्रणिपत्यैकराचोपवासकृच्छ्रातिकृच्छ्राश्चरित्वा प्रसादयेत् यथासंख्यम्"—इति। एतत् सर्व्वं सजातीयविषयम्। विजातीये तु प्रजापतिराह,—

"द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापिवा।
चत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्"—इति।

आक्रोशादौ शङ्खलिखितावाहतुः। "आक्रोशेऽनृतवादे वा एकरात्रं त्रिरात्रं सोपवासः"—इति। सुमन्तुः। "देवर्षिगोब्राह्मणाचार्य्यमातृपितृनरेन्द्राणां प्रतिषेधने आक्रोशने जिह्वां दहेद्धिरण्यं दद्यात्"—इति।

अतिकृच्छ्रं च रुधिरे,—इत्युक्तम्। कोऽसावतिकृच्छ्रः? इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाह,—

नवाहमतिकृच्छ्रः* स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः॥५४॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यादतिकृच्छ्रः स उच्यते। इति।

अतिकृच्छ्रमाचरन् विप्रस्त्रिरात्रैकभक्तनक्तायाचितदिनेषु नवसु यावता पाणिः पूर्य्यते तावदेव भुञ्जीत, उपवासदिनेषु प्राजापत्यवदुपवासमेव चरेत्। सोऽयमतिकृच्छ्र इत्युच्यते। एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यः प्राजापत्यमुपदिश्य तस्यैव गुणविकृतित्वेनातिकृच्छ्रं निर्द्दिशति,—

"अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने"—इति।

गौतमोऽपि प्राजापत्यं प्रपञ्च्यानन्तरमाह†। "एतेनैवातिकृच्छ्रो व्याख्यातो यत् सकृदाददीत तावदश्नीयात्"—इति। यदा, नैरन्तर्य्येण नवसु दिनेषु पाणिपूरान्नं भुक्त्वा त्रिषु दिनेषु उपवसेत्। तदाह यमः‡,—

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र। मम तु, नवाहमतिकृच्छ्रे,—इति पाठः प्रतिभाति।

† प्राजापत्यव्रतानन्तरमाह,—इति मु०॥

‡ मनुः,—इति मु०।

"एकैकं पिण्डमश्नीयात् त्र्यहं कल्ये त्र्यहं निशि।
अयाचितस्त्र्यहं चैव वायुभक्षः परं त्र्यहम्॥
अतिकृच्छ्रं चरेदेतत् पवित्रं पापनाशनम्"—इति॥

अतिमानादतिक्रोधादित्यारभ्य कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते,—इत्यन्तेष्वष्टस्वध्यायेषु नानाविधान् पापविशेषाननूद्य प्रायश्चित्तविशेषा निरूपिताः। यानि त्वन्यानि प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तरहितानि, तेषां साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते॥ ५५॥
दशसाहस्रमभ्यस्ता गायत्री शोधनं परम्। इति।

अयञ्च गायत्रीजपः प्राजापत्यादीनामुपलक्षकः। तानि च प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तव्यतिरिक्तानि व्रतानि मुनिभिः प्रपञ्चितानि। तत्र मनुविष्णुविश्वामित्राः,—

"अनुक्तनिष्कृतीनान्तु पापानामपनुत्तये।
शक्तिं चावेक्ष्य पापञ्च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति।

याज्ञवल्क्यः,—

"देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्याद् यत्र चोक्ता न निष्कृतिः"—इति।

शङ्खलिखितौ। "क्रयविक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यञ्च"—इति। स्मृत्यन्तरे,—

"भक्ष्याभक्ष्याण्यनेकानि ब्राह्मणानां विशेषतः।
तत्र शिष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्त्तव्यमिति स्मृतिः"—इति।

शातातपः,—

"अनुक्तेषु विधिं ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वत्र सर्व्वपापेषु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति ॥

उशना,—

"यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः"—इति ।

अभोज्ये भोज्यत्वप्रमितिमभिसंकल्प्य मनसा
प्रसक्तिं स्वाच्छन्द्यादिह विदधतः संस्कृतिमतः ।
मतं प्रायश्चित्तं दधतमिममेकादशममा-
वकार्षीदध्यायं स्फुटविवरणं माधवसुधीः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-परमेश्वर-श्रीवीर-बुक्कभूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां एकादशोऽध्यायः ॥०॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आचारकाण्डे त्रिभिरध्यायैर्यावन्त आचाराः प्रतिपादिताः, प्रायश्चित्तकाण्डे चाष्टभिरध्यायैर्यानि प्रायश्चित्तान्यभिहितानि ; तेभ्योऽतिरिक्तानां परिशिष्टानां केषाञ्चिदाचाराणां प्रायश्चित्तानाञ्च विधानायायं द्वादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ दुःस्वप्नादिनिमित्तकं स्नानमाह,—

दुःस्वप्नं यदि पश्येत् तु वान्ते तु क्षुरकर्मणि ।
मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥१॥ इति ।

स्वप्नो द्विविधः, सुस्वप्नो दुःस्वप्नश्च, तत्र यो दर्शनकाले द्रष्टुः सुखं जनयन् भावि श्रेयश्च सूचयति, स सुस्वप्नः । तस्योदाहरणं छन्दोगा आमनन्ति,—

'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने"—इति ।

तद्वैपरीत्येन दर्शनकाले दुःखं जनयन् पुरुषस्य भावि चारिष्टं यः सूचयति, स दुःस्वप्नः । एतस्य तूदाहरणं बह्वृचाः पठन्ति । तत्र हि मरणसूचकानि जागरणारिष्टानि बहून्यभिधाय अन्ते प्रत्यक्षदर्शनानीत्युपसंहृत्यानन्तरं स्वप्नारिष्टान्येवमाम्नायन्ते । "अथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति वराह एनं हन्ति मर्कट एनमास्कन्दयत्याशु वायुरेनं प्रवहति सुवर्णं खादित्वाऽवगिरति मध्वश्नाति

विमानि भक्षयत्येकं पुण्डरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली दक्षिणाभिमुखो व्रजति"—इत्यादि । स्वप्राध्यायविदश्च स्वप्नस्य भाविसूचकं वचनमाहुः,--

"आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां
प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्ठाऽनुलेपो रुदितं* मृतञ्च
स्वप्नेष्वगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥
कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
अवगूहति† यं स्वप्ने मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत्"--इति ।

एतत्सर्व्वमभिप्रेत्य स्वप्नाधिकरणे भगवान् वादरायणः सूचयामास । "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः (व० ३ अ० २ पा० ४ सू०)"--इति । तत्र भाव्यरिष्टसूचके दुःस्वप्ने दृष्टे सति प्रातरुत्थाय तन्निमित्तकं स्नानं कर्त्तव्यम् । तथा, भुक्तेऽन्ने वान्ते सति तदैव स्नातव्यम् । तथा, चौरमैथुनप्रेतधूमाघ्राणेषु च स्नानमाचरेत् । एवं दुर्जनस्पर्शनादावपि स्नानं द्रष्टव्यम् । तदाह यमः,--

"अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने ।
दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमेव विधीयते"--इति ॥

वृद्धपराशरोऽपि,--

"दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरिक्ते क्षुरकर्मणि ।
चितियूपश्मशानानां स्पर्शने स्नानमाचरेत्"—इति ।

---

* रुधिरं,—इति मु० ।
† उपगूहति,—इति मु० ।

मैथुने स्नानमृतुकालविषयम्। तदाह शातातपः,—

"ऋतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्।

अनृतौ तु यदा गच्छेत् शौचं मूत्रपुरीषवत्*"—इति।

वमनादौ विशेषमाह मनुः,—

"वान्तो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्।

आचामेदेव भुक्त्वाऽन्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्"—इति।

भुक्त्वाऽन्नं अनन्तरं वान्तः आचामेदित्यर्थः।

अथ प्रायश्चित्तिनः पुनः संस्कारनिमित्तान्याह,—

अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयोवर्णा द्विजातयः॥२॥ इति।

अयञ्च संस्कारो व्रतचरणानन्तरभावी। तत्र वचनानि† च पूर्व्वाध्यायएव प्रायश्चित्तप्रसङ्गादुदाहृतानि।

आद्यसंस्कारवत् पुनः संस्कारेऽप्यजिनादिप्राप्तावपवदति,—

अजिनं मेखला दण्डो भैक्ष्यचर्य्या व्रतानि च।
निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि॥३॥ इति।

अजिनादिवद् वपनमपि निवर्त्तते। तदाह विष्णुः। "सर्व्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्। वपनमेखलादण्ड-भैक्षचर्य्याव्रतानि पुनः संस्कारकर्मणि वर्ज्जनीयानि"—इति। व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि, मधुमांसाञ्जनादिवर्जनानि च।

---

* तत्र पुरीषवत्,—इति पा०।

† तत्रैव साक्षिवचनानि,—इति पा०।

पूर्व्वाध्यायादावमेध्यरेतोगोमांसविण्मूत्रप्राशने चान्द्रायणमित्युक्तम् । तत्कामकारविषयम् । अतएव तत्र चाण्डालपत्यन्नभोजनमप्यभिहितम् । अत्र त्वकामतोविण्मूत्रादिभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

विण्मूत्रभोजी शुद्ध्यर्थं* प्राजापत्यं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यञ्च कुर्व्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥४॥ इति ।

प्राजापत्यं चरित्वा पश्चात् पञ्चगव्येनैव स्नानं कृत्वा तत्पञ्चगव्यं प्राश्य शुद्धो भवति । एतच्च पुनः संस्कारात् प्रागेव कर्त्तव्यम् । "प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्"—इतिविष्णुवचनात् । जले तु विण्मूत्रोपहते कूर्मपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"अपोमूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद् यदा ।
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम्"—इति ॥

चतुर्षु वर्णेषु यः कोऽपि स्वात्मघातार्थमुद्यम्य कथंचिद्घातात् प्रागेव विवर्त्तते, तस्य प्रायश्चित्तं प्रश्नपूर्व्वकमाह,—

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनाशकेषु च ।
प्रत्यावसितवर्णानां कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ५ ॥
प्राजापत्यद्वयेनैव तीर्थाभिगमनेन च ।
वृषैकादशदानेन वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः ॥ ६ ॥
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथे ।
सशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ ७ ॥

---

* विण्मूत्रस्य च शुद्ध्यर्थं,—इति मु० ।

गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् शुद्धिं पाराशरोऽब्रवीत्।
मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति॥ ८॥

जलाग्न्यादयः पञ्च मरणहेतवः। नदीतटाकादिप्रवेशेनाग्निप्रवेशेन भृगुपतनेन महाप्रस्थानगमनेनानशनेन च म्रियते। तत्र जलादिमरणं त्रिविधं, विहितं प्रतिषिद्धमनुज्ञातञ्च। विहितं च द्विविधं; काम्यतपोरूपं, प्रायश्चित्तरूपञ्च। तत्र तपोरूपं कूर्मपुराणे नर्मदामाहात्म्ये प्रदर्शितम्,—

"अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थे[१] नराधिप।
जले वाऽनाशके वाऽपि नासौ मर्त्योऽभिजायते"—इति॥

तत्रैव प्रयागमाहात्म्येऽभिहितम्,—

"गङ्गायमुनयोर्मध्ये करीषाग्निं विशेत्तु यः।
अहीनांगो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः।
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु मानवः॥
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते।
जलप्रवेशं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते॥
राहुग्रस्ते यदा सोमे विमुक्तः सर्व्वपातकैः।
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते"—इति।

तदेतत्प्रायश्चित्तरूपं मरणम्। क्रोधादिना यज्जलादिमरणं, तत्प्रतिषिद्धम्। तथाचाशौचप्रकरणे, क्रोधात् प्रायमित्यादिस्मृतिवाक्यमुदाहृतम्। प्रबलरोगग्रस्तस्य यज्जलादिमरणं, न तद्विहितं

(१) सोमतीर्थं नर्म्मदा। "रेवा तु नर्म्मदा सोमोद्भवा"—इत्युक्तेः।

नापि प्रतिषिद्धं; किन्तु शास्त्रेण केवलमनुज्ञातम् । तच्च* तस्मिन्नेव प्रकरणे दुश्चिकित्स्यैरित्यादिवाक्येनोदाहृतम् । तत्राभ्यनुज्ञानस्यैच्छिकत्वात्तत्र फलालाभमात्रं केवलं भवति, न त्वसौ प्रायश्चित्ती । योऽपि प्रायश्चित्तार्थं मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवर्त्तते, तस्यापि पूर्व्वपापं न निवर्त्तते इत्येतावदेव; न तु तेन कर्त्तव्यं किञ्चित् प्रायश्चित्तान्तरमस्ति । एवञ्च सति प्रतिषिद्धमेव परिशिष्यते । तत्रापि मर्त्तुमुद्यम्य मृतस्य दुर्मरणत्वेऽपि न तत्रेदं प्रायश्चित्तं, तत्कर्त्तुरेवाभावात्(१) । यस्तूद्यम्य मरणान्निवर्त्तते, तस्येदं प्रायश्चित्तम् । ननु तस्यापीदं न युक्तम्, आत्महत्यायाः शास्त्रनिषिद्धत्वेन तन्निवृत्तेः शास्त्रीयत्वात् । वाढम् । न हि वयं निवृत्तिनिमित्तमिदं प्रायश्चित्तं ब्रूमः, किन्तु निषिद्धाचरणोद्यमनिमित्तम् । उद्यममात्रस्य निमित्तत्वादेव प्रायश्चित्तस्य स्वल्पत्वमुपपद्यते ।

जलाग्न्यादिषु मर्त्तुमुद्यम्य ततो निवृत्ताः प्रत्यावसिताः, तादृशानां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति प्रश्नवाक्यस्यार्थः । तत्र क्षत्रियस्य प्राजापत्यद्वयं, वैश्यस्य तीर्थयात्रा, शूद्रस्य वृषभसहितगोदशकदानं, ब्राह्मणस्य वनगमनादिव्रतम्† ।

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, तत्त्व,—इति पाठः प्रतिभाति ।

† वनगमनादि प्रपश्चितम्,—इति मु॰ ।

(१) दुर्म्मरणं हि पापजनकम् । मरणात् परमेव दुर्म्मरणजं पापमुत्पद्यते । एवञ्च सति मृतस्य पापभागित्वेऽपि न तस्य प्रायश्चित्तकर्त्तृत्वसम्भवः । जीवत एव तत्राधिकारादिति भावः ।

आत्महननोद्यमेन ब्राह्मणत्वमपगतं, चण्डालत्वमायातम्। पुनर्व्रताचरणेन चण्डालत्वनिवृत्तौ पुनः पूर्व्वसिद्धं ब्राह्मण्यं प्रतिपद्यते। तदाह वृद्धपराशरः,—

"अनाशकान्निवृत्तस्तु चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थितः।
चण्डालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नतः॥
लुप्तधर्मास्तु चण्डालाः परिव्राजकतापसाः।
तेभ्योजातान्यपत्यानि चण्डालैः सह वासयेत्॥
जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्याऽनशने तथा।
प्रत्यावसितवर्णानां प्रायश्चित्तं कथं भवेत्॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन* तीर्थाभिगमनेन च।
गवाञ्च दशदानेन† वर्णाः शुद्ध्यन्ति ते त्रयः॥
ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि गत्वाऽरण्यं चतुष्पथम्।
सशिखं वपनं कृत्वा त्रिसन्ध्यमवगाहनम्॥
सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेच्चैव दिने दिने।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो ब्राह्मणत्वञ्च गच्छति॥
भैक्षार्थी विचरेद् ग्रामं गृहान् सप्त वने वसन्।
तां च‡ भिक्षां समश्नीयादब्दार्द्धेन विशुद्ध्यति"—इति॥

अत्रैव मतान्तराण्याह वसिष्ठः,—

"जीवन्नात्मत्यागी कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरेत्।

---

* प्रवादेन,—इति मु०।

† शतदानेन,—इति शा०।

‡ दत्तां,—इति मु०।

त्रिरात्रं वाऽप्युपवसेत्त्रिरह्नः स्निग्धेन वाससा ॥
प्राणानात्मनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
अपिवैतेन कल्पेन गायत्रीं परिवर्त्तयेत् ॥
अपिवाऽग्निं समाधाय कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम्"—इति ॥

तत्र जपाहोमौ विद्वद्विषयौ कल्पनीयौ । द्वादशरात्रत्रिरात्रौ त्वविद्वद्विषये शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापनीयौ ।

मूलवचने प्रव्रज्याशब्देन पूर्व्वं महाप्रस्थानगमनं व्याख्यातम् । अथवा परिव्रज्या तेन विवक्ष्यते । तथाच सति परिव्रज्यातः प्रच्युतस्य ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तमुक्तं भवति* । तदिदं श्रद्धालोः पुनरुपनयनादि-पुरःसरं पारिव्रज्यं जिघृक्षोर्वेदितव्यम् । यस्तु पुनः पारिव्रज्यं न जिघृक्षति, तस्य मरणान्तं राजदासत्वादिकम् । अत्र नारदः,—

"राज्ञएव तु दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितोद्विजः ।
न तस्य प्रतिशोधोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन"—इति ॥

कात्यायनः,—

"प्रव्रज्याऽवसिता यत्र त्रयोवर्णा द्विजातयः ।
निर्व्वासं कारयेद्विप्रं दासं क्षत्रविशोर्नृपः"—इति ।

दक्षः,—

"पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तं राज्याच्छीघ्रं प्रवासयेत्"—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

"प्रव्रज्याऽवसितो राज्ञोदासः स्यात् मरणान्तिकम्"—इति ।

* प्राजापत्यं प्रायश्चित्तमुक्तं भवति,—इति मु० ।

अथाचारकाण्डशेषत्वेन स्नानभेदानाह,—

स्नानानि पञ्च पुण्यानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेवच ॥९॥ इति।

आग्नेयादीनामुद्दिष्टानां पञ्चानां क्रमेण स्वरूपं विविनक्ति,—

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम्।
आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१०॥
यत्तु सातपवर्षेण तत्स्नानं दिव्यमुच्यते।
तत्र स्नात्वा तु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥११॥इति।

भस्मस्नानं द्विविधं, पादादिकं मूर्द्धादिकञ्च। तत्र पादादिकं विरक्तविषयं, संहारक्रमत्वात्। तच्च कूर्मपुराणे दर्शितम्,—

"आग्नेयं भस्मना पादमस्तकाद्देहधूलनम्"—इति।

मूर्द्धादि लिङ्गपुराणे दर्शितम्,—

"ईशानेन शिरोदेशं मुखं तत्पुरुषेण तु।
उरोदेशमघोरेण गुह्यं वामेन सुव्रतः॥
सद्येन पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु शोधयेत्"—इति।

जलावगाहनरूपन्तु वारुणस्नानं, प्रथमाध्याये "सन्ध्या स्नानं जपो होमः"—इत्यत्र प्रपञ्चितम्। ब्राह्मन्तु तिसृभिरापोहिष्ठेत्यृग्भिः[१] पादहृदयमूर्द्धप्रदेशेषु कुशोदकैर्मार्जनम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

---

(१) यद्यपि "आपोहिष्ठेति"—इत्येतावन्मात्रमुक्तं, तथापि आपोहिष्ठे-त्यादि ऋक्त्रयमेव ग्राह्यम्। "तृचसूक्तानामादिग्रहणेन विधिर-

"ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः"—इति ।

तच्च त्रिःकृत्वोऽभ्यस्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्यम् । तत्प्रकारश्च बौधायनेन दर्शितः,—

"भुवि मूर्द्ध्नि तथाऽऽकाशे मूर्द्ध्न्याकाशे तथा भुवि ।
आकाशे भुवि मूर्द्ध्नीति मन्त्रस्नानं विधीयते"--इति ।

सायंकाले गोषु मार्गेष्वागच्छन्तीषु वायुना समुत्थिते गोपादरजस्यवस्थानं वायव्यम् । आतपयुक्तेन वर्षोदकेन देहस्याप्लावनं दिव्यस्नानम् । तदिदं पूर्व्वोक्तेभ्यः प्रशस्तम् । एतेन यौगिकसारस्वते अपि द्वे स्नाने उपलक्ष्येते । यौगिकं योगेन विष्णुचिन्तनम् । तदाह व्यासः,—

"ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेवच ।
वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढ़ा स्नानं समासतः ॥
वारुणं चावगाहस्तु मानसं त्वात्मवेदनम् ।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगैर्विष्णुविचिन्तनम्"--इति ।

विद्वदाशिषा सम्पादितं सारस्वतं स्नानम् । तदाह बृहस्पतिः,—

"वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ ।
विद्वत्सरस्वतीप्राप्तं स्नानं सारस्वतं स्मृतम्"—इति ।

विद्वदुक्तिप्रकारमाह व्यासः,—

"स्वयमेवोपपन्नाय विनयेन द्विजातये ।

मादेशे (६, ३, १,)"—इति कात्यायनसूत्रात् । आपोहिष्ठेति तृचसूक्तञ्च सामवेदीयोत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे पठ्यते । तच्च तत्र दशमं सूक्तम् ।

तज्ज्ञः सम्पादयेत् स्नानं शिष्याय च सुताय च।
दाचायणमयैः कुम्भैर्मन्त्रवज्राङ्कवीजलैः॥
कृतमङ्गलपुण्याद्यैः स्नानमस्तु तदर्थिनाम्।
आदौ तावत् प्रभासे बहुगुणसलिले मध्यमे पुष्करे वा
गङ्गाद्वारे प्रयागे कनखलसहिते भद्रकर्णे गयायाम्।
राहुग्रस्ते च सोमे दिनकरसहिते सन्निपात्यां विशेषा-
देतैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनविदितैः स्नानमच्छिद्रमस्तु"—इति।

एतेषु सप्तसु स्नानेषु वारुणं मुख्यमितराणि षड्गौणानि। मुख्यगौणभेदेन शङ्खवचनमाचारकाण्डएवोदाहृतम्। तच्च गौणस्नानान्यशक्तविषयाणि। तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

"अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेवं समाचरेत्।
ब्राह्म्यादीनि तथाऽशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः"—इति।

वारुणस्नाने तर्पणस्य पूर्व्वभावित्वं वस्त्रनिष्पीड़नस्योत्तरभावित्वमुपपत्तिपुरःसरं विदधाति,—

स्नातुं यान्तं द्विजं सर्व्वे देवाः पितृगणैः सह।
वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृष्णार्त्ताः सलिलार्थिनः॥१२॥
निराशास्ते निवर्त्तन्ते वस्त्रनिष्पीड़ने कृते।
तस्मान्न पीड़येद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम्॥१३॥ इति।

स्नातुं गच्छन्तं येऽनुगच्छन्ति, ते सर्व्वे पूर्व्वं वस्त्रे निष्पीड़िते सति निराशाः गच्छन्ति,—इत्येवोपपत्तिः। अस्मिन्नर्थे योगियाज्ञवल्क्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि पूर्व्वमेवोदाहृतानि।

तर्पणवेलायां तिलाः पाणितले विलोमप्रदेशे पात्रान्तरे वा स्थापनीयाः,न तु सलोमनि पाणिपृष्ठे,—इत्यभिप्रेत्य तत्र स्थापने प्रत्यवायमाह,—

रोमकूपेष्ववस्थाप्य यस्तिलैस्तर्पयेत् पितॄन् ।
तर्पितास्तेन ते सर्वे रुधिरेण मलेन च ॥१४॥ इति ।

अस्मिन्नर्थे देवलवचनं पूर्व्वमुदाहृतम् ।

स्नानवेलायां केशधूननादि प्रतिषेधति,—

अवधूनोति यः केशान् स्नात्वा प्रस्रवतोद्विजः* ।
आचामेद्वा जलस्थोऽपि स वाह्यः पितृदैवतैः ॥१५॥ इति ।

स्नात्वेत्येतत्पदं काकाचिवदुभयतः सम्बद्ध्यते । तथा च सति यः स्नानानन्तरमार्द्रान् केशानवधुनुयात्, यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रो-मलमूत्रे विसृजेत्, यश्च नद्यादावस्नानकाले जलमध्ये स्थित्वा आचामेत्, स त्रिविधोऽपि पुरुषः पितृभिः दैवतैश्च वाह्यः कृतः । पैतृकं दैविकं चानुष्ठानमनुष्ठातुमनर्ह इत्यर्थः ।

आचमनकाले शिरःप्रावरणादीनि निषेधति,—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥१६॥ इति ।

वस्त्रेण शिरः कण्ठं वा प्रावृत्य नाचामेत् । तथा, मुक्तकच्छो-वा मुक्तशिखो वा यज्ञोपवीतरहितो वा नाचामेत् ।

आचमने नियमान्तरमाह,—

---

* इत्यमेव पाठः सर्व्वत्र । परन्तु, "यश्च स्नानानन्तरमार्द्रवस्त्रोमलमूत्रे विसृजेत्"—इति व्याख्यादर्शनात्, प्रस्रवते द्विजः,—इति पाठएव समीचीनः प्रतिभाति ।

जले स्थलस्थो नाचामेत् जलस्थश्च वहिः स्थले।
उभे स्पृष्ट्वा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥१७॥ इति।

योहि पद्भ्यां जलमस्पृष्ट्वा शुद्धस्थलएवोपविश्य प्रक्षोजलएव विन्दून् पातयन्नाचमति, स जलस्थलयोरुभयोर्न शुद्ध्यति। यस्तु तद्वैपरीत्येन जले पादद्वयमवस्थाप्य स्थले विन्दून् पातयन्नाचामति, सोऽपि नोभयत्र शुद्ध्यति। अतस्तथा नाचान्तव्यं, किन्त्वेकेन पादेन स्थलमपरेण जलं स्पृष्ट्वा समाचामेत्। तथा चोभयत्र शुद्ध्यति। एतच्च स्नात्वा य आर्द्रवस्त्रस्तद्विषयम्।

द्विराचमननिमित्तान्याह,—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च ॥१८॥ इति।

आचमनप्रतिनिधित्वेन श्रोत्रस्पर्शे निमित्तान्याह,—

क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते।
पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥१९॥ इति।

श्रोत्रस्पर्शस्य शुद्धिहेतुत्वमुपपादयति,—

अग्निरापश्च वेदाश्च सोमसूर्य्यानिलास्तथा।
सर्व्वएव तु विप्रस्य श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥२०॥ इति।

अरुणोदयात् पूर्व्वं स्नानं निषेधति,—

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥२१॥ इति।

ग्रहणस्नाने रात्रिस्नानस्य प्रतिप्रसवं विवक्षित्वा राहोरन्यत्र दर्शनादित्युक्तम्।

स्नानदृष्टान्तेन दानादीनामपि प्रतिप्रसवमाह,—

स्नानं दानं जपो होमः कर्त्तव्यो राहुदर्शने ।
अन्यदा त्वशुचीरात्रिस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥२२॥ इति ।

यद्यपि रात्रौ दानादिप्रतिषेधो न मूलवचने प्रस्तुतः, तथापि शास्त्रान्तरसिद्धं प्रतिषेधं हृदि निधायायं प्रतिप्रसव इति द्रष्टव्यम् । अन्यदा राहुदर्शनरहिते काले रात्रिः स्नानादिष्वशुचिः, तस्मात् स्नानादिकं चिकीर्षुस्तां रात्रिं परिवर्जयेत् ।

सोमग्रहणकालस्य दानाद्यर्हत्वमुपपादयति,—

मारुता वसवो रुद्रा आदित्याश्चैव देवताः ।
सर्व्वे सोमे प्रलीयन्ते तस्माद्दानन्तु संग्रहे ॥२३॥ इति ।

राहुदर्शनइव खलयज्ञादावपि रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणे तथा ।
शर्व्वर्य्यां दानमस्त्येव नान्यत्रैवं विधीयते ॥ २४ ॥ इति ।

पुनरपि राहुदर्शनं दृष्टान्तेनोदाहृत्य पुत्रजन्मादौ रात्रिदानमभ्यनुजानाति,—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्ययकर्मणि ।
राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यदा निशि ॥२५॥ इति ।

अत्ययकर्म मरणम् । तस्मिन् प्रस्तुते सति गोदानतिलपात्रादिदानं निश्यपि कर्त्तव्यम् ।

नान्यदा निशीत्ययं निषेधो दानइव स्नानेऽप्यस्तीत्यभ्युपेत्य पूर्व्वपश्चिमयामयोः स्नानस्य प्रतिप्रसवमाह,—

महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थप्रहरद्वयम्।
प्रदोषपश्चिमौ यामौ दिनवत् स्नानमाचरेत्॥२६॥इति।

निशिनिषेधो महानिशाविषयः। महानिशाशब्दश्च द्वितीय-तृतीययामावभिधत्ते। तथाच सति प्रथमचतुर्थयामौ दिनवत् स्नानादियोग्यौ। तस्मात्तत्र स्नानादिकमाचरेत्। एतच्चापद्विषयम्। अन्यथा भास्करस्य करैरित्यनेन विरुध्येत। काम्यनैमित्तिके स्नाने तु महानिशाऽपि न निषिध्यते। तदाह देवलः,—

"महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्।
तत्र स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते"—इति।

रात्रौ स्नानस्य निमित्तं राहुदर्शनं पूर्व्वमुक्तम्। इदानीं निमित्तान्तराण्याह,—

चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी।
एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत्॥२७॥ इति।

चितेर्योग्यं श्मशानस्थानं चैत्यम्। तत्र समारोपितोवृक्षः चैत्यवृक्षः। चित्यादयः प्रसिद्धाः। तेषां स्पर्शनं स्नाननिमित्तं, तद्यदि कथञ्चित् रात्रौ सम्पद्यते, तदा रात्रावपि स्नातव्यमित्य-भिप्रायः।

स्नानस्य निमित्तान्तरमाह,—

अस्थिसंचयनात् पूर्व्वं रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।
अन्तर्द्दशाहे विप्रस्य ऊर्द्धमाचमनं भवेत् ॥२८॥ इति ।

प्रथमेऽह्नीत्यादिशास्त्रैर्विहितानां दिनानां मध्ये यदाऽस्थिसञ्चयनं क्रियते, ततः पूर्व्वस्मिन् काले रोदनं स्नाननिमित्तम् । अस्थिसञ्चयनादूर्द्धं रोदनं त्वाचमनस्यैव निमित्तं, न तु स्नानस्य ।

ननु सोमग्रहणे रात्रावपि स्नातव्यमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । उदकस्य शुद्ध्यभावात् । तदाह पैठीनसिः,—

"अपेयन्तु तथा तोयं रात्रौ मध्यमयामयोः ।
स्नानं चैव न कर्त्तव्यं तथैवाचमनक्रिया"—इति ॥

तस्माद्रात्रौ स्नानं कथमभ्युपगम्यते ? इत्याशङ्क्य, सोमग्रहादिव्यतिरिक्तविषयेयमशुद्धिरित्याह,—

सर्व्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमग्रहे तथैवोक्तं स्नानदानादिकर्मसु ॥२९॥ इति ।

सोमग्रहस्योपलक्षणत्वात् संक्रान्त्यादिष्वपि नास्त्यशुद्धिदोषः । सोमग्रहादीनां यथोदकप्राशस्त्यहेतुत्वं, तथा कुशस्यापीत्याह,—

कुशपूतन्तु यत्स्नानं कुशेनोपस्पृशेद्द्विजः ।
कुशेनोद्धृततोयं यत् सोमपानसमं भवेत् ॥३०॥ इति ।

कुशैर्मार्ज्जनं कृत्वा स्नानं क्रियते यत्, तत् कुशपूतं स्नानम् । कुशाननामिकायां धृत्वा यदाचमनं, तत्कुशोदकोपस्पर्शनम् । सन्ध्यावन्दनादौ मार्जनार्थं कुशाग्रैरुद्धृतं विन्दुजातं, कुशोद्धृततोयम् । तत्तोयं सोमपानवत् प्रशस्तम् ।

अथ कृत्स्नवेदाध्ययनं कर्त्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमभ्यनुज्ञातुमध्ययनाभावं निन्दति,—

अग्निकार्य्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः।
वेदं चैवानधीयानाः सर्व्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥३१॥ इति।

उभयोः सन्ध्ययोर्ब्रह्मचारिभिः समिदाधानमग्निकार्य्यम्। तेन गृहस्थानामौपासनमप्युपलक्ष्यते। अग्निकार्य्यादिरहितानां वृषलत्वं शूद्रादिसमानत्वम्*।

कियदंशाध्ययनमभ्यनुजानाति,—

तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्व्वं न शक्यते ॥३२॥ इति।

न चाध्ययनन्यायेनाग्निकार्य्यसन्ध्योपासनयोरप्येकदेशानुष्ठानं शङ्कनीयम्। प्रयासरहितत्वेन तयोरशक्यत्वसम्भवात्। क्वचित्तद्वर्जनस्य नास्तिक्यालस्यादिमूलकत्वात्†। वृषलभीतेन वृषलत्वाद्भीतेनेत्यर्थः। अथ शूद्रान्नं प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य‡ नित्यशः।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्द्ध्वा न विद्यते ॥३३॥ इति।

---

* शूद्रादिसमानत्वम्,—इति नास्ति मु० पुस्तके।

† नास्तिक्यादिमूलकत्वात्,—इति मु०।

‡ पुष्टस्य ह्यधीयानस्य,—इति मु०।

अध्ययनजपहोमादयस्तावदशेषपापक्षयहेतुतया पवित्रतामापादयन्तीति धर्मशास्त्रेषु नियमः * । तथाच मनुः,—

"वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि"—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

"यथा जातबलोवह्निर्दहत्यार्द्रानपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः"—इति ॥

वशिष्ठोऽपि,—

"यथाऽग्निर्वायुना पूतो हविषा चैव दीप्यते ।

तथा जप्यपरोनित्यं † मन्त्रयुक्तः समाहितः"—इति ।

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

"वैश्वानरीं व्रातपतीं पवित्रेष्टिं तथैवच ।

ऋतावृतौ प्रयुञ्जानः पुनाति दशपूरुषम्"—इति ॥

यस्तु नैरन्तर्य्येण शूद्रान्नं भुञ्जानः तद्रसेन पुष्टो भवति, तं पुरुषं यथोक्ता अध्ययनादयोऽपि न पूतयितुं क्षमाः । तस्मात् शूद्रान्नं यत्नेन वर्जयेदित्याशयः ।

शूद्रान्नं दृष्टान्तीकृत्य तद्वच्छूद्रसम्पर्कादीन् प्रतिषेधति,—

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण तु सहासनम् ।

शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३४॥ इति ।

---

* हि नियमः,—इति मु० ।

† तथैवाध्यापकोनित्यं,—इति मु० ।

एकस्मिन् गृहे शूद्रेण सह वासः, शूद्रसम्पर्कः। कृष्यादिकं कारयतां कृषीवलैः शूद्रैः सह कदाचिदेकस्मिन् शकटादावुपवेशनं, सहासनम्। पुराणादिश्रवणादिजातधर्माधर्मविवेकात् प्राज्ञात् शूद्राद्धर्माधर्मप्राप्तिर्ज्ञानागमः। एते शूद्राश्रादयः ज्वलन्तं ब्रह्मवर्चसेन विख्यातमपि पुरुषं नरके पातयन्ति। तस्मात्ते वर्जनीयाः।

वर्ज्यान्तरमाह,—

यः शूद्रया पाचयेन्नित्यं शूद्री च गृहमेधिनी।
वर्जितः पितृदेवेभ्यो रौरवं याति स द्विजः॥३५॥ इति।

यो विप्रः केनचिन्निमित्तेन परस्थलादौ निवसन्* स्वकीयमेवान्नं शूद्रस्त्रिया पाचयेत्। यस्य च ग्रामे निवसतोऽपि ऊढाऽनूढा वा शूद्रा गृहिणी भवति। द्विविधोऽपि स विप्रो हव्यकव्यानुष्ठानायोग्यः सन्नरकमाप्नोति।

शूद्रान्नवत् सूतकान्नं निन्दति,—

मृतसूतकपुष्टाङ्गं द्विजं शूद्रान्नभोजिनम्।
अहन्तन्न विजानामि कां कां† योनिं गमिष्यति॥३६॥
गृध्रो द्वादश जन्मानि दश जन्मानि सूकरः।
श्वयोनौ सप्त जन्मानि इत्येवं‡ मनुरब्रवीत्॥३७॥ इति।

मृताशौचे जाताशौचे वा अशौचिनोऽन्नमन्यो यो विप्रोदश-

---

* परस्थलादौ निवसन्,—इति नास्ति शा०।

† कां वा,—इति मु०।

‡ जन्म स्यादित्येवं,—इति शा०।

अपि दिनेषु भुक्ता शरीरं पुष्णाति, सोऽयं शूद्रान्नपुष्टाङ्गो-विप्रः* बहुषु कष्टयोनिषु जायते । कां कां योनिं गमिष्यतीत्येतत् न जाने इत्युक्त्वा योनीनामतिकष्टत्वं वर्णितं, न तु स्वाज्ञानं प्रकटीकृतम् । अन्यथा गृध्रादिजन्मोदाहरणं व्याहन्येत । न च गृध्रादिवाक्यं मनुरब्रवीदित्यभिधानात् तत्पूर्वकं, स्वाज्ञानमुपवर्णित-मिति शङ्कनीयम् । तद्वर्णनेन प्रयोजनाभावात् । मनुशब्दोदाह-रणं प्रामाण्यदार्ढ्यार्थम् । तथा च सति शूद्रान्नसूतकान्नयोः कष्टत्व-स्यात्यन्तं प्रतिपादितत्वात् तदुभयं सर्व्वथा वर्जनीयमित्युक्तं भवति ।

शूद्रार्थं होमानुष्ठानं प्रतिषेधति,—

दक्षिणार्थन्तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेत् शूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३८॥ इति ।

यो विप्रः शूद्राद्दक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादि-सिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति, तस्य ब्राह्मणस्यैव तत्र प्रत्यवायः शूद्रस्तु होमफलं लभेदिति ।

अथ भोजनकाले मौनं विदधाति,—

मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥३९॥ इति ।

यस्तु मौनेन भोक्तव्यमिति व्रतं तपोरूपेण स्वीकृत्य वर्त्तते,

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, सोऽयं मृतसूतकपुष्टाङ्गः, यस्तु शूद्रान्नं भुक्त्वा शरीरं पुष्णाति सोऽयं शूद्रान्नपुष्टाङ्गोविप्रः,—इति पाठो भवितुमुचितः प्रतिभाति ।

च भोक्तुमासीन उत्थानपर्य्यन्तं किमपि वचनं न वदेत्। यदि प्रमादाद्भोजनमध्ये किञ्चिद्वाक्यं वदेत्, तदाऽवशिष्टमन्नं परित्यजेत्।

भोजनपात्रेण जलपानं निषेधति,—

अर्द्धं भुक्ते तु* यो विप्रः तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत्।
हतं† दैवं च पित्र्यञ्च आत्मानं चोपघातयेत्‡॥४०॥ इति।

कांस्यादिपात्रे प्रक्षिप्तमन्नं भुक्त्वा भोजनसमाप्तेः प्रागेव तत्पात्रमुद्धृत्य जलं यः पिबेत्, तेनानुष्ठितं हव्यं कव्यं च देवान् पितॄंश्च तर्पयेत्। तेन दोषेण स्वात्मानं नरके पातयित्वाऽवघातयेत्।

पङ्क्त्युच्छिष्टकारित्वं प्रतिषेधति,—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योऽग्रे पात्रं विमुञ्चति।
स मूढः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नश्च खलूच्यते॥४१॥ इति।

एकपङ्क्त्युपविष्टेषु भुञ्जानेषु सत्सु तन्मध्ये कश्चिदितरभोजनसमाप्तेः पूर्व्वमेव स्वपात्रं परित्यज्य भोजनान्तउदकं पीत्वा तिष्ठति, तस्य निन्दाऽतिमहती,। तदर्थमेव मूढादिशब्दाः प्रयुक्ताः।

श्राद्धकाले भोजनपात्रचलनात्पूर्व्वं स्वस्तिवाचनं निषेधति,—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्व्वन्ति ये द्विजाः।
न देवास्तृप्तिमायान्ति निराशाः पितरस्तथा॥४२॥ इति।

---

* अर्द्धं भुक्त्वा तु,—इति मु०।
† हव्यं,—इति मु०।
‡ चोपघातयेत्,—इति मु०।

अस्नातभोजनादिकं निषेधति,—

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अजप्त्वाऽऽज्यमहुत्य च ।
पर्णपृष्ठे न भुञ्जीत रात्रौ दीपं विना तथा ॥४३॥ इति ।

यद्यपि स्नानजपहोमानां भोजनकालात् प्राचीनकाले विहितत्वादस्नातभोजनादिकं न प्रसक्तं*, तथापि कदाचित् केनचिन्निमित्तेन स्वस्वकालेष्वननुष्ठितेषु यदि भोजनकालः प्राप्तः स्यात्; तदा स्नानादिकमकृत्वा भोजनं न कुर्व्वीत ।* तथा, पत्रावल्यां भुञ्जानः पत्राणामन्तर्भागे भुञ्जीत, न तु पृष्ठभागे । तथा, रात्रावन्धकारे न भुञ्जीत ।

अथापहारादिना† धनार्जनं प्रतिषेधति,—

गृहस्थस्तु दयायुक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् ।
पोष्यवर्गार्थसिद्ध्यर्थं(१) न्यायवर्त्ती तु बुद्धिमान् ॥४४॥
न्यायोपार्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ह्यात्मरक्षणम् ।
अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्व्वकर्मबहिष्कृतः ॥४५॥ इति ।

गृहस्थः पुत्रमित्रकलत्रादयः सर्व्वथा रक्षणीया इत्यनया दयया युक्तोऽपि पोष्यवर्गपोषणरूपस्यार्थस्य सिद्ध्ये धर्ममेव शास्त्रीयमेव याजनादिरूपं द्रव्यार्जनोपायं चिन्तयेत् । एवञ्च सति न्यायवर्त्ती

* दस्नातेत्यादि यदुक्तं तन्न प्रशस्तं,—इति मु० ।
† अथान्यायादिना,—इति मु० ।

(१) पोष्यवर्गश्च, "पिता माता गुरुर्भ्राता प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चैव पोष्यवर्ग उदाहृतः"—इत्युक्तलक्षणः ।

सन् परलोकविषयप्रधानत्वेन बुद्धिमान् भवति। तस्मात् न्यायोपार्ज्जितेनैव याजनादिलब्धेन वित्तेनात्मरक्षणं कर्त्तव्यम्। यस्त्वन्यायेन चौर्य्यापलापादिना लब्धेन वित्तेन जीवेत्, स दैवे पित्र्ये च कर्मण्यनर्हो भवति। यत्तु मनुवचनम्,—

"वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्य्या सुतः शिशुः।
अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत्"—इति॥

तदापद्विषयम्।

अथ पुण्यवस्तुदर्शनं विधत्ते,—

**अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः॥४६॥ इति।**

इष्टकाचयनसंस्कृतेनाग्निना युक्तोऽग्निचित्। कपिला कपिलवर्णा धेनुः। सत्री द्वादशाहमारभ्य सहस्रसम्वत्सरपर्य्यन्तेषु सत्रेषु यस्य कस्यचित् सत्रस्यानुष्ठाता। शास्त्रीयेन मार्गेण प्रजानां पालको राजा। चतुर्थाश्रमस्य यथावत् पालको भिक्षुः। महोदधिर्लवणसमुद्रादिः। एते दृष्टाः सन्तो द्रष्टारं पुनन्ति। कुशहिरण्यादयो द्रव्यविशेषाः पुनन्तोऽपि धारणादिकमपेक्षन्ते, न तु दर्शनमात्रेण पुनन्ति। अतस्तद्वैलक्षण्याय, दृष्टमात्राः,—इत्युक्तम्।

रक्षणमात्रेण शुद्धिप्रदान् पदार्थानाह,—

**अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम्।
तिलान् कृष्णाजिनं छागं गृहे चैतानि रक्षयेत्॥ ४७॥
इति।**

यो ऽश्वत्थः शमीगर्भः,-इत्यादिभिर्मन्त्रैः संस्कृतो वह्निमथनो-पयुक्तः काष्ठविशेषोऽरणिः । सुमणिः पद्मरागादिः ।

अथ गोचर्मदानं विधातुं गोचर्मनिरूपणमाह,—

गवां शतं सैकवृषं यत्र तिष्ठत्ययन्त्रितम् ।
तत् क्षेत्रं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्त्तितम् ॥४८॥ इति ।

एकेन वृषेण सहितं गोशतं सैकवृषम् । तच्च गोशतं नियमण-रहितं विश्रामाय यावन्तं भूप्रदेशमाक्रम्यावतिष्ठते, तावान् भूप्रदे-शोदशगुणितः सन् गोचर्मशब्देनाभिधीयते । मनुस्तु प्रकारान्त-रमाह,—

"तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टावूर्द्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥
वितस्तिद्वितयं हस्त इति स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशतन्तु समन्ततः ।
पञ्च चाभ्यधिकं कृत्वा एतद्गोचर्म कीर्त्तितम्"—इति ॥

वृद्धमनुः,—

"सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् ।
तान्येव दश गोचर्म दत्वा पापैः प्रमुच्यते"—इति ।

पापक्षयकामिनां गोचर्मदानं विधत्ते,—

ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोवाक्कायकर्मजैः ।
एतद्गोचर्मदानेन मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥४९॥ इति ।

मनोवाक्कायानां कर्माणि व्यापाराः, तेभ्योजातानि मनोवाक्-कायकर्मजानि। न चैतेषां त्रयाणामन्याधिकभावेन व्यवस्थितानां साधारणोनिवृत्तिहेतुरयुक्त इति वाच्यम्। अत्यन्तावृत्तानां मानसानामीषदावृत्तानां वाचिकानां सकृत्कृतानां कायिकानां च समत्वसम्भवात्।

दानस्य फलातिशयहेतुं पात्रविशेषमाह,—

कुटुम्बिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥५०॥ इति।

विशेषतइति पदं कुटुम्बित्वादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैः प्रत्येकं सम्बध्यते। तथाच सति यस्य महत् कुटुम्बं, दारिद्र्यञ्चाधिकं, बहुवेदपाठेन श्रोत्रियत्वमतिशयितं, तादृशाय दीयमानं शुभस्य फलातिशयस्य कारकं भवति।

परकीयभूम्यपहरणे प्रत्यवायाधिक्यमाह,—

वापीकूपतटाकाद्यैर्वाजपेयशतैरपि।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिहर्त्ता न शुध्यति ॥५१॥ इति।

वाप्यादीनामेकैकस्य शुद्धिहेतुत्वं शास्त्रान्तरेषु प्रसिद्धम्। तादृशैर्बहुभिरपि न शुद्ध्यतीत्युक्तेः प्रत्यवायाधिक्यं प्रतीयते। न च सर्वात्मना शुद्धिर्नास्तीत्येवंपरमिदं वचनं, तथा सति सुवर्णस्तेयधर्मेषु सम्भावितशुद्धिषु मध्ये तत्पाठानुपपत्तेः।

अथ रजस्वलाविषये कश्चिद्विशेषमाह,—

अष्टादशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
अतऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरब्रवीत् ॥५२॥ इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चतुर्थे दिवसे स्नाता स्त्री पुनस्तत आरभ्याष्टादशदिनादर्वाग्रजस्वला भवति, तदा स्नानमेवाचरेत् । न तु त्रिरात्राशौचं कुर्य्यात् । अष्टादशदिनादूर्द्ध्वं रजोदर्शने त्रिरात्राशौचं कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलाप्रसङ्गेन शुद्धिस्थानां चण्डालादीनां व्यवधाने देशपरिमाणमाह,—

युगं युगद्वयं चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।
चण्डालसूतिकोदक्यापतितानामधः क्रमात् ॥५३॥ इति ।

अधः क्रमात्, विपरीतक्रमादित्यर्थः । ततश्चैवं योजनीयम् । पतितस्य व्यवधानमेकेन युगेन, उदक्याया युगद्वयेन, सूतिकाया युगत्रयेण, चण्डालस्य युगचतुष्टयेनेति । युगपरिमाणं लोकव्यवहारादवगन्तव्यम्(१) ।

उक्तव्यवधानाभावे शुद्धिमाह,—

ततः सन्निधिमात्रेण सचेलं स्नानमाचरेत् ।
स्नात्वाऽवलोकयेत् सूर्यमज्ञानात् स्पृशते* यदि ॥५४॥ इति

मात्रशब्देन स्पर्शो व्यावर्त्त्यते । स्पर्शाभावे स्नानमेव । स्पर्शेऽप्यका-

* स्पृश्यते,—इति मु० ।

(१) युगोरथ्यहलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च,—इति मेदिनिः ।

मकृते स्नानं सूर्यावलोकनं च। कामकृते द्वैगुण्यं, शुद्ध्यन्तरं वा द्रष्टव्यम्। सङ्कटादिषु सत्यपि सन्निधौ स्पर्शाभावे स्नानाभावः, यथासम्भवव्यवस्थायाः सम्वर्त्तेनाभ्युपगतत्वात्।

"सङ्कटे विषमे चैव दुर्गे चैव विशेषतः।
हट्टपट्टनमार्गे च सम्भवन्तु यथा भवेत्" ॥

अथ तटाकादौ पशुवत् मुखेन जलपानं निषेधति,—

विद्यमानेषु पात्रेषु* ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः।
तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥५५॥ इति।

"स्नानानि पञ्च पुण्यानि"—इत्यारभ्य, "श्वयोनौ जायते ध्रुवम्"—इत्येतदन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण योऽयमाचारशेषः† प्रतिपादितः, सर्वस्य तस्य प्रपञ्चः पूर्वकाण्डे प्रायेण कृत इति नात्र पुनः प्रपञ्चितः‡। न चैवं सति पुनरुक्तिः शङ्कनीया, मूलवचनेषु तत्र तत्र सङ्गृहीतार्थस्यात्र विवृतत्वात्।

अथ प्रायश्चित्तकाण्डशेषः। तत्र केनचिन्निमित्तेन शपथमुल्लङ्घितवतः प्रायश्चित्तमाह,—

यस्तु क्रुद्धः पुमान् ब्रूयाज्जायायां मातृगम्यताम्।
पुनरिच्छति चेदेनां विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५६ ॥
श्रान्तः क्रुद्धस्तमोऽन्धो वा क्षुत्पिपासाभयार्दितः।
दानं पुण्यमकृत्वा तु प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५७ ॥

---

* हस्तेषु,—इति मु०।
† विशेषः,—इति मु०।
‡ प्रपञ्च्यते,—इति मु०।

उपस्पृशेत् त्रिषवणं महानद्योस्तु सङ्गमे ।
चीर्णान्ते चैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥५८॥ इति ।

यः केनचिन्निमित्तेन क्रुद्धः सन् स्वभार्याया अगम्यतां प्रतिजानीयात्; अतः परं त्वां न गमिष्यामि त्वं मम माता भगिनीति, पुनरपि कालान्तरे क्रोधोपशमे सति एनां गन्तुं यदि इच्छति, तदा परिषदग्रे स्वकीयं पापं विनिवेदयेत् । अहं शपथप्रतिज्ञावेलायां ग्रामान्तरगमनेन वा गृहव्यापारेण वा श्रान्त आसम् । मदीयवचस्युल्लङ्घिते सति क्रुद्धोऽभूवम् । तथा अपराधाभावेऽपि तमसा भ्रान्त्या अन्धः परामर्शरहितोऽभूवम् । क्षुधा पिपासया राजादिभयेन वा पीडित आसम् । अतः प्रमादिदोषप्रयुक्तमिदमगम्यत्वं प्रतिज्ञातं, न तु विवेकपूर्वम् । तस्मादस्य पापस्य प्रायश्चित्तमनुगृह्णन्तु भवन्तः,—इति । यश्च दानं करिष्यामीति शपथपूर्वं प्रतिज्ञाय तथैवाशया समागताय ब्राह्मणाय किमपि न प्रयच्छति । तथा, काशीयात्रादिकं सङ्कल्प्य यथा कथञ्चित्* किञ्चिद्दूरं गत्वा पश्चादश्रद्धां प्राप्तस्तत् पुण्यं न करोति। तेषु त्रिषु† निमित्तेषु विप्रैर्निर्दिष्टमिदं प्रायश्चित्तमाचरितव्यम् । द्वयोर्महानद्योः सङ्गमे गत्वा त्रिषवणस्नानपूर्वकं त्रिरात्रोपवासं कुर्य्यात्, चतुर्थदिने गां दद्यात्, दश ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । एतेष्वाद्यनिमित्ते वर्णभेदेन प्रायश्चित्तमाह यमः,—

* यथाविधि,—इति मु० ।

† तेष्वतीतेषु, —इति शा० स० ।

"स्वभार्य्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्।
प्राजापत्यं चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव॥
षड्रात्रन्तु चरेद्वैश्यस्त्रिरात्रं शूद्रश्चाचरेत्*"—इति।

'एतस्य कार्य्यस्याकरणे चतुर्षु वर्णेष्वन्यतमं हतवानस्मि'—इति शपथं कृत्वा यः तत्कार्य्यं न करोति, तस्य प्रायश्चित्तं यमएवाह,—

"विप्रस्य बधसंयुक्तं कृत्वा तु शपथं मृषा।
ब्राह्मणो यावकान्नेन व्रतं चान्द्रायणं चरेत्॥
क्षत्रियस्य पराकन्तु प्राजापत्यं तथा विशः।
वृषलस्य त्रिरात्रन्तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत्॥
केचिदाङ्गुरपापन्तु वृषलस्य बधं मृषा।
नैतन्मम मतं यस्मात् कृतस्तेन† भवत्यसौ"—इति॥

मनुरप्यनृतप्रायश्चित्तमाह,—

"वाग्दैवतैश्च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम्।
अनृतस्यैनसस्तत्र कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्॥
कुष्माण्डैर्वाऽपि जुहुयाद्घृतमग्नौ यथाविधि।
उदित्यृचा च वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन च"—इति॥

प्रजापतिः,—

"अनृती सोमपः कुर्य्यात् त्रिरात्रं परमं तपः।
पूर्णाहुतीर्वा जुहुयात् सप्तवत्या घृतेन तु‡"—इति॥

---

* वैश्यस्त्रिरात्रोपवासं षड्रात्रं शूद्रश्चाचरेत्,—इति आ०।

† स्वतस्तेन,—इति मु०।

‡ पूर्णाहुतिञ्च जुहुयात् सप्त तेन घृतेन हि,—इति आ०।

प्रतिश्रुत्यानृतोक्तौ हारीत आह,—

"प्रतिश्रुत्यानृतं ब्रूयात् मिथ्या सत्यमथापि वा ।
स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"—इति ॥

ब्रह्मचारिविषये गर्ग आह,—

"त्रिरात्रमेकरात्रं वा अनृतोक्तौ व्रतं चरेत् ।
मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमाचरेत् ॥
अभ्यासे चैन्दवं चैव नैष्ठिको द्विगुणं चरेत् ।
वनस्थस्त्रिगुणं कुर्य्यात् यतिः कुर्य्यात् चतुर्गुणम् ॥
मांसाशनेऽनृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथा"—इति ।

क्वचित्तु निमित्तविशेषेणानृतमपि बुद्धिपूर्वकं वक्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"वर्णिनान्तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः"—इति ॥

सत्याभिभाषणे गुरुतरपापस्य वर्णिवधस्य निमित्तता प्रसज्येत । तत्पापं मा भूदिति स्वल्पपापमनृतं वक्तव्यम् । तस्य शुद्धये सारस्वतचरुर्निर्वाप्यः । वर्णिवधवदात्मवधप्राप्तावप्यनृतं वदेत् । तदाह ब्रह्मा,—

"यत्रोक्तावात्मनः पीडा नितान्तं भवतीति चेत् ।
तत्र वक्तव्यमनृतं व्याघ्रस्य वचनं यथा"—इति ॥

दुर्ब्राह्मणगृहभोजने प्रायश्चित्तमाह,—

दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्य्यात् दिनमेकमभोजनम् ॥५८॥इति ।

दुराचारत्वं विहिताननुष्ठानम्। यो विप्रो विहितं नानुतिष्ठति निषिद्धं चाचरति, तस्य गृहे भुक्त्वा दिनमेकमुपवसेत्।

तदशक्तौ प्रायश्चित्तान्तरमाह,—

सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः।
भुक्त्वाऽन्नं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः॥६०॥ इति।

एकस्मिन् दिने सकृदसकृद्वा दुर्ब्राह्मणगृहे भोजनेन कृतं यत्पापं, तस्य सदाचारविप्रगृहे वेदान्तिगृहे वा भोजनेन शुद्धिः। यद्वा, एकस्मिन् दिने सम्प्राप्तं यत् पिपीलिकावधादिक्षुद्रपापजातं, तत् सर्वं शिष्टान्नभोजनेन शुद्ध्यति। पवित्रगृहान्नभोजनेन पापविशुद्धिं बोधायनोऽप्याह,—

"भैक्षाहारोऽग्निहोत्रिभ्यो मासेनैकेन शुद्ध्यति।
यायावरवनस्थेभ्यो दशभिः पञ्चभिर्दिनैः॥
एकाहं धनिनोऽन्नेन दिनेनैकेन शुद्ध्यति।
कपोतव्रतनिष्ठस्य पीत्वाऽपः शुद्ध्यति द्विजः"—इति॥

मरणकालोपहतेः* प्रायश्चित्तमाह,—

ऊर्द्धोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरिक्षमृतौ तथा।
कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणे तथा॥६१॥ इति।

मरणकाले वान्त्यादिकमूर्द्धोच्छिष्टं, मूत्रादिकमधोच्छिष्टम्। तयोरन्यतरत् यदा सम्पद्यते, तदा संस्कर्त्ता पुत्रादिर्धनादिना

---

* कालोपहते,—इति मु०।

प्रत्याम्नायेन प्राजापत्यत्रयं* कुर्य्यात् । मह्यादौ मरणमन्तरिचमृतिः । रजस्वलासूतिकामरणमाशौचमरणम् । तस्मिन् द्विविधे मरणे कृच्छ्रत्रयं कुर्य्यात् ।

प्राजापत्यकृच्छ्रस्य चतुरः प्रत्याम्नायानाह,—

कृच्छ्रं देव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
पुण्यतीर्थेऽनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥६२॥
द्वियोजने तीर्थयात्रा कृच्छ्रमेकं प्रकल्पितम् । इति ।

देवी गायत्री, तस्याः अयुतसंख्याकोजपो देव्ययुतम् । सएकः प्रत्याम्नायः । प्राणायामानां शतद्वयं द्वितीयः प्रत्याम्नायः । अनार्द्रं शिरोयस्यासावनार्द्रशिराः, तस्य स्नानमनार्द्रशिरःस्नानम् । सकृत्स्नात्वा तदङ्गानुष्ठानञ्च विधाय केशान् शोषयित्वा ततो द्वितीयं स्नानमाचरेत् । एवंविधं स्नानद्वादशकं पुण्यतीर्थे कृतं तृतीयः प्रत्याम्नायः । पुण्यतीर्थमुद्दिश्य योजनद्वयगमनं चतुर्थः । तथोदकवासादयोऽपि प्रत्याम्नाया अवगन्तव्याः । तदुक्तं चतुर्व्विंशतिमते,—

"कृच्छ्रोऽयुतं च गायत्र्या उदवासस्तथैवच ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम् ॥
तिलहोमसहस्रन्तु वेदाध्ययनमेवच† ।
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैवच ॥

---

* प्राजापत्यद्वयं,—इति मु० ।

† वेदस्याध्यायमेवच,—इति शा० ।

अन्यानि वा पवित्राणि सामान्याङ्कर्ममनीषिणः"—इति।

अथ रेतःस्खलने प्रायश्चित्तमाह,—

गृहस्थः कामतः कुर्य्याद्रेतसः स्खलनं भुवि ॥६३॥
सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैः त्रिभिः सह। इति।

अकामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

"यन्मेऽद्य रेत इत्याभ्यां स्कन्नं रेतोऽभिमन्त्रयेत्।
स्तनान्तरं भ्रुवोर्मध्यं तेनानामिकया स्पृशेत्"—इति ॥

यन्मेऽद्य रेत इत्येकस्या ऋचः प्रतीकमिदम्। पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्युपरितनो मन्त्रः। तेनाभ्यां मन्त्राभ्यामनामिकया रेत आदाय स्तनयोः भ्रुवोर्मध्यमुपस्पृशेत्। यतीनां वनवासिनां च प्रयत्नोत्सर्गे कण्वोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"यत्नोत्सर्गे गृही कृत्वा वारुणीभिरुपस्पृशेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव चरेच्चान्द्रायणत्रयम् *"—इति ॥

स्वप्ने तु काश्यप आह,—

"सूर्य्यस्य त्रिर्नमस्कारं स्वप्ने सिक्ता गृही चरेत्।
वानप्रस्थो यतिश्चैव त्रिः कुर्य्यादघमर्षणम्"—इति ॥

ब्रह्मचारिणं प्रति मनुराह,—

"स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः।
स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्"—इति ॥

भयादौ प्रजापतिराह,—

---

* चरेच्चान्द्रायणव्रतम्,—इति मु०।

"भये रोगे तथा स्वप्ने सिक्त्वा शुक्रमकामतः ।
आदित्यमर्च्चयित्वा तु पुनर्मामित्यृचं जपेत्"—इति ॥

नैष्ठिकस्य हारीत आह,—

"उपकुर्वाणस्तु* यः कुर्य्यात् कामतोऽकामतोऽपिवा ।
तदेव द्विगुणं कुर्य्यात् ब्रह्मचारी च नैष्ठिकः"—इति ॥

अथ ब्रह्मवधस्य महापातकस्य प्रायश्चित्तमाह,—

चतुर्विद्योपपन्ने तु विधिवद् ब्रह्मघातके ॥ ६४ ॥
समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् । इति ।

ऋगादयश्चतस्रो विद्याश्चतुर्विद्याः, ताभिरुपपन्नस्तदध्ययनानुष्ठानवान् । एतेन "चतुर्विद्योपपन्नेन द्वाभ्यां च"—इत्यादिरङ्गिरसा प्रोक्ता सर्वा परिषदुपलक्ष्यते । समुद्रे दाशरथिना बद्धः सेतुः समुद्रसेतुः, तद्यात्रां ब्राह्मणघातके पुरुषे यथाविध्यनुष्ठेयत्वेन निर्द्दिशेत् ।

विधिवदित्युक्तं, कोऽसौ विधिरित्याकाङ्क्षायां तदितिकर्त्तव्यतामाह,—

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत्† ॥ ६५ ॥
वर्जयित्वा विकर्मस्थान् छत्रोपानद्विवर्जितः । इति ।

चतुर्णां वर्णानां यानि कर्माणि शास्त्रविहितानि, तेभ्यो विह-

---

* उपकुर्व्वंस्तु,—इति मु० ।
† समाचरन्,—इति मु० ।

ष्ठानि विकर्माणि। तेषु तात्पर्य्येण तिष्ठन्तीति विकर्मस्थाः। तान् वर्जयित्वा यथाशास्त्रं वर्त्तमानाच्चातुर्वर्ण्यात् सेतुबन्धमार्गे भिक्षां चरेत्। छत्रोपानद्विवर्जित इति न केवलं भिक्षावेलायां, किन्तु गमनेऽपि द्रष्टव्यम्।

भिक्षमाणेन वक्तव्य*मुक्तिप्रकारमाह,—

अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ॥६६॥
गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातकः। इति।

पापप्रख्यापनस्य प्रायश्चित्ताङ्गत्वात् प्रतिभिक्षागृहमहं दुष्कृतकर्मेत्यादि वाक्येन स्वपापं प्रख्यापयेत्। अप्रख्यापने बाधमाहाङ्गिराः,—

"कृत्वा पापं न गूहेत गूह्यमानं विवर्द्धते"—इति।

दुष्कृतकर्मा महापातककारको ब्रह्मघातक इति पदत्रयस्य महासामान्यावान्तरसामान्यतद्विशेषवाचित्वादपुनरुक्तिः।

अध्वश्रान्तस्यावश्यातुं देशविशेषमाह,—

---

* कर्त्तव्य,—इति मु०।

---

(१) दुष्कृतकर्म्मा,—इति पापत्वमहासामान्यवाचि पदम्। महापातककारक इति महापापत्वरूपावान्तरसामान्यवाचि पदम्। ब्रह्मघातक इति ब्रह्मवधपापत्वरूपावान्तरसामान्यविशेषवाचि पदम्। सामान्यप्राप्तेस्तु विशेषकथनमपुनरुक्तमेव। "आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय तदेव विशेषेण विवृणोति"—इत्युक्तेरिति भावः।

गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ॥६७॥
तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च । इति ।

बहूनां गवां ग्रामे स्थापयितुमशक्यत्वेनारण्ये स्थापनाय कल्पितो व्रजप्रदेशो गोकुलम् । यत्र व्याघ्रादिभयात् ग्रामाद्बहिर्निवासोऽशक्यः, तत्र ग्रामे नगरे वा प्रविश्य गोशालादेवताऽऽयतनादौ पुण्यप्रदेशे निवसेत् । असति व्याघ्रादिभ्यो भये तपोवनादिषु निवसेत् । नदीप्रस्रवणेभ्योऽन्यानि तीर्थानि पम्पासरोवरादीनि ।

न केवलं भिक्षागृहेष्वेव पापप्रख्यापनं, किन्तु निवासस्थानेष्वपीत्याह,—

एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ॥६८॥
दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥
रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयसञ्चितम् ॥६९॥
सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । इति ।

यथोक्तप्रकारेण पापप्रख्यापनपुरःसरं यात्रां कृत्वा सेतौ दृष्टे सति तत्पापक्षयः ।

सेतुदर्शनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

सेतुं दृष्ट्वा विशुद्धात्मा त्ववगाहेत सागरम् ॥७०॥ इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सेतुं द्रष्टुमशक्नुवतो भूपतेः पक्षान्तरमाह,—

यजेत वाऽश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अश्वमेधेऽप्यशक्तस्य तदुपासनं वेदितव्यम्। तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते। "सर्व्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन्नपिवा एतेन ब्रह्महत्यामतरन्, सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते यउ चैनमेवं वेद"—इति। तदुपासनं च, "उषा वा अश्वस्य"—इत्यादौ वाजसनेयिब्राह्मणे तैत्तिरीयब्राह्मणे च प्रपञ्चितम्।

सेतुयात्रां समाप्य पुनः प्रत्यागतस्य कर्त्तव्यमाह,—

पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ७१ ॥
सह पुत्रकलत्रैश्च* कुर्य्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥
गाश्चैवैकशतं दद्यात् चातुर्वैद्येषु† दक्षिणाम् ॥७२॥
ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते। इति ॥

ब्राह्मणानां प्रसादोनाम, विपापः शुद्धस्त्वमसीत्येवमाद्युक्तिः। इदञ्च व्रतं गुणहीनस्य ब्राह्मणस्य बधे द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नेव विषये व्रतान्तरमाह याज्ञवल्क्यः,—

"पात्रे धनं वा पर्य्याप्तं दत्वा शुद्धिमवाप्नुयात्"—इति।

विद्यातपोयुक्ते पात्रे गोभूहिरण्यादिकं जीवनोपायपर्य्याप्तं दद्यात्। वाशब्देन सर्वस्वं सपरिच्छदं गृहं वा दद्यात्। तदाह मनुः,—

---

* सपुत्रः सह भृत्यैश्च,—इति मु०।

† चातुर्वेद्ये तु,—इति मु०।

"सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम्"—इति ॥

अपुत्रस्य सर्वस्वदानं, सपुत्रस्य सपरिच्छदगृहदानमिति व्यवस्था। अथान्यमुनिप्रणीतानां व्रतविशेषाणां व्यवस्थां वर्णयामः। तत्र याज्ञवल्क्यः,—

"शिरःकपाली ध्वजवान् भिक्षाशी कर्म वेदयन् ।
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात्"—इति ॥

स्वव्यापादितब्राह्मणशिरःकपालध्वजवान् । "कृत्वा शवशिरोध्वजम्"—इति मनुस्मरणात् । "ब्राह्मणो ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरःकपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेत्"—इति शातातपस्मरणाच्च । एतदुभयं पाणिनैव ग्राह्यम्, । "खट्वाङ्गपाणिः"—इति गौतमस्मरणात् । खट्वाङ्गशब्देन दण्डारोपितशिरःकपालात्मको ध्वजो गृह्यते । भिक्षार्थं त्वन्यदेव मृत्कपालं ग्राह्यम् । "मृण्मयकपालपाणिः भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत्"—इति गौतमस्मरणात्। तथा शङ्खोऽपि। "ब्रह्महा परिषदाऽनुमतः खट्वाङ्गी गर्दभाजिनी मृण्मयपात्रपतितभिक्षान्नभोजी स्वकर्मविख्यापनेन* चरेद्भैक्षमेककालाहारः शून्यागारनदीपर्वतवृक्षमूलगुहानिकेतनः, सएवं द्वादशवर्षे शुद्धिमाप्नोति" —इति । वनादिवासिना तेन भवितव्यम् । यथाऽऽह मनुः,—

"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
कृतवापनो वा निवसेद् ग्रामान्ते गोव्रजेऽपिवा ॥

* स्वकर्म्म विख्यापयन्,—इति मु॰ ।

आश्रमे वृक्षमूले वा सर्व्वभूतहिते रतः"—इति।

कृतवापनो वेति वाशब्देन जटाधारणेन सह विकल्पोऽवगम्यते। अतएव सम्वर्त्तः,—

"ब्रह्महा द्वादशाब्दानि वालवासा* जटी ध्वजी"—इति।

लोहितमृण्मयखण्डशरावेण भिक्षा ग्राह्या। तथा चापस्तम्बः। "लोहितकेन मृण्मयखण्डशरावेण भिक्षार्थे ग्रामं प्रविशेत्"—इति। अद्य भक्ष्यं लभ्यते इति सङ्कल्पमकृत्वा भैक्षमाचरेत्। तदाह वशिष्ठः। "सप्तागाराण्यसङ्कल्पितानि चरेद्भैक्षमेककालाहारः"—इति। इदञ्च भैक्षमशक्तविषयम्। तथा च सम्वर्त्तः,—

"ब्रह्मघ्नस्तु वनं गच्छेद्वनवासी जटी ध्वजी।
वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः॥
भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं खट्वाङ्गी संयतः पुनः॥
भैक्षं चैव समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः।
वनवासी ह्यपः स्पृशेत् सदाकालमतन्द्रितः॥
ख्यापयन्नात्मनः पापं ब्रह्मघ्नः पापकृत्तमः।
अनेन तु विधानेन द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्"—इति॥

नियमान्तराण्याह यमः,—

"अथ वै ब्रह्महत्यायां खट्वाङ्गी मितभोजनः।
मृण्मयेन कपालेन स्वकर्म ख्यापयंस्तथा† ॥

---

* वल्कवासा,—इति मु०।

† आवयंस्तथा,—इति ग्रा०।

ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
ग्रोचन् विनिन्दन्नात्मानं संस्मरन् ब्राह्मणञ्च तम् ॥
चरेद् व्रतं यथोद्दिष्टं देवब्राह्मणपूजकः ।
एवं दृढ़व्रतोनित्यं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसङ्कल्पितानि च ।
सञ्चरेत्तानि ग्रनकैर्विधूमे भुक्तवर्जिते* ॥
ब्रह्मघ्नो देहि मे भिक्षामेनोऽभिख्याप्य सञ्चरेत् ।
एककालं चरेद्भैक्षमलब्धोपवसेद्दिनम् ॥
एवं सञ्चरमाणस्तु ब्रह्महत्यां ब्रुवन् सदा ।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति"—इति ॥

ब्रह्मचर्य्यादिनियममाह गौतमः । "खट्वाङ्गी कपालपाणिर्द्वादश संवत्सरान् ब्रह्मचारी भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेत् कर्माचक्षाणः यथोपक्रामेत्† सन्दर्शनादार्यस्य स्थानासनाभ्यां विहरन् सवनेषूदकस्पर्शी शुद्ध्येत्"—इति । काश्यपोऽपि‡,—

"पवित्रपाणिर्दण्डी च पञ्चदन्तोरजस्वलः ।
तीर्थवासी कुशाच्छादी जटिलो ब्रह्महा भवेत्"—इति ॥

इयं विशुद्धिरकामकृतब्राह्मणवधविषया । तथा च मनुरेतद्द्वादशवार्षिकमुपक्रम्य बहूनि व्रतान्यभिधायान्ते निगमयति,—

---

* भुक्तिवर्जितः,—इति ग्रा० स० ।

† यथोपक्रमेत्,—इति मु० ।

‡ कण्वोऽपि,—इति मु० ।

"इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम्।
कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते"—इति॥

आवृत्तब्रह्मवधे चतुर्थात् प्रागव्रतमभ्यावर्त्तनीयम्। तदाहतुर्मनुदेवलौ,—

"विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं चरेत्।
तृतीये त्रिगुणं चैव चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः॥
यस्मादनभिसन्धाय पापं कर्म सकृत् कृतम्।
तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टा धर्मविद्भिर्मनीषिभिः"—इति।

तदेतद् देवलेन सकृदनुष्ठानस्य सकृत्कृतपापविषयत्वाभिधानात्, प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तनीयमिति न्यायोपात्तौ द्वैगुणादिसिद्धिः। यस्तु न साक्षाद् ब्राह्मणं हन्ति; किन्तु तिरस्कारादिद्वारा तन्निमित्ततामापद्यते, तं प्रति सुमन्तुराह,—

"तिरस्कृतो यदा विप्रो हत्वाऽऽत्मानं मृतो यदि।
निर्गुणः सहसा क्रोधाद् गृहक्षेत्रादिकारणात्॥
त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्य्यात् प्रतिलोमां सरस्वतीम्।
गच्छेद्वाऽपि विशुद्ध्यर्थं तत्पापस्येति निश्चितम्"—इति॥

निर्निमित्तं भर्त्सने मनुराह,—

"अत्यर्थं निर्गुणो विप्रो ह्यत्यर्थं निर्गुणोपरि।
क्रोधाद्वै म्रियते यस्तु निर्निमित्तन्तु भर्त्सितः॥
वत्सरत्रितयं कुर्य्यान्नरः कृच्छ्रं विशुद्धये"—इति।

यदा पुनर्निमित्ती अत्यन्तगुणवानात्मघाती चात्यन्तनिर्गुणः, तदेकवर्षमेव ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यात्।

"केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनं वने ।
ब्रह्मचर्य्यं चरन् विप्रो वर्षेणैकेन शुद्ध्यति"—इति

तेनैवाभिधानात् । यथा हन्ता प्रायश्चित्ती, यथा वा निमित्ती, तथैवानुमन्त्रादयोऽपि प्रायश्चित्तभाजः । तथाच पैठीनसिः,—

"हन्ता मन्त्रोपदेष्टा च तथा सम्प्रतिपादकः ।
प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मिणाम् ।
उपेक्षकः शक्तिमांश्चेद् दोषवक्ताऽनुमोदकः ॥
अकार्य्यकारिणस्तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ।
यथाशक्त्यनुरूपञ्च दण्डन्तेषां प्रकल्पयेत्"—इति ॥

एतेषां मध्ये यो यो वधस्य प्रत्यासन्नस्तस्य तस्याधिकं प्रायश्चित्तं, विप्रकृष्टस्य तदपेक्षया न्यूनं प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । साक्षात्कर्त्तुरपि वयोविशेषे प्रायश्चित्तस्य ह्रासो भवति । तदाह यमः*,—

"अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाऽप्यूनषोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति व्याधितश्च तथा स्त्रियः†"—इति ॥

बालस्य कर्तुः प्रतिनिधिमाह सएव,—

"अपूर्णैकादशाब्दस्य चतुर्व्वर्षाधिकस्य च ।
प्रायश्चित्तं चरेद् भ्राता पिताऽन्योवाऽथ बान्धवः"—इति ।

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

---

* मनुः,—इति मु० ।

† स्त्रियोरोगिणएव च,—इति मु० ।

"अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

राजदण्डो न तस्यास्ति प्रायश्चित्तञ्च नेष्यते"—इति ॥

तत् प्रायश्चित्ताल्पत्वाभिप्रायेण, न पुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादनपरम् ।

"पादो बालेषु दातव्यः सर्ववर्णेष्वयं विधिः"—इति

विष्णुना बालस्य पादाभिधानेन बालतरस्य ततोऽप्यल्पत्वावगमात् । यद्वा, माभूद्बालतरस्य पापं, वचनेन साक्षान्निवारणात् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । यत्पुनर्मध्यमाङ्गिरोवचनम्,—

"गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।

ब्रह्महाऽपि प्रमुच्येत सर्वपापेभ्यएवच"—इति ॥

तच्च,

"द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे व्रतमादिशेत्"—

इत्येतद्वाक्यविहितद्विगुणव्रताचरणाशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । यदपि शङ्खवचनम् । "प्रमाप्य द्वादशसंवत्सरान् षट्चिषार्द्धसंवत्सरं च व्रतान्यादिशेत् । तेषामन्ते गोसहस्रं तस्यार्द्धमर्द्धं च दद्यात्, सर्व्वेषां वर्णानामानुपूर्व्व्येण"—इति । तदाचार्य्यादिहननविषयम् ।

तथा च दक्षः,—

"सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।

आचार्य्ये शतसाहस्रं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम् ॥

समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथा क्रमात् ।

दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि"—इति ॥

नन्वेवं वचनान्तरं सांख्यिलेनोदाहृत्य यच विशेषव्यवस्थोच्यते,

तत्र शास्त्रं ; यत्र त्वन्तरेणैव वचनान्तरं व्यवस्थोच्यते, तत्र स्व-कपोलकल्पिता कथं श्रद्धेयेति चेत् । नैवम् । स्मृतिकारैः कल्पनी-यत्वाभिधानात् । तथा च देवलः,—

"जातिशक्तिगुणापेक्षं सकृद्बुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्"—इति ॥

यदिदं, द्वादशवार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं, तद्द्वादशवर्षे सम्पूर्णे वा समापनीयम्, अर्व्वाग्वा ब्राह्मणत्राणादिनिमित्तलाभे। तथा च शङ्खः। "द्वादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोति, अन्तरा वा ब्राह्मणं मोचयित्वा, गवां द्वाद-शानां परित्राणात् सद्यो वा अश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पूतो भवति"—इति । एवं च सति यद् याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य वा ।
तथाऽश्वमेधावभृथस्नानात् शुद्धिमवाप्नुयात् ।
दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा ॥
दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः ।
आनीय विप्रसर्वस्वं हृतं घातितएव वा ॥
तन्निमित्तं क्षतः शस्त्रैर्जीवन्नपि न दुष्यति"—इति ।

न तद्व्रतान्तराभिप्रायं, किन्तु समाप्तिकथनाभिप्रायम् । व्रता-न्तराणि मनुराह,—

"लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयाऽऽत्मनः ।
प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥
यजेत वाऽश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ।
अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताऽग्निष्टुताऽपि वा ॥

अपन् वाऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ।
ब्रह्महत्याऽपनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रियः ।
सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ।
हविष्यभुग्वाऽनुचरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥
जपेद्वा नियताहारस्त्रिर्वै वेदस्य संहिताम्"—इति ।

एते सर्वे पक्षाः कामकाराकामकारविद्वदविद्वद्विषयत्वेन व्यवस्थापनीयाः। कामकृतात्यन्ताभ्यासे तु याज्ञवल्क्य आह,—

"लोमभ्यः स्वाहेत्येवं हि लोमप्रभृति वै तनुम् ।
मज्जान्तं जुहुयाद्वाऽपि मन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम्"—इति ॥

तत्राष्टौ मन्त्रानाह वसिष्ठः। "लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिर्मृत्युं नाशय* इति प्रथमम्। त्वचं मृत्योर्जुहोमि त्वचा मृत्युं नाशय इति द्वितीयम्। लोहितं मृत्योर्जुहोमि लोहितेन मृत्युं नाशय इति तृतीयम्। मांसं मृत्योर्जुहोमि मांसेन मृत्युं नाशय इति चतुर्थम्। मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं नाशय इति पञ्चमम्। स्नायुं मृत्योर्जुहोमि स्नाय्वा मृत्युं नाशय इति षष्ठम्। अस्थीनि मृत्योर्जुहोमि अस्थिभिर्मृत्युं नाशय इति सप्तमम्। मज्जां मृत्योर्जुहोमि मज्जया मृत्युं नाशय इत्यष्टमम्"—इति। मरणान्तिकस्य सर्वस्य† व्रतस्य कामकारविषयत्वं मध्यमाङ्गिरा आह,—

---

* वाशय,—इति शा०। एवं परत्र।

† मरणान्तिकस्येदृशस्य,—इति मु०।

"प्राणान्तिकं च यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।
तत्कामकारविषयं विज्ञेयं नात्र संशयः ॥
यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात्* कथञ्चन ।
न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते"—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम् । "ब्रह्महा संवत्सरं कृच्छ्रं चरेत् । अधःशायी त्रिषवणस्नायी कर्मवेदकोभैक्षाहारो द्वीपनदीपुलिनसङ्गमाश्रमगोष्ठ-पर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात् स्थानवीरासनी । संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पींषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, पूतो भवति"—इति । तदपहन्तुर्मूर्खस्य धनवतोजातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् । "द्वादशरात्रमब्भक्षो द्वादशरात्रमुपवसेत्"—इति । तन्मनोऽवसितब्रह्महत्यस्य तदैवोपरतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः षट्त्रिंशन्मतवचनम्,—

"षण्डन्तु ब्राह्मणं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं प्रकुर्वीत पराकद्वयमेव च"—इति ।

तदप्रत्यानेयपुंस्त्वस्य प्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् । अप्रत्ययवधे तु बृहस्पतिराह,—

"अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते ।
शुद्ध्येत् त्रिषवणस्नायी त्रिरात्रोपोषितो द्विजः"—इति ॥

एतानि द्वादशवार्षिकादिधनदानपर्य्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यदाहाङ्गिराः,—

"पर्षद् या ब्राह्मणानान्तु सा राज्ञां द्विगुणा मता ।

---

* कुर्य्याद्विपः,—इति मु० ।

वैश्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्षद्वच्च व्रतं स्मृतम्*"—इति ॥

प्रजापतिरपि,—

"द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथापि च।

क्षत्रविट्शूद्रजातीनां ब्राह्मणस्य वधे व्रतम्"—इति ॥

यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम्,—

"प्रायश्चित्तं यदाम्नातं ब्राह्मणस्य महर्षिभिः।

पादोनं क्षत्रियः कुर्य्यादर्धं वैश्यः समाचरेत् ॥

शूद्रः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पापसु"—इति।

तत्प्रातिलोम्यानुष्ठितचतुर्विधमहापातकव्यतिरिक्तविषयम्। मूर्द्धाभिषिक्तादीनामपि दण्डवत्प्रायश्चित्तं समूहनीयम्। दण्डतारतम्यमाह याज्ञवल्क्यः,—

"दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः"—इति।

एवं च सति मूर्द्धाभिषिक्तस्य ब्राह्मणवधे क्षत्रियादूनमप्यर्द्धद्वादशवार्षिकं भवति†। अनयैव दृशा प्रतिलोम्योत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तमूहनीयम्। तथोक्ताश्रमिणामपि प्रायश्चित्ततारतम्यमङ्गिरसा दर्शितम्,—

"गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि।

शौचवत् शोधनं कुर्युरर्वाक् ब्रह्मनिदर्शनात्"—इति ॥

प्रक्रान्तस्य प्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवति। तथा च हारीतः,—

---

* शूद्रायान्तु चतुर्गुणा,—इति मु०।

† क्षत्रियादूनमध्यवर्षं दशवार्षिकं भवति,—इति शा०।

"प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता यदि विपद्यते ।
पूतस्तदहरेव स्यादिह लोकपरत्र च"—इति ॥

व्यासोऽपि,—

"धर्मार्थं यतमानस्तु मृतश्चेत् कोऽपि मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः"—इति ॥

बधोद्यमेऽपि बधप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

"चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थं चेत् समागतः"—इति ।

यथावर्णमित्यनुवर्त्तते । अतएव स्मृत्यन्तरम्,—

"अहत्वाऽपि यथावर्णं ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्"—इति ।

सवनस्थस्त्रीवधस्य महापातकत्वमभिप्रेत्य प्रायश्चित्तमाह,—

सवनस्थां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥७३॥ इति॥

आहिताग्नेर्जाया पतिव्रता सवनस्था । अतएवाङ्गिराः,—

"आहिताग्नेर्द्विजातस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्य्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च"—इति ॥

ब्रह्महत्यायाः प्रायश्चित्तमभिधाय मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

मद्यपश्च द्विजः कुर्य्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्य्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७४ ॥
अनडुत्सहितां गां च दद्यात् विप्रेषु दक्षिणाम् । इति ।

पनसादिजन्यं मदकारणं द्रवद्रव्यं मद्यम् । तदाह पुलस्त्यः,—

"पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मध्वूत्थं सैरमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु"—इति।

एकादशानामन्यतमस्य मद्यस्य पाने महानदीतीरे चान्द्रायणञ्चरित्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा दक्षिणां दद्यात्। तदेतत्कामकारविषयम्। अकामकारे तु वृहस्पतिराह,—

"पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिकृच्छ्रञ्चरेत् द्विजः।
कारयेत्तस्य संस्कारं शक्त्या विप्रांस्तु भोजयेत्"—इति॥

तदेतन्मद्यपानप्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्यैव, न क्षत्रियवैश्ययोः। मद्यपानस्य ब्राह्मणं प्रत्येव निषेधात्।

"यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यमांससुराऽऽसवम्।
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः"—इति स्मरणात्॥

वृहद्विष्णुरपि,—

"माधूकमैक्षवं मैरं तालखार्जूरपानसम्।
धुस्तूरश्चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम्॥
अमेध्यानि दशैतानि निन्द्यानि ब्राह्मणस्य तु"—इति।

राजन्यवैश्ययोस्तु मद्यपानमनुजानाति वृहद्याज्ञवल्क्यः,—

"कामादपि च राजन्यो वैश्यो वाऽपि कथञ्चन।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते"—इति॥

व्यासोऽपि,—

"उभौ मध्वासवं पीत्वा उभौ चन्दनचर्च्चितौ।
एकपर्य्यङ्कशयितौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ"—इति॥

उपनयनात् पूर्व्वं मद्यपाने प्रायश्चित्तं पित्रादिभिः कर्त्तव्यम्। तदाह आद्रकर्णः,—

"अनुपेतस्तु यो बालो मद्यं मोहात् पिबेत् यदि ।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कुर्य्यात् माता भ्राता तथा पिता"—इति ॥

मद्यपानस्य प्रायश्चित्तमुक्त्वा सुरापानस्य प्रायश्चित्तमाह,—

सुरापानं सकृत्कृत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेत् ॥ ७५ ॥
स पातयेद्यात्मानमिह लोके परत्र च । इति ।

पिष्टादिजन्यो द्रवद्रव्यविशेषः सुरा । तथा च मनुः,—

"गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका न पातव्या तथा सर्व्वा द्विजोत्तमैः"—इति ।

तत्र पैष्ट्यां सुराशब्दो मुख्यः । गौडीमाध्व्योर्गौणः । पुलस्त्येनैकादशसमद्येषु गौडीमाध्व्यावनुक्रम्य सुरायाः सकृत्पाने गौडीमाध्व्योरमुख्ययोरसकृत्पाने चाग्निसमानवर्णोत्पत्तिपर्य्यन्तसन्तप्तामत्युष्णां सुरां पीत्वा ब्राह्मणो म्रियेतेत्यभिधानात् । तथाच वृहस्पतिः,—

"सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं चैव तां मुखे ।
क्षिपेत् तया विनिर्द्दग्धो मृतः शुद्धिमवाप्नुयात्"—इति ॥

गौडीमाध्व्योरभ्यासे तप्तया मरणं व्याघ्र आह,—

"मत्या मद्यममत्या वा पुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ।
ततोऽग्निवर्णां तां पीत्वा मृतः शुद्ध्येत् स किल्विषात्"—इति ॥

कामकृते सकृत् पैष्टीपाने मूलवचनोक्तं मरणं द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु याज्ञवल्क्य आह,—

"वालवासा जटी वाऽपि ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
पिण्याकं वा कणान् वाऽपि भक्षयेत् त्रिसमा निशि"—इति ॥

एतच्च वर्षत्रयपिण्याकादिभक्षणं छर्दनविषयम्। तथाच वर्षत्रय-व्रतं प्रकृत्य व्यास आह,—

"एतदेव व्रतं कुर्य्यात् मद्यपश्छर्द्दने कृते।
पञ्चगव्यञ्च तस्योक्तं प्रत्यहं कायशोधनम्"—इति॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

"कणान् वा भक्षयेदब्दं पिण्याकं वा सकृत् निशि।
सुरापानापनुत्यर्थं बालवासा जटी ध्वजी"—इति॥

तत्तालुमात्रसंयोगे द्रष्टव्यम्। यदपि देवलेनोक्तम्। "सुरापाने ब्राह्मणो कृष्यतामसमौसानामन्यतममग्निकल्पं पीत्वा शरीरपरित्यागात् पूतोभवति"—इति। यदपि मनुनोक्तम्,—

"गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा।
पयोघृतं वाऽऽमरणात् गोशकृद्रसमेवच"—इति॥

तदुभयं मूलवचनेन समानविषयम्। वेदविदं प्रत्यङ्गिरा-आह,—

"बृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः।
समत्वं ब्राह्मणैर्गच्छेदित्येषा वैदिकी स्मृतिः"—इति॥

सकृद्गौणसुरापाने अङ्गिरा आह,—

"भूमिप्रदानं वा कुर्य्यात् सुरां पीत्वा द्विजोत्तमः।
पुनर्न च पिबेत् जातु संस्कृतः स विशुद्ध्यति"—इति॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्। "ब्राह्मणस्य सुरापस्य षण्मासानुद्धृतसमुद्रोदकस्नानं सावित्र्यष्टसहस्रं जुहुयात् प्रत्यहं त्रिरात्रमुपवासः। तप्तकृच्छ्रेण पूतो भवति अश्वमेधावभृथस्नानेन च"—इति। तत्पूर्व्वोक्त-

बृहस्पतिसवविषयएव द्रष्टव्यम् । सम्पत्त्यभावे वा द्रष्टव्यम् । यत् पुनः बृहस्पतिनोक्तम्,—

"गौडीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्"—इति ॥

तदनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थपाने वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्याल्पत्वात् । अतएव हेतोः सङ्कल्पमात्रविषयत्वेन वा योजनीयम् । अथ सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह,—

अपहृत्य सुवर्णन्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ॥ ७६ ॥
गच्छेन्मुषलमादाय राजानं स वधाय तु ।
ततः शुद्धिमवाप्नोति राज्ञाऽसौ मुक्तएवच ॥ ७७ ॥
कामतस्तु कृतं यत्स्यान्नान्यथा वधमर्हति । इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः परिमाणविशेषोपेतहेमवचनः । स च परिमाणविशेषो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

"जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् ।
तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते ॥
गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ।
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोड़श"—इति ।

उक्तपरिमाणविशिष्टं ब्राह्मणसुवर्णं योऽपहरति, स स्वयमेव राजकर्तृकं मरणं सम्पादयितुं प्रहारसाधनं मुषलमादाय राजसमीपं गच्छेत् । गत्वा चेदृशं मां प्रहरेति निवेदयेत् । ततो राजकर्तृकात् मुषलसाधनाद्वधादयं विशुद्ध्यतीति । अथ मुषल-

प्रहारेण न मृतः, तदा राज्ञा मुक्तः शुद्धिं प्राप्नोत्येव। तथाच सम्वर्त्तः,—

"ततो मुषलमादाय सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम्।
यदि जीवति स स्तेनस्ततः स्तेयाद्विमुच्यते"—इति॥

अथवा, मुक्तएवचेति पक्षान्तरमेवं व्याख्येयम्। यत्र स्तेनेन ये पोष्यास्तदीयपुत्रमित्रकलत्रादयो बहवः सन्ति, तत्र स्तेने मृते बहवो-विनश्यन्तीति मत्वा कृपालुना राज्ञा धनदण्डादिपुरःसरं स्तेनो-ऽप्रहतो मुच्येत, तदाऽपि विशुद्ध्यत्येवेति। नन्वेवं सति, "अघ्नन्नेनस्वी राजा"—इति गौतमवचनात् राजा प्रत्यवायी स्यात्। न। तस्य पोष्यवर्गादिकृपानिमित्तस्तेनव्यतिरिक्तविषयत्वेऽप्युपपत्तेः। ननु ब्रा-ह्मणबधस्यातिगर्हितत्वात् मुक्तएवेत्ययं पक्षस्तद्विषयत्वेन कुतो न व्याख्यायते। मनुवचनविरोधादिति ब्रूमः। तथाच मनुः,—

"सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु।
स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति॥
गृहीत्वा मुषलं राजा सकृत् कुर्य्यात् हतं स्वयम्।
बधेन शुद्ध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैवच"—इति॥

अत्र बधपक्षोनामधारकमात्रविप्रविषयः। तपःपक्षस्तु सवनस्थत्वा-दिगुणोपेतब्राह्मणविषयः। न च तादृशस्य स्तेयमसम्भावितमिति शङ्कनीयम्। कदाचित् कस्यचिच्चित्तगततामसवृत्त्या लोभातिशयोदये सति तत्सम्भवात्। एवञ्च सति मुक्तएवेति पक्ष एतद्विषयत्वेनापि योजयितुं शक्यते। यच्चौर्य्यं कामकृतं स्यात्, तत्रायमुक्तोबधो द्रष्टव्यः। अन्यथा प्रामादिकचौर्य्ये बधं नार्हति। न च लोभैकमूलस्य चौर्य्यस्य

प्रमादिकत्वमसम्भावितमिति शङ्कनीयम् । यदा वस्त्रप्रान्तग्रथितं सुवर्णं सुवर्णत्वेनाज्ञात्वाऽपहरति, अपहृत्य चान्यस्मै ददाति नाशयति वा ; न पुनः स्वामिने प्रत्यर्पयति, तदा सम्भवत्येवाकामतोऽप्य-पहारः । तादृशेऽपहारे सवनस्थब्राह्मणवत्तपसा शुद्धिर्द्रष्टव्या । तपसो-विशेषस्तु मनुना दर्शितः,—

"तपसाऽपनुनुत्सुस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम्"—इति ॥

सुवर्णात् न्यूनपरिमाणेषु हेमसु व्रतभेदाः षट्त्रिंशन्मते दर्शिताः,—

"बालाग्रमात्रेऽपहृते प्राणायामं समाचरेत् ।
लिक्षमात्रेऽपि च तथा प्राणायामत्रयं बुधः ॥
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामचतुष्टयम् ।
गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत् पापविशुद्धये ॥
गौरसर्षपमात्रे तु सावित्रीं वै दिनं जपेत् ।
यवमात्रसुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयम् ॥
सुवर्णकृष्णलं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः ।
कुर्य्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं तत्पापस्यापनुत्तये ॥
अपहृत्य सुवर्णस्य माषमात्रं द्विजोत्तमः ।
गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ॥
सुवर्णस्यापि हरणे वत्सरं यावको भवेत् ।
ऊर्द्धं प्राणान्तिकं ज्ञेयमथवा ब्रह्महव्रतम्"—इति ॥

वत्सरयावकाशनं किञ्चिन्न्यूनसुवर्णापहारविषयम् । सुवर्णापहारे द्वादशवार्षिकविधानात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्विप्राऽथवा क्रतुम्।
षडब्दं वा चरेत् कृच्छ्रं जपयज्ञपरायणः।
तीर्थाभिगमने विद्वान् तस्मात् स्तेयात् प्रमुच्यते"—इति॥

तत्रात्मतुल्यसुवर्णदानमत्यन्तधनिकविषयम्। क्रतुर्धनिकश्रोत्रियविषयः। षड्वार्षिकन्तु तीर्थयात्रासहितं निर्द्धनश्रोत्रियविषयम्। स्तेयप्रायश्चित्तं सर्व्वत्रापहृतं धनं स्वामिने दत्त्वैव कार्य्यम्।

"स्तेये ब्रह्मस्वभूतस्य सुवर्णादेः कृते पुनः।
स्वामिनेऽपहृतं देयं हर्त्रा त्वेकादशाधिकम्"—इति

स्मरणात्। यदा त्वशक्त्या राजा हन्तुमप्रवृत्तः, तदा वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्। "स्तेनः प्रकीर्णकेशो राजानमभियाचेत, ततस्तस्मै राजा उडुम्बरं शस्त्रं दद्यात्, तेनात्मानं प्रमापयेत्, मरणात् पूतो भवति"—इति। उडुम्बरं ताम्रमयम्। यदा सुवर्णमपहृत्य तदभुक्त्वा तदानीमेवानुतापेन प्रत्यर्पयेत्, तदाऽऽपस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्। "चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानम्"—इति। मानसापहारे तु सुमन्तुराह। "सुवर्णस्तेयो द्वादशरात्रं वायुभक्षः पूतो भवति"—इति। गुरुश्रोत्रिययागस्थत्वादिबहुगुणोपेतब्राह्मणद्रव्यस्य भूयशोऽसकृदपहारे वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम्। "निष्कालकोघृताभ्यक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयेत् पूतो भवतीति विज्ञायते"—इति।

इत्थं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमभिहितम्। गुरुतल्पगप्रायश्चित्तं दशमाध्याये मातरं भगिनीमित्यत्र प्रपञ्चितम्। यस्तु पतितब्रह्महादिभिः सह संवत्सरं संसर्गं कृत्वा स्वयमपि पतितस्तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

"योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् संसर्गस्य विशुद्धये"—इति ॥

आचार्य्यस्तु, कलियुगे संसर्गदोषाभावमभिप्रेत्य संसर्गप्रायश्चित्तं नाभ्यधात् । अतएव स्मृत्यर्थसारे कलौ वर्ज्यानामनुक्रमणे संसर्गदोषः पापेष्वित्युक्तम् ।

संसर्गदोषस्य पातित्यापादकत्वाभावेऽपि पापमात्रापादकत्वमस्तीत्याह,—

आसनात् शयनाद्यानात्सम्भाषात् सह भोजनात्॥७८॥
संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥ इति ॥

यथा तैलविन्दुरम्भसि प्रक्षिप्तः सर्व्वत्र व्याप्नोति, तथा पतितसंसर्गकृतं पापं संसर्गिणं पुरुषं व्याप्नोति ।

संसर्गदोषव्याजेन पूर्व्वमनुक्तप्रायश्चित्तानां सर्व्वेषां साधारणानि प्रायश्चित्तान्याह,—

चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एवच ॥७९॥
गवाञ्चैवानुगमनं सर्व्वपापप्रणाशनम् । इति ॥

तुलापुरुषः कृच्छ्रविशेषः । तत्स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । यत्र यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नोपलभ्यते, तत्र सर्व्वत्र पापगौरवलाघवानुसारेण चान्द्रायणादीन्यावृत्तानि* चानुष्ठेयानि । ततः सर्व्वाणि पापानि नश्यन्तीति सिद्धम् ।

* चान्द्रायणादीनि व्रतानि,—इति मु॰ ।

इत्थं प्रायश्चित्तकाण्डे नवभिरध्यायैः प्रकीर्णकादीनां महापातकान्तानां पापानां यानि प्रायश्चित्तान्याचार्य्येणाभिहितानि, तानि व्याचचाणैरस्माभिस्तत्प्रसङ्गात् पठितानि स्मृत्यन्तराण्युदाहृत्य व्यवस्थापितानि। अथ यानि पूर्व्वमनुदाहृतानि, तान्युदाहृत्य व्यवस्थापयामः।

तत्र विष्णुप्रोक्तां पापानुक्रमणिकामाश्रित्य तदानुपूर्व्यात्प्रायश्चित्तवचनान्युदाह्रियन्ते। तत्र विष्णुरादावतिपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं विनिर्दिदेश। "मातृगमनं दुहितृगमनं स्नुषागमनमित्यतिपातकानि"—इति। तेषां त्रयाणां दशमाध्याये, मातरं यदि गच्छेदित्यस्मिन् प्रकरणे प्रायश्चित्तानि निर्णीतानि।

अतिपातकानन्तरं महापातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपनिर्देशः एवङ्कृतः। "ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च"—इति। तत्र गुरुदारगमनव्यतिरिक्तानां चतुर्णां द्वादशाध्याये चतुर्विधेत्यादिना सर्व्वपापप्रणाशनमित्यन्तेन ग्रन्थेन प्रायश्चित्तान्युक्तानि। गुरुदारगमनस्य तु दशमाध्याये पितृदारान् समारुह्येत्यत्र प्रायश्चित्तमभिहितम्।

महापातकानन्तरमनुपातकमनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्दिष्टम्। "यागस्थस्य चत्रियस्य बधः वैश्यस्य रजस्वलायाश्चान्तर्व्वत्न्याश्चात्रेयगोत्रया अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति। कूटसाक्ष्यं सुहृद्बध इत्येतौ सुरापानसमौ। ब्राह्मणभूम्यपहरणं सुवर्णस्तेयसमम्। पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदाराभिगमनसदृशम्। पितृमातृस्वसृगमनं श्रोत्रिय-

र्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च । स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तम-वर्णायाः कुमार्य्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निचि-प्तायाश्च"—इति । तत्र प्रायश्चित्तं विष्णुरेवाह,—

"अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा"—इति ॥

तत्राश्वमेधः सार्व्वभौमराजविषयः । "राजा सार्व्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत"—इति श्रुतेः । तीर्थस्नानमितरविषयम् । तच्च साधारणं प्रायश्चित्तम् । यत्र प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं नास्ति नोपलभ्यते वा, तत्रेदं साधारणं द्रष्टव्यम् । यागस्थक्षत्त्रबधस्य तादृशवैश्यबधस्य च षष्ठाध्याये वैश्यं वा क्षत्त्रियं वाऽपीत्येतस्य व्याख्यानप्रसङ्गे प्रायश्चित्तं दर्शितम् । तथा चान्तर्वत्न्या अत्रिगोत्रायाश्च बधे तत्रैव प्रायश्चित्त-मभिहितम् । अविज्ञातगर्भबधे प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये गर्भपातश्च या कुर्य्यादित्यस्मिन् प्रसङ्गे वर्णितम् । शरणागतबधः परिशिष्यते । मनुस्त्वन्यान्यपि ब्रह्महत्यासमान्याह,—

"अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया"—इति ॥

याज्ञवल्क्यश्चापराण्याह,—

"गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्बधः ।

ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम्"—इति ॥

अत्र शरणागतबधादिषु पादन्यूनं ब्रह्महत्याव्रतमवगन्तव्यम् । समशब्दस्य राजसमो मन्त्रीत्यादावीषन्न्यूने प्रयोगदर्शनात् । मनुस्त्व-धीतत्यागादीनां सुरापानसमत्वमाह,—

"ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्ष्यं सुहृद्वधः।

गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट्"—इति॥

तत्र ब्रह्मोज्झस्य प्रायश्चित्तं वसिष्ठ आह। "ब्रह्मोज्झः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्य्यात्"—इति। इदञ्च प्रायश्चित्तं प्रमादव्याध्यादिविषयम्। नास्तिकतया तत्त्यागे पादन्यूनसुरापानव्रतमिति मनोर्मतम्। यदपि वसिष्ठेनोक्तम्। "गुरोरलीकनिर्बन्धे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा सचेलं स्नात्वा* गुरुप्रसादात् पूतो भवति"—इति। तदेतदमतिपूर्व्वे सकृदनुष्ठाने वेदितव्यम्। विष्णुनाऽनुक्रान्तस्य कौटसाक्ष्यस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम्। तथाच तद्व्रतानुवृत्तौ शङ्खश्चाह,—

"कौटसाक्ष्यं तथा कृत्वा निक्षेपमपहृत्य च।

एतदेव व्रतं कुर्य्यात् तथाच शरणागतम्"—इति॥

यत्र साक्ष्यनृतवदनेन† वर्णिनो बधप्राप्तिः, तद्विषयमिदम्। अपरमपि ब्रह्महत्यासमं विष्णुर्दर्शयति,—

"आकृष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्व्वा विप्रयोजितः।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्"—इति॥

आक्रोशनादिनिमित्ताभावे मृतस्यैव हत्यादोषः, न तूद्देश्यस्य। तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

"अकारणन्तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्।

तस्यैव तत्र दोषः स्यान्न तु यं परिकीर्त्तयेत्"—इति॥

---

* सचेलस्नातः,—इति मु०।

† कौटसाक्ष्यकृतवचनेन,—इति मु०।

याज्ञवल्क्योऽपि सुरापानसमान्युदाजहार,—

"निषिद्धभक्षणं जैह्म्यमुत्कर्षे च वचोऽनृतम्।

रजस्वलामुखास्वादः सुरापानसमानि तु"—इति॥

एवमादिषु सर्व्वत्र येन साम्यं उच्यते, तदीयं प्रायश्चित्तं किञ्चिन्न्यूनमनुष्ठेयम्। सा च न्यूनता निमित्तगौरवानुसारिणी कल्पनीया। सुवर्णस्तेयसमे तु ब्राह्मणभूम्यहरणे मरणान्तिकप्रायश्चित्तेषु न्यूनत्वकल्पनाऽसम्भवाद्द्वादशवार्षिकादिव्रतानि यथायोगं कल्पनीयानि। याज्ञवल्क्योऽन्यानि सुवर्णस्तेयसमान्याह,—

"अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा।

निक्षेपस्य च सर्व्वं हि सुवर्णस्तेयसम्मितम्"—इति॥

मनुरपि,—

"निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।

भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम्"—इति॥

पितृव्यपत्न्यादिगमनानां गुरुतल्पसमानानां दशमाध्याये मातृस्वसृगमे चैवमित्यस्मिन् प्रकरणे प्रपञ्चितम्।

अनुपातकानन्तरं विष्णुरुपपातकं अनुक्रम्य तत्स्वरूपमेवं निर्द्दिदेश। "अनृतवचनमुत्कर्षे राजगामि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्ब्बन्धो वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागोऽग्निमातृपितृसुतदाराणाञ्चाभोज्यान्नभक्षणं परस्वहरणं गुरुदाराभिगमनं अयाज्ययाजनं विकर्म्मणा जीवनमसत्प्रतिग्रहः क्षत्रियविट्शूद्रगोवधोऽविक्रेयविक्रयः परिवित्तिताऽनुजेन ज्येष्ठस्य परिवेदनञ्च व्रात्यता भृतकाध्यापनं भृताद्ध्ययनादानं सर्व्वाकरेष्वधिकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनं द्रुमगुल्मलतौषधीनां हिंसा स्त्रिया

जीवनं अभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिः आत्मार्थं च क्रियारम्भोऽनाहिताग्निता स्तेयो देवर्षिपितॄणामृणस्यानपाक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं नास्तिकता कुशीलता मद्यपस्त्रीनिषेवणमुपपातकानि"—इति। याज्ञवल्क्यस्तु विष्णुनाऽनुक्तान्यपि कानिचिदुपपातकानि ऋणानपक्रियादीन्युदाजहार,—

"गोवधोव्रात्यता स्तेन्यमृणानां चानपक्रिया।
अनाहिताग्नितापण्यविक्रयः परिवेदनम्॥
भृताद्ध्ययनादानं* भृतकाध्यापनं तथा।
पारदार्य्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया॥
स्त्रीशूद्रविट्चत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्।
नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः॥
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानां च याजनम्।
पितृमातृसुतत्यागस्तडाकारामविक्रयः† ॥
कन्यासु दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम्।
कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्॥
आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भोमद्यपस्त्रीनिषेवणम्।
स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्यागएवच॥
इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम्।
हिंस्रयंत्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः॥
शूद्राप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्।

---

* भृतकाध्ययनं चैव,—इति ग्रा० सो०।

† नास्त्ययं श्लोकः ग्रा० पुस्तके।

तथैवान्याश्रमे* वासः परान्नपरिपुष्टता ॥
असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता ।
भार्य्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्''—इति ॥

यद्यप्यनृतवचनमुत्कर्षे इत्येतन्मनुना ब्रह्महत्यासमेषु पठितं, याज्ञवल्क्येन सुरापानसमेषु, विष्णुना उपपातकेषु ; तथापि विषयभेदेन त्रैविध्यं वक्तुं शक्यत्वात् न किञ्चिदसाङ्कर्य्यम् । विषयभेदस्तूच्यते । द्वेष्यं पुरुषं राजभृत्यादिभिर्मारयितुं तस्मिन्नविद्यमानमपि महान्तमपराधमारोप्यानृतं चेद् ब्रूयात्, तद्ब्रह्महत्यासमम् । बधपर्य्यवसायित्वात् । यस्तु लाभपूजाख्यातिकामो राजसभादौ स्वस्मिन् अविद्यमानमपि, चतुर्वेदाभिज्ञत्वं प्रकटयितुमनृतं ब्रूते, तत्सुरापानसमम् । अतिगर्हितत्वात् । यस्तु सुख्यगोष्ठ्यादौ परोपकारमन्तरेण वृथाऽनृतं ब्रूते तस्यैतदुपपातकम् । तत्राद्ययोः प्रायश्चित्तं पूर्व्वमेवोक्तम् । तृतीये तु कामकृते याज्ञवल्क्य आह,—

"अग्नि† तेज इति छायां स्वां दृष्ट्वाऽम्बुगतां जपेत् ।
सावित्रीमशुचौ दृष्टे चापल्ये चानृतेऽपिच"—इति ॥

अकामकृते तु मनुनोक्तं द्रष्टव्यम्,—

"सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतानि च ।
पीत्वाऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्"—इति ॥

राजाग्रे साक्षात्परम्परया वा परदोषकथनं राजगामि पैशुन्यम् । गुरोरलीकनिर्ब्बन्धो द्विविधः । तत्र राजगृहादौ स्वयं समर्थः सन्

* तथैवानाश्रमे,—इति मु० ।

† मदि,—इति मु० ।

असमर्थस्य गुरोर्द्रव्यलाभाद्युपरोधकारणं निर्बन्धं करोति चेत्, सोऽयमलीकनिर्बन्धो ब्रह्महत्यासमत्वेन मनुनोक्तः। यत्र वाक्पारुष्यादिमात्रेण गुरोरप्रियमुपजायते, सोऽयमलीकनिर्बन्ध उपपातकम्। वेदनिन्दा त्रिविधा; बुद्धार्हतादिशास्त्राभ्यासस्य वेदानामप्रामाण्यप्रतिपादने निर्बन्ध एका निन्दा। सेयं याज्ञवल्क्येन ब्रह्महत्यासमेषूपवर्णिता। सत्यामपि वेदप्रमाण्यबुद्धौ जल्पवितण्डादिहेतुशास्त्रव्यसनितया श्रुतिस्मृत्युक्तस्यानुष्ठानस्यावज्ञा द्वितीया निन्दा। एतदेवाभिप्रेत्य मनुराह,—

"योऽवमन्येत ते तूभे* हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।

स साधुभिर्वहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः"—इति।

सेयं निन्दा सुरापानसमेषु मनुनोदाहृता।

यस्तु वैदिकर्मानुतिष्ठन्नपि नात्यन्तं तत्त्वतः श्रद्धत्ते, किमनेन भविष्यति जनापवादभयादेव केवलमनुतिष्ठामीत्येवं निन्दति, सेयं निन्दोपपातकेषु पठ्यते।

एवमध्ययनत्यागादेरेकैकस्य बहुविधस्यानुक्रान्तस्य गौरवलाघवे पर्य्यालोच्यावान्तरभेदः कल्पनीयः। अग्निमातृसुतदाराणामित्यत्रापि त्याग इति पदमन्वेति। अनुक्रान्तानामुपपातकानां प्रोक्तेभ्योऽतिपातकमहापातकानुपातकेभ्योऽल्पत्वादुपपातकत्वम्। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

"महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु।

तानि पातकसंज्ञानि तन्न्यूनमुपपातकम्"—इति॥

तस्य चोपपातकजातस्य साधारणं प्रायश्चित्तं विष्णुराह,—

* मूले,—इति मु०।

"उपपातकिनस्त्वेते कुर्य्युश्चान्द्रायणं नराः ।
पराकमथवा कुर्य्युर्यजेयुर्गोसवेन च"—इति ॥

तत्रैतेषामावृत्तानां सङ्घाते गोसवो द्रष्टव्यः । एकैकस्याभ्यासं प्रति पराकः, अभ्यासं प्रति चान्द्रायणम् । याज्ञवल्क्योऽपि साधारणं प्रायश्चित्तमाह,—

"उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।
पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनः"—इति ॥

एवमित्यनेन पदेन प्रकृतं गोवधव्रतमतिदिश्यते । अतिदेशस्योपदेशान्न्यूनविषयत्वाद् गोव्रताङ्गानि गोचर्मादीनि कानिचिद्विषयान्तरेषु निवर्तन्ते । एतच्च व्रतचतुष्टयमकामकारे शक्त्यपेक्षया विकल्पितं द्रष्टव्यम् । कामकारे तु,—

"एतदेव व्रतं कुर्य्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णी तु शुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्"—इति

मनुनोक्तं त्रैमासिकं द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणप्रायश्चित्तं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्ताभावे तदनुपलम्भे वा द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादोक्तानि प्रायश्चित्तानि यथासम्भवमुदाहरामः । तत्र गुरोरलीकनिर्बन्धस्योपपातकस्य प्रायश्चित्तं विष्णुराह । "समुत्कर्षेऽनृते गुरोरलीकनिर्बन्धे तदाचारणे च मासं पयसा वर्त्तेत"—इति । अग्नित्यागे स एवाह । "वेदाग्न्युत्सादितस्त्रिषवणस्नाय्यधःशायी संवत्सरं सकृद्भैक्ष्येण वर्त्तेत"—इति । वशिष्ठोऽपि । "योऽग्नीनपविध्येत्, स कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा पुनराधेयं कारयेत्"—इति । मनुरपि,—

"अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥
अग्निहोत्रमपविध्याग्नीन्मासादूर्द्धन्तु कामतः।
कृच्छ्रं चान्द्रायणञ्चैव कुर्य्यादेवाविचारयन्"—इति ॥

हारीतः। "संवत्सरोत्सन्नाग्निहोत्री चान्द्रायणं कृत्वा पुनराद-ध्यात्। द्विवर्षोत्सन्ने सान्तपनं चान्द्रायणञ्च कुर्य्यात्। त्रिवर्षोत्सन्ने संवत्स-रं कृच्छ्रमभ्यस्य पुनराद‌ध्यात्"—इति। शङ्खोऽपि। "अग्न्युत्सादी संवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् गाञ्च दद्यात्"—इति। भरद्वाजः। "द्वादशाहातिक्रमे त्र्यहमुपवासः। मासातिक्रमे द्वादशाहमुपवासः। संवत्सरातिक्रमे मासोपवासः पयोभक्षणं च"—इति। एतत्सर्व्वमालस्याग्नित्यागवि-षयतया* यथायोगमूहनीयम्। यत्तु भरद्वाजगृह्येऽभिहितम्। "प्राणायामशतमादशरात्रं कुर्य्यात्। उपवासमाविंशतिरात्रं कुर्य्यात्। अतऊर्द्ध्वमाषष्टिरात्रं तिस्रोरात्रीः उपवसेत्। अत ऊर्द्ध्वमासंवत्सरात् प्राजापत्यं व्रतं चरेत्। अत ऊर्द्ध्वं कालबहुत्वे दोषबहुत्वम्"—इति। तत्प्रमादादग्नित्यागविषयम्। नास्तिक्यात् त्यागे तु व्याघ्र आह,—

"योऽग्निं त्यजति नास्तिक्यात् प्राजापत्यं चरेद्द्विजः।
अन्यच्च पुनराधानं दानमेव तथैव च"—इति ॥

प्राजापत्यस्योपलक्षणत्वात् त्यागकालस्य गौरवलाघवानुसारेण व्रतान्तराण्यूहनीयानि। व्रतानन्तरकर्त्तव्यमाह आह्नकर्ण्यः,—

"अतीतकालं जुहुयादग्नौ विप्रोयथागमम्।
नष्टेऽग्नौ विधिवद्दद्यात् कृत्वाऽऽधानं पुनर्द्विजः†"—इति।

* आलस्यादित्यागविषयतया,—इति मु०।
† कृत्वाधानं पुनर्द्विजे,—इति मु०।

एतच्चौपासनाग्निविषयम्।

दारत्यागे शातातप आह। "कौमारदारत्यागी मासं पयो-भक्षः शुद्ध्यति"—इति।

अभोज्याभक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं एकादशाध्याये प्रपञ्चितम्।

परस्वहरणे मनुराह,—

"धान्यान्नधनचौर्य्याणि कृत्वा कामाद् द्विजोत्तमः।
सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुद्ध्यति॥
मनुष्याणान्तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च।
कूपवापीजलानाञ्च शुद्धिश्चान्द्रायणं स्मृतम्॥
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मनः।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये॥
भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्याऽऽसनस्य च।
पुष्पमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम्॥
तृणकाष्ठद्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुड़स्य च।
चैलचर्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम्।
मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च॥
अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणान्नता।
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च॥
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्वाश्चैव त्र्यहं पयः"—इति।

एतेषां विषयाणां मध्ये धान्यस्य परिमाणविशेषेण व्रतविशेषः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

"धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः"—इति।

यत्तु जावालिनोक्तम्,—

"तिलधान्याज्यवस्त्राणां शय्यानामामिषस्य च।
संवत्सरार्द्धं कुर्व्वीत व्रतमेतत्समाहितः"—इति ॥

तदेतदकामकृतविषयम्। अल्पत्वात्। भक्ष्यस्य तु यद्भोजनपर्य्याप्तिकस्यापहारे पैठीनसिराह। "भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्याहारः"—इति। यानि तु मनूक्तेषु विषयेषु व्रतान्तराण्यन्यैर्मुनिभिर्दर्शितानि, तेषु व्रतेषु यानि समानि, न तत्र विवादः। न्यूनानामकामकारविषयत्वं, अधिकानान्तु कामकृताभ्यासविषयत्वमिति विवेकः। तत्र वचनानि। "द्रव्याणामल्पसाराणां सान्तपनम्। भक्ष्यभोज्ययानशय्याऽऽसनमूलपुष्पफलानां हरणे पञ्चगव्यपानम्। तृणकाष्ठद्रुमशुष्कान्नगुड़वस्त्रचर्मामिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत्। मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कणानश्नीयात्। कार्पासकीटजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत। द्विशफैकशफहरणे त्रिरात्रमुपवसेत्। पक्षिगन्धौषधिरज्जुवैदलानामपहरणे दिनमुपवसेत्"।

"दत्त्वैवापहृतं द्रव्यं धनिकस्याभ्युपायतः।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्य्यात् कल्मषस्यापनुत्तये"—इति।

जावालिः,—

"अश्वगोभूमिकन्यासु हृत्वा चान्द्रायणं चरेत्।
अपहृत्य पशून् क्षुद्रान् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
गुड़कार्पासधान्यानि सर्पिर्लवणमेव च।
शाकान्यौषधं तैलं शय्यां वास उपानहौ ॥

कान्तायसायसीसं वा कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धमेव च ।
उदके फलमूलेषु पुष्पवर्णसुगन्धिषु ॥
मृद्भाण्डमधुमांसेषु कृच्छ्रपादो विधीयते ।
व्यापादनापहारेषु सन्तोष्य स्वामिनं ततः ॥
पापं निवेद्य विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तेन युज्यते ।
अपहृत्य तु वर्णानां धनं विप्रः प्रमादतः ॥
प्रायश्चित्तञ्च यत् प्रोक्तं ब्राह्मणानुमते चरेत् ।
राजस्वापहरणे रमणीनां गमस्य* च ॥
धनापहरणे चैव कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्"—इति ।

परदारगमनस्य तु प्रायश्चित्तं दशमाध्यायेऽभिहितम् । अयाज्य-याजने मनुराह,—

"व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति"—इति ॥

यत्तु प्रचेतसा शूद्रयाजकादीननुक्रम्योक्तम् । "एते पञ्चतपोभूमौ जलशयनाद्यनुष्ठेयम्† । क्रमेण ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासं गोमूत्रयाव-कमश्नीयुः"—इति । तत्कामकृताभ्यासविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम्,—

"पुरोधाः शूद्रवर्णस्य ब्राह्मणोयः प्रवर्त्तते ।
वेदार्थप्रसङ्गाद्वा तस्य कृच्छ्रं विशोधनम्"—इति ॥

तदशक्तविषयम् । यत्तु गौतमेनोक्तम् । "निषिद्धमन्त्रप्रयोगे सति

---

* मणीनां च गमस्य,—इति मु० ।

† इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, जलशयनाद्यनुष्ठाय,—इति पाठः प्रतिभाति ।

सहस्रानुवाकं* जपेत्"—इति। तत्कामतोऽभ्यासविषयम्। यत्तु पैठिनसिनोक्तम्। "शूद्रयाजकः सर्व्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति। प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्वोऽभ्यस्तेषु"—इति। तदकामतोऽभ्यासविषयम्।

असत्प्रतिग्रहे याज्ञवल्क्य आह,—

"गोष्ठे वसेद् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतम्।

गायत्रीजप्यनिरतः शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्"—इति।

अत्र जपसंख्या मनुना दर्शिता,—

"जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः।

मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्"—इति।

एतच्च दातृद्रव्ययोरुभयोरसत्त्वे वेदितव्यम्। अन्यतरस्यासत्त्वे तु षट्त्रिंशन्मते दर्शितम्,—

"पवित्रेष्ट्या विशुद्ध्यन्ति सर्व्वे घोराः प्रतिग्रहाः।

विन्दवेन मृगारेष्ट्या कयाचिन्मित्रविन्दया॥

देव्यास्तज्जपेनैव शुद्ध्यतेऽसत्प्रतिग्रहात्"—इति।

यत्तु वृद्धहारीतवचनम्,—

"राज्ञः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमप्सु सदा वसेत्।

षष्ठे काले पयोभक्षः पूर्णे मासे प्रमुच्यते॥

तर्पयित्वा द्विजान् कामैः सततं नियतव्रतः"—इति।

तदापदि कुरुक्षेत्रोपरागादौ कृष्णाजिनादिप्रतिग्रहविषयम्। स्वल्पद्रव्यपरिग्रहे हारीतः। "मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावि-

* सहस्रानुवाकं,—इति मु०।

अष्टशतं जपेत्"—इति । षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—

"भिक्षामात्रे गृहीते तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेत्"—इति ।

चतुर्व्विंशतिमतेऽपि,—

"प्रतिषिद्धेषु सर्व्वेषु षष्ठांशं परिकल्पयेत्"—इति ।

दानार्थमिति शेषः ।

विकर्म्मणा जीवने तु चान्द्रायणम् । तथाच नटादीन् विकर्म्मणा जीवितानतुक्रम्य यम आह,—

"एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिस्तु दृश्यताम् ।
भैक्षान्नमुपभुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

नारदोऽपि,—

"कर्म्मणा गर्हितेनैव यद्वित्तं समुपार्जितम् ।
तस्य त्यागेन शुद्ध्यन्ति धर्मस्यान्वेषणेन वा ॥
अप्सु प्रास्येत तद्द्रव्यमन्यायेन यदागतम् ।
उपयुक्तानुशिष्टञ्च देयं वा ब्रह्मवादिने"—इति ।

क्षत्रियावधस्य प्रायश्चित्तं षष्ठाध्याये वर्णितम् । गोवधस्य त्वष्टम-नवमाध्याययोस्तत् प्रपञ्चितम् ।

अविक्रेयविक्रयस्य चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

"सुरायाविक्रयं कृत्वा चरेत् सौम्यचतुष्टयम् ।
लाक्षालवणमांसानां चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥
मध्वाज्यतैलक्षौमाणां चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
पयःपायसापूपानां चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥
दध्याज्येक्षुरसानाञ्च गुडखण्डादिविक्रये ।

सर्व्वेषां लेहपक्वानां पराकं तु समाचरेत् ॥
सिन्दूराञ्जनविक्रये विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
उपवासन्तु तक्रस्य नक्तं काञ्जिकविक्रये ॥
पूगीफलानि मञ्जिष्ठा द्राक्षा खर्जूरमेव च ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं पनसस्य दिनत्रयम् ॥
कदली नारिकेलं च नागरं बीजपूरकम् ।
एतेषां पादकृच्छ्रः स्यात् जम्बीरादेस्तथैव च ॥
कस्तूरिकादिगन्धानां विक्रये कृच्छ्रमाचरेत् ।
कर्पूरादेस्तदर्द्धं स्याद्दिनं हिङ्ग्वादिविक्रये ।
तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।
यज्ञार्थं कृषिजातांश्च दानलब्धांश्च विक्रये ॥
रक्तपीतानि वस्त्राणि कृष्णाजिनमथापि वा ।
एतेषां विक्रये कृच्छ्रं गर्गस्य वचनं यथा ॥
गोविक्रयं द्विजः कुर्य्यात् लाभार्थं धनमोहितः ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीत गजानामैन्दवं स्मृतम् ॥
खराश्वाजाविकानां च गरभाणाञ्च विक्रये ।
पराकं तत्र कुर्व्वीत नृणां द्विगुणमाचरेत् ॥
नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषाणाञ्च व्रतमाहुर्मनीषिणः ॥
चान्द्रायणं प्रकुर्व्वीत एकाहं वेदविक्रये ।
अज्ञानान्तु पराकं स्यात् स्मृतीनां कृच्छ्रमाचरेत् ॥
इतिहासपुराणानां चरेत् सान्तपनं द्विजः ।

रहस्यपञ्चरात्राणां कृच्छ्रं तत्र समाचरेत्।
गाथानां गीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च ॥
सर्व्वासामेव विद्यानां पादकृच्छ्रं समाचरेत्।

हारीतोऽपि। "गुड़तिलपुष्पमूलफलपक्वान्नविक्रये सौम्यायनम्। खाद्यलवणमधुमांसतैलदधितक्रघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम्। तथोर्णकेशरिभूधेनुवेश्मशस्त्रविक्रये च। मत्स्यमांसखाद्यस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकृच्छ्रम्। हिङ्गुगुग्गुलुहरितालमनःशिलाऽञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालवैणवमृण्मयेषु च। आरामतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालाहारो दशसहस्रं जपेद्गायत्रीं संवत्सरेण पूतो भवति। हीनमानोन्मानसङ्कीर्णविक्रये च"—इति। ईदृशेष्वेकविषयबहुव्रतेषु असकृत्पूर्व्वमुक्तानि यानि, तेषु यथा योगं व्यवस्था कल्पनीया।

परिवित्त्यादीनां चतुर्णां प्रायश्चित्तं चतुर्थाध्याये वर्णितम्।

व्रात्योनाम सावित्री पतितः। तस्य प्रायश्चित्तं मनुराह,—

"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्"—इति।

वसिष्ठोऽपि। "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेत् मासं पयसाऽर्द्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत्। अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्। व्रात्यस्तोमेन वा यजेत"—इति। तत्र मानवमापद्विषयं, उद्दालकव्रतं त्वनापद्विषयम्। यत्तु यमेनोक्तम्,—

"सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च।

सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः ॥
एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्"—इति।

तत् मनुसमानविषयम्। यस्य पित्रादयोऽप्यनुपनीताः, तस्याप-स्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम्। "यस्य पिता पितामह इत्यनुपनीतौ स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुताः। तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्जयेत्। तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं, यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः। अथोपनयनम्। ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्स-रान् यावन्तोऽनुपेताः स्युः। सप्तभिः पावमानीभिः यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुःपवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति। अथवा व्याहृ-तिभिरेव। अथाध्याप्यः। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनं, ते श्मशानसंस्तुताः। तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्ज्जयेत्। तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम्। द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यं चरे-दथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम्"—इति।

भृतकाध्ययनाध्यापनयोर्हारीत आह,—

"भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापितश्च यः।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन् पक्षांस्तु पयः पिबेत्"—इति।

द्रुमादिहिंसायां मनुराह,—

"फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम्।
गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्।
इष्टजानामौषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥

वृथाऽऽलम्भेऽनुगच्छेद् गान्दिनमेकं पयोव्रतम्"—इति ।

एतच्च यज्ञार्थवृक्षच्छेदनादिव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव याज्ञवल्क्योऽपि वृथेति विशिनष्टि,—

"वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृक्शतम् ।
स्यादोषधिवृथाच्छेदी क्षीराशी गोऽनुगोदिनम्"—इति ।

यत्तु हारीतेनोक्तम् । "स्थावरसरीसृपादीनां वधे यस्येदं प्राणमित्येतयाऽऽज्यं हुत्वा तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यात्"—इति । तदश्वत्थादिपुण्यस्थावरविषयम् । महाफलप्रदस्य पनसनारिकेलादिवृक्षजातस्य च्छेदनावृत्तौ शङ्ख आह,—

"संवत्सरव्रतं कुर्य्याच्छित्वा वृक्षं फलप्रदम्"—इति ।

दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणाङ्गभूतहलाद्यर्थत्वे न दोषः । "फलपुष्पोपगान् पादपान्न हिंस्यात् कर्षणकार्य्यार्थमुपहन्यात्"—इति स्मरणात् ।

नास्तिक्यन्तु वाचनिकं चेत्तदुपपातकम् । यथाऽऽहुः पौराणिकाः,—

"नास्तिकास्त्रिविधाः प्रोक्ता धर्म्मज्ञैस्तत्त्वदर्शिभिः ।
क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वाग्दुष्टश्च तथैवच ॥
उपपातकी तु वाग्दुष्टो मनोदुष्टोऽनुपातकी ।
अभ्यासात्तु* क्रियादुष्टो महापातक इष्यते"—इति ॥

तत्रोपपातकनास्तिक्ये वसिष्ठ आह । "नास्तिकः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिक्यात्"—इति । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । "नास्तिकोनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी मिथ्याऽभिशंसीत्येते पञ्च संवत्सरं ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः"—इति । तदेतत् महापातकनास्तिक्यविषयम् ।

* अभ्यासेन,—इति मु॰ ।

अतस्तोपिनोऽवकीर्णिव्रतं याज्ञवल्क्य आह,—

"अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम्।
गर्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति"—इति॥

मनुरपि,—

"अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।
स्थालीपाकविधानेन* यजेत निर्ऋतिं निशि॥
हुत्वाऽग्नौ विधिवद्धोममन्ततश्च समित्यृचा†।
वातेन्द्रगुरुवह्नीनां जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः॥
एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम्।
सप्तागारान् चरेद् भैक्षं स्वकर्म परिकीर्त्तयन्॥
तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमब्देन स विशुध्यति"—इति।

वसिष्ठोऽपि। "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयादरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्दभं पशुमालभेत। नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत्। तस्य जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहा"—इति। तत्र श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति द्रष्टव्यम्। शङ्खस्तु वर्णभेदेन व्रतविशेषमाह। "गुप्तायां वैश्यायामवकीर्णो संवत्सरं त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रीणि वर्षाणि"—इति। यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

"अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत्।

---

* पाकयज्ञविधानेन,—इति मु०।
† शमित्यृचा,—इति मु०।

चीरवासास्तु षण्मासान् तथा मुच्येत किल्बिषात्"—इति ।

तदीषद्व्यभिचारिणीविषयम् । अत्यन्तव्यभिचारिणीषु पुनः शङ्ख आह । "स्वैरिण्यां ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गां दद्यात् । क्षत्रियायामुपोषितस्त्रिरात्रं घृतपात्रं दद्यात् । वैश्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणान् भोजयित्वा यवसभारं च गोभ्यो दद्यात् । वृषल्यामवकीर्णः सचेलस्नात उदकुम्भं ब्राह्मणाय दद्यात् । गोष्ववकीर्णः प्राजापत्यं चरेत् । षण्डायामवकीर्णः पलालभारं सीसमाषं च दद्यात्"—इति । अत्र च, ब्राह्मणस्यार्द्धं क्षत्रियस्य,—इत्यादिन्यायो नास्ति, किन्तु समानमेव त्रयाणां वर्णानाम् । तदाह शाण्डिल्यः,—

"अवकीर्णी द्विजोराजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।
इष्ट्वा भैक्षाशिनोनित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात् समाहिताः"—इति ॥

अभ्यासे काल आह,—

"प्रथमे दिवसे रात्रावकीर्णी गर्दभेन यजेत ।
यो यथा कुरुतेऽभ्यासमब्देनैकेन शुद्ध्यति"—इति ॥

तत्र विशेषमाह गौतमः । "तस्याजिनमूर्द्धवालं परिधाय लोहितपात्रं सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः"—इति । अवकीर्णिलक्षणमाह जातुकर्ण्यः—

"खण्डितव्रतिना येन रेतः स्याद्ब्रह्मचारिणा* ।
कामतोऽकामतः प्राहुरवकीर्णिति तं बुधाः"—इति ।

यतिवनस्थयोस्त्वधिकं व्रतमाह शाण्डिल्यः—

"वानप्रस्थोयतिश्चैव खण्डने सति कामतः ।

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, रेतःसिग्ब्रह्मचारिणा,—इति पाठः प्रतिभाति ।

पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिव्रतं चरेत्"—इति।

यतेः पुनर्गार्हस्थ्यस्वीकारे संवर्त्त आह,—

"संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित् प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि।

स कुर्य्यात् क्वच्छ्रमश्रान्तः षण्मासान् प्रत्यहं व्रतम्"—इति।

वृद्धपराशरोऽपि—

"यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः।

अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं च चिकीर्षति॥

चरेत् षाण्मासिकं क्वच्छ्रं नियतात्मा समाहितः।

चरेत् त्रीणि च क्वच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च।

जातकर्मादिभिः सर्व्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्"—इति।

तत्र ब्राह्मणस्य षाण्मासिकक्वच्छ्रः, चत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं, वैश्यस्य क्वच्छ्रत्रयमिति व्यवस्था। अत्र षाण्मासिकादिव्रतत्रयं ब्राह्मणस्यैव सकृदभ्यासाद्यपेक्षया व्यवस्थापनीयमित्यन्ये। व्रतान्तरलोपेऽप्यवकीर्णिव्रतमतिदिशति मनुः,—

"अक्वत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्"—इति।

यत्तु याज्ञवल्क्य आह,—

"भैक्षाग्निकार्य्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः।

कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम्।

उपस्थानं ततः कुर्य्यात् 'समासिंचन्त्वनेन तु"—इति।

होममन्त्रौ तु, कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि कामकामाय स्वाहा, कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहेति। एतच्च

गुरुशुश्रूषादिकार्य्यव्यग्रतया करणे द्रष्टव्यम् ।

सुतादिविक्रये उपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । "देवगृहप्रतिश्रयोद्यानारामसभाप्रपातटाकपुष्करसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तकृच्छ्रं चरेत्"—इति । यच्च वृद्धपराशरेणोक्तम्—

"विक्रीय कन्यकां गाश्च कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्"—इति ।

तदापद्यकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम्,—

"नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।

द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः"—इति ।

तत्तत्रैव कामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसिराह । "आरामतटाकोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये त्रिषवणस्नाय्यधः शायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवति"—इति । तदभ्यासविषयम् ।

कन्यादूषणे उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । यत्तु शङ्ख आह । "कन्यादूषी सोमविक्रयी च कृच्छ्राब्दं चरेयाताम्"—इति । यच्च हारीतः । 'कन्यादूषी सोमविक्रयी वृषलीपतिः कौमारदारत्यागी सुरामद्यपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्ता नास्तिको नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्रह्मघ्नः मित्रघ्नो मिथ्याऽभिशंसी पतितसंव्यवहारी मित्रभुक् शरणागतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्चतपोभूजलशनाद्यनुतिष्ठेयुः, ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु, मासं गोमूत्रयावकमश्नीयुः"—इति । तत् प्रातिलोम्येन कन्यादूषणे द्रष्टव्यम् ।

द्यूतादिव्यसनेष्वप्युपपातकसाधारणोक्तं प्रायश्चित्तं योज्यम् । यत्तु बौधायनः संवत्सरव्रतमाह । "अथाशुचिकराणि द्यूतमभिचारोऽनाहिताग्नेरुञ्छवृत्तिः समावृत्तस्य भैक्षचर्य्या आनाग्नं च गुरुकुले वास-

ऊर्द्धञ्चतुर्भ्योमासेभ्यो यश्चिरमध्यापनं नक्षत्रनिर्द्देशनं चेति । द्वादश-मासान् द्वादशार्द्धमासान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश षड़हान् द्वादश त्र्यहान् त्र्यहमेकाहमिति अशुचिकरनिर्द्देशः"—इति । तदभ्यासविषयम् । यदप्याह प्रचेताः । "अनृतवाक् तस्करोराजभृत्यो वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदश्च रथगजारोहणवृत्तिः रङ्गोपजीवी श्वगणिकः शूद्रोपाध्यायो वृषलीपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कितवोमद्यपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यपशुविक्रेता चेति । तानुद्धरेत्समेत्य न्यायतो ब्राह्मणोव्यवस्थया सर्व्वद्रव्यत्यागे चतुर्थकालाहाराः संवत्सरं त्रिषवणमुपस्पृशेयुः । तस्यान्ते देवपितृतर्पणं गवाह्निकं चेत्येवं व्यवहार्य्याः"—इति । तदभ्यासविषयम् ।

अनाश्रमवासे हारीतेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । "अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्वाऽऽश्रममुपेयात्, द्वितीयेऽतिकृच्छ्रं, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रमत ऊर्द्ध्वं चान्द्रायणम्"—इति ।

शूद्रसेवायां बौधायन आह । "समुद्रयाने ब्राह्मणन्यासापहरणे सर्व्वापण्यैर्व्यवहरणे भूम्यनृते शूद्रसेवायाञ्च शूद्रायामभिजायते तदपत्यञ्च भवति । तेषाञ्च निर्द्देशश्चतुर्थकालं मितभोजनाः स्युः अपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पस्थानासनाभ्यां विहरन्तएते त्रिभिर्व्वर्षैस्तदपहन्ति पापम्"—इति । तद्दृढकालाभ्यासविषयम् ।

उपपातकानन्तरं जातिभ्रंशकराणि विष्णुनाऽनुक्रान्तानि । "ब्राह्मणस्य रुजः करणं अघ्रेयमद्ययोर्घ्रातिः जैह्म्यं पशुषु मैथुनाचरणं चेति जातिभ्रंशकराणि"। तेषु साधारणं प्रायश्चित्तं मनुविष्णू आहतुः,—

"जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वाऽन्यतममिच्छया ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया"—इति ।

अत्र, ब्राह्मणस्य रुजः करणे प्रायश्चित्तमेकादशाध्यायेऽभिहितम् । पशुमैथुने दशमाध्यायेऽभिहितम् ।

जातिभ्रंशकरानन्तरं सङ्करीकरणान्यनुक्रान्तवान् विष्णुः । "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम्"—इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

"सङ्करीकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्"—इति ।

प्रतिपदन्तु षष्ठाध्यायेऽभिहितम् ।

सङ्करीकरणानन्तरमपात्रीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कृषिजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम्"—इति । तस्य च साधारणं प्रायश्चित्तं मनुराह,—

"अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
शीतकृच्छ्रेण वा शुद्धिर्महासान्तपनेन वा"—इति ।

अपात्रीकरणानन्तरं मलिनीकरणमनुक्रान्तवान् विष्णुः । "कृमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि"—इति । तत्र साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

"मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम्"—इति ।

अथ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तविशेषोऽभिधीयते ।

शरणागतत्यागे मनुराह,—

"शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः।
संवत्सरं यवाहारस्तत्पापमपसेधति*"—इति॥

पतितादिसन्निधावध्ययने वशिष्ठ आह। "पतितचण्डालादि-श्रवणे त्रिरात्रं वाग्यतोऽनश्नन्नासीनः सहस्रपरमां सावित्रीमभ्यस्य ततः पूतो भवतीति विज्ञायते"—इति। एतद्बुद्धिपूर्वकविषयम्। अबुद्धि-पूर्वके षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्। "चण्डालश्रोत्रावकाशे कृते श्रुति-स्मृतिपाठे एकरात्रमभोजनम्"—इति।

सर्पाद्यन्तरागमने तु यमः आह,—

"सर्पस्य नकुलस्याथ अजमार्जारयोस्तथा।
मूषिकस्य तथोष्ट्रस्य मण्डूकस्य च योषितः॥
पुरुषस्यैडकस्यापि शुनोऽश्वस्य खरस्य च।
अन्तरा गमने सद्यः प्रायश्चित्तमिदं शृणु॥
त्रिरात्रमुपवासश्च त्रिरह्नाभिषेचनम्।
ग्रामान्तरं वा गन्तव्यं आनुभ्यां नात्र संशयः"—इति॥

खरोष्ट्रयानारोहणादौ प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

"प्राणायामं जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्"—इति॥

इदं चाकामकारविषयम्। कामकारे तु मनुराह,—

"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं च कामतः।
सवासाजलमाप्लुत्य प्राणायामेन शुद्ध्यति"—इति।

अप्सु मूत्रपुरीषादिकरणे मनुराह,—

---

* पापमुपसीदति,—इति मु०।

"विनाऽद्भिरप्सु वाऽप्यार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य तु ।
सचेलोजलधाऽऽप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति—इति ॥

इदमकामकारविषयम् । कामकारे तु यमः आह,—

"आपन्नतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते ।
एकाहं चपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत्"—इति ॥

यत्राह सुमन्तुः । "अप्स्वग्नौ वा मेहतस्तप्तकृच्छ्रं कायविशोधनम्"—इति । तदनार्त्तपरतया योज्यम् ।

श्रौतस्मार्त्तकर्मादिलोपे मनुराह,—

"वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्"—इति ॥

अत्रोपवासस्य प्रतिपदोक्त्याादिना समुच्चयः ।

पञ्चमहायज्ञाद्यकरणे बृहस्पतिराह,—

अनिर्व्वर्त्य महायज्ञान् योभुङ्क्ते प्रत्यहं गृही ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति ॥
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्य्याद्यस्तु पर्व्वणि ।
ऋतौ न गच्छेद्भार्य्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत्"—इति ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां वैषम्येन दानादौ यमः,—

"न पङ्क्त्यां विषमं दद्यात् न याचेत् न च दापयेत् ।
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः"—इति ॥

पतितादिसम्भाषणे तु गौतमः । "न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेत । सम्भाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन वा सम्भाषेत"—इति ।

अशुचिभोजने शातातप आह,—

"मूत्रोच्चारं द्विजः कृत्वा अकृत्वा शौचमात्मनः ।

मोहाद्भुक्त्वा* त्रिरात्रं स्याद्दुग्ध्वा सान्तपनं चरेत्"—इति ।

वृद्धशातातपोऽपि,—

"मूत्रयित्वा व्रजन्मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जलं पिबेत् ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा जुहुयात् सर्पिषाऽऽहुतीः"—इति ॥

व्याघ्रोऽपि,—

"अस्पृश्यस्पर्शनं कृत्वा यदा भुङ्क्ते गृहाश्रमी ।

अकामतस्त्रिरात्रं स्यात् षड्रात्रं कामतश्चरेत्† ॥

यतिश्चैव वनस्थश्च कुर्यातां तौ तदेव तु"—इति ।

उशनाऽपि,—

"चण्डालश्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रोच्छिष्ट एव च ।

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्भुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत्‡"—इति ॥

वृहस्पतिरपि§,—

"अस्नात्वा तु यदा भुङ्क्ते पिण्डं दत्वाऽपि तद्व्रती ।

स्पृष्ट्वा श्वमुदक्यां वा चण्डालं सूतिकां तथा ॥

अकामतस्त्रिरात्रं स्याद्दुग्ध्वा सान्तपनं चरेत्"—इति ।

---

* मोहाद्भुङ्क्ते,—इति मु० ।

† षड्रात्रन्तु कामतः,—इति मु० ।

‡ कदाचन,—इति मु० ।

§ प्रजापतिः,—इति मु० ।

ब्रह्मसूत्रं विना मूत्रपुरीषादिकरणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्त-मुक्तम्,—

"विना यज्ञोपवीतेन यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं जपेत्"—इति ।

इदं कामकारविषयम् । अकामतस्तु,—

"पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात्"—इति ।

भोजनानन्तरमाचमनमकृत्वैवासनादुत्थाने प्रायश्चित्तमाश्वमेधि-केऽभिहितम्,—

"यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानसनात्ततः* ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्व्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्†"—इति ।

अपाङ्क्तेयपङ्क्तौ भोजने मार्कण्डेय आह,—

"अपाङ्क्तेयस्य‡ यः कश्चित् पङ्क्तौ भुङ्क्ते द्विजोत्तमः ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति"—इति ॥

नीलीरक्तवस्त्रधारणे त्वापस्तम्ब आह,—

"नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रोमकूपैर्यदाऽऽगच्छेद्रसो नील्यास्तु कस्यचित् ।
त्रिवर्णेषु च सामान्यं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥

---

* भुक्त्वा चैवासनात्ततः,—इति मु० ।

† नान्यथा प्रयतो भवेत्,—इति मु० ।

‡ अपाङ्क्तेयस्तु,—इति मु० ।

पालनं विक्रयश्चैव तद्वृत्त्या ह्युपजीवनम्।
पातकन्तु भवेद्विप्रे त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति॥
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्।
वृथा तस्य महायज्ञो नीलीसूत्रस्य धारणात्।
नीलीमध्ये तु गच्छेद्वा प्रमादाद् ब्राह्मणः क्वचित्॥
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति।
नीलीदारु यदा भिन्द्याद्* ब्राह्मणस्य शरीरतः॥
शोणितं दृश्यते यत्र द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्।
स्त्रीणां क्रीड़ार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति॥
नीलीरक्तेन वस्त्रेण यदन्नमुपनीयते।
दातारं नोपतिष्ठेत भोक्ता भुञ्जीत किल्विषम्"—इति।

भृगुरपि,—

"स्त्रीधृता शयने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति।
नृपस्य वृद्धवैश्यस्य स्पर्शो वर्ज्यन्तु धारणम्॥
कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीरागो न दुष्यति"—इति।

अश्वत्थतरुनिर्मितखट्वाद्यारोहणे शङ्खः,—

"अश्वत्थस्य शयनं यानमासनं पादुके तथा।
द्विजः पलाशवृक्षस्य त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत्॥
क्षत्रियस्तु रणे पृष्ठं दत्त्वा प्राणपरायणः।
संवत्सरं व्रतं कुर्य्याच्छित्त्वा वृक्षं फलप्रदम्॥
द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दम्पती गोद्विजात्तमौ।

* नीलीदारु यदा विद्याद्,—इति मु०।

अन्तरेण यदा गच्छेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥
होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे ।
अन्तरेण यदा गच्छेत् द्विजाश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ सएवाह । "दुःस्वप्नारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यं च दद्यात्"—इति ।

तीर्थयात्रामन्तरेण देशान्तरगमने देवलः प्रायश्चित्तमाह,—

"सिन्धुसौराष्ट्रसौवीरान् तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्यान् गत्वा संस्कारमर्हति"—इति ।

सूर्य्योदयादिकालशयने प्रायश्चित्तमाह यमः,—

"सूर्य्योदये तु यः शेते सूर्य्याभ्युदित उच्यते ।
अस्तं गते तु यः शेते सूर्य्यनिर्मुक्त उच्यते ॥
ब्रह्मस्तेनावुभौ सम्यगहोरात्रोषितः शुचिः ।
गायत्र्याः दशसाहस्रं कुर्य्याद्दैकाह्निके बुधः*"—इति ।

मनुरपि,—

"तञ्चेदभ्युदियात् सूर्य्यः शयानं कामकारतः ।
निम्रोचेद्वाऽप्यविज्ञानात् जपन्नुपवसेद्दिनम्"—इति ।

गौतमस्तु ब्रह्मचारिणोविशेषमाह । "सूर्य्याभ्युदितो ब्रह्मचारी तिष्ठेदहरभुञ्जानोऽस्तमितश्च रात्रिं जपेत् सावित्रीम्"—इति ।

यतिवनस्थयोर्विशेषमाह वसिष्ठः,—

"वनस्थश्च यतिश्चैव सूर्य्येणाभ्युदितो यदि ।

---

* पृथक्,—इति शा० स० ।

ब्रह्मकूर्चाग्निनौ भूत्वा जपेतां प्रणवं त्र्यहः*"—इति।

दण्डकमण्डल्वादिनाशे प्रायश्चित्तमाह पैठीनसिः। "नष्टे दण्ड-काष्ठे मैक्षं गत्वा तद्दत्वा ब्राह्मणाय तद्रूपवत् संवसेत्। अन्यं प्रयच्छेद्-गुरुः। कमण्डलावप्येवमेव। नष्टायां मेखलायां त्रिरात्रमा-चरेत्"—इति।

सन्ध्याग्निकार्य्यलोपे सम्वर्त्तः,—

"सन्ध्यामापदि नोपास्ते अग्निकार्य्यं यथाविधि।

सावित्र्यष्टसहस्रन्तु जपेत् स्नात्वा समाहितः"—इति।

स्वप्नादित्यनिरीक्षणे प्रायश्चित्तमाह यमः,—

"प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत्।

दृष्ट्वा सूर्य्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा"—इति।

भोजनकाले अशुचित्वे वृद्धशातातपः,—

"यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः।

भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति॥

भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति॥

अशित्वा सर्व्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति"—इति।

श्राद्धे निमन्त्रितस्य कालातिक्रमे यम आह,—

"केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयते द्विजः।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ प्रजायते॥

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतव्रतः।

---

* त्र्यहम्,—इति मु०।

चतिचान्द्रायणं चीर्त्वा* ततश्चान्द्रायणं चरेत्"—इति ।

क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीत आह । "क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवासः स्यात् । वैश्यस्यापि । शूद्रस्याभिवादने त्रिरात्रमुपवासः । तथा, शय्याऽऽरूढपादुकोपानदारोपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्राद्धकृज्जपदेवतापूजाऽभिरताभिवादने त्रिरात्रमुपवासः स्यात् । अन्यत्र निमन्त्रितेनान्यत्रभोजनेऽपि त्रिरात्रमुपवासः†"—इति ।

मिथ्याऽभिशंसने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

"महापापोपपापाभ्यां योऽभिशंसेन्मृषा नरम् ।
अब्भक्षो मासमासीत स जापी नियतेन्द्रियः"—इति ।

जपश्च शुद्धवतीनां‡ कार्य्यः । तथाच वसिष्ठः । "ब्राह्मणमनृतेनाभिशस्य पतनीयेनोपपतनीयेन वा मासमब्भक्षः शुद्धवतीरावर्त्तयेत्§ । अश्वमेधावभृथं वा गच्छेत्"—इति । हारीतोऽपि,—

"अनृताभिशंसनाक्रोशे गुरूणां पैशुन्ये च ।
एकविंशतिरात्रन्तु पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्"—इति ।

शङ्खलिखितौ । "नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याऽभिशंसन इत्येते पञ्चसंवत्सरान् ब्राह्मणगृहे भैक्षं चरेयुः । संवत्सरं धौतं भैक्षमश्नीयुः । षण्मासान् गा अनुगच्छेयुः"—इति । एतेषां वचनानां यथायोगं व्यवस्था द्रष्टव्या ।

---

* तीर्त्वा,—इति मु० ।

† भोजनेऽहोरात्रमुपवासः,—इति मु० ।

‡ शुद्धमतिना,—इति मु० ।

§ शुद्धमतिरावर्त्तयेत्,—इति मु० ।

अभिशस्तप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

"अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा।

निर्व्वपेत्तु पुरोडाशं वायव्यं चरुमेव वा"—इति॥

यत्तु वशिष्ठवचनम्। "एतेनैवाभिशस्तो व्याख्यातः"—इति। तत्तद्दैवाकृतप्रायश्चित्तस्य द्रष्टव्यम्। यत्तु पैठीनसिनोक्तम्। "अनृतेनाभिशस्तः कृच्छ्रं चरेन्मासं पातकेषु महापातकेषु द्विमासम्"—इति। तदपि वशिष्ठेन समानविषयम्।

तदेवं विष्णुनाऽनुक्रान्तानामतिपातकादीनां प्रकीर्णकान्तानां दशविधानां पापानां सामान्यतो विशेषतश्च प्रायश्चित्तानि प्रतिपादितानि।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते।

यत्पापं कर्त्तृव्यतिरिक्तेनान्येन केनचिदपि न ज्ञातं, तद्रहस्यम्। तस्य प्रायश्चित्तमपि रहस्येव कर्त्तव्यम्। तथाच हारीतः। "अथ ब्राह्मणस्य श्रुतधर्मशास्त्रस्य रहस्यमनुक्रमिष्यामः। रहस्यकृते रहस्यमेव कर्त्तव्यं, प्रकाशकृते प्रकाशमेव कर्त्तव्यम्"—इति। रहस्यत्वादेव नास्ति परिषदनुमत्यपेक्षा। तदाहतुर्बृहस्पतियाज्ञवल्क्यौ,—

"विख्यातदोषः कुर्व्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्।

अनभिख्यातदोषस्तु रहस्यव्रतमाचरेत्"—इति॥

न च विना परिषदं व्रतज्ञानाभाव इति शङ्कनीयम्। शास्त्रज्ञस्य तद्विज्ञानसम्भवात्। इतरेणापि बुद्धिमता विद्वद्गोष्ठ्यां केनचि-

ज्ञानेनावगन्तुं शक्यत्वात् । यदि तदभिज्ञानाय परिषदोऽग्रे पापं प्रकटीकुर्य्यात्, तदा प्रायश्चित्तं बहुलं भवति । द्विविधा ह्यशुद्धिः पापेन जन्यते, ऐहिक्यामुष्मिकी च । तयोरैहिकी शिष्टैः सह व्यवहारं वारयति । आमुष्मिकी तु नरकं प्रापयति । तत्र प्रकटपापेषु द्विविधाशुद्धिसद्भावात्तन्निवृत्तये प्रायश्चित्तबाहुल्यमपेक्षितम् । रहस्ये* त्वैहिकाशुद्ध्यभावादामुष्मिकमात्राशुद्धिः स्वल्पेनापि जपहोमादिना निवर्त्तते । अतएव मनुः प्राजापत्यादिव्रतानां जपादीनां च व्यवस्थामाह,—

"एतैर्द्विजातयः शोध्या व्रतैराविष्कृतैनसः ।
अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत्" इति ।

तत्र रहस्यानां साधारणं प्रायश्चित्तं स एवाह,—

"वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया क्षमा ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥
यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं† निर्दहति क्षणात् ।
तथा ज्ञानकृतं पापं कृत्स्नं दहति वेदवित् ॥
सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोड़श ।
अपि भ्रूणहणं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः"—इति ।

वशिष्ठः,—

"यद्यकार्य्यशतं साग्रं कृतं वेदश्च धार्य्यते ।
सर्व्वं तत्तस्य वेदाग्निर्दहत्यग्निरिवेन्धनम्"—इति ।

---

* रहस्येषु पापेषु,—इति मु० ।

† प्राप्तं,—इति मु० ।

चतुर्व्विंशतिमते,—

"कृतेषु क्रियमाणेषु करिष्यद्भिर्न संशयः।

शुद्धा प्रतिष्ठेत्येतावत् पावनाय जपेद्विजः"—इति।

यमः,—

"सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम्।

गायत्रीं च जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम्॥

विराजं द्विगुणं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति।

वामदेव्यं चिरावर्त्त्य तदह्नैव विशुध्यति॥

पौरुषं सूक्तमावर्त्त्य मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात्।

वृषभं शतधा जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति॥

रुद्रैकादशकं जप्त्वा तदह्नैव विशुद्ध्यति"—इति।

विष्णुः। "अथातः सर्व्ववेदपवित्राणि भवन्ति। येषां जपैश्च होमैश्च द्विजातयः पापेभ्यः पूयन्ते। अघमर्षणं देवकृतं शुद्धावत्यस्तरत्समन्दी धावति कुश्माण्ड्यः पावमान्यो दुर्गासावित्री अभीषङ्गाः पदस्तोभाः सामानि व्याहृतयो भारुण्डानि चन्द्रसाम पुरुषव्रते सामनी अलिङ्गं वार्हस्पत्यं गोसूक्तमाश्वसूक्तं सामनी चन्द्रसूक्ते च शतरुद्रियमथर्व्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतं नारायणीयं पुरुषसूक्तञ्च,—

ज्यैष्ठ्याज्यादोहानि रथन्तरञ्च

अग्नेर्व्रतं वामदेव्यं वृहच्च।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिस्मरत्वं लभते यदीच्छेत्"—इति।

चतुर्विंशतिमते,—

"पावमानीस्तथा कौत्सं पौरुषं सूक्तमेव च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत सपुत्रं मधुच्छन्दसम् ॥
मण्डलब्राह्मणं रुद्रं शुक्रियो मोचकस्तथा ।
वामदेव्यं बृहत्साम जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
यज्ञायज्ञीयमादित्यं ज्येष्ठसाम च राजनम् ।
पारुच्छेपञ्च सामानि जप्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ॥
आथर्व्वशिरसं चैव पुरुषसूक्तं तथैव च ।
नीलरुद्रं तथैवैन्द्रं जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते*॥
आथर्व्वणाश्च ये केचित् मन्त्राः कामविवर्जिताः ।
ते सर्व्वे पापहन्तारो याज्ञवल्क्यवचो यथा ॥
संहोमे मन्युरित्येतदनुवाकं जपेद्द्विजः ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत बौधायनवचो यथा ॥
ऋग्वेदमभ्यसेद्यस्तु यजुःशाखामथापि वा ।
सामानि सरहस्यानि अथर्व्वाङ्गिरसस्तथा ॥
ब्राह्मणानि च कल्पांश्च षड़ङ्गानि तथैव च ।
आख्यानानि तथाऽन्यानि जप्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
इतिहासपुराणानि देवतास्तवनानि च ।
जप्त्वा पापैः प्रमुच्येत धर्मस्थानैस्तथा परैः"—इति ॥

बौधायनः,—

"विधिना शास्त्रदृष्टेन प्राणायामान् षड़ाचरेत्* ।

---

* समाचरेत्,—इति शा० स० ।

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वा यत्कृतं भवेत् ॥
बाहुभ्यां मनसा वाचा श्रोत्रत्वक्घ्राणचक्षुषा"—इति ।

मनुः,—

"महापातकिनश्चैव शेषाश्चाकार्य्यकारिणः ।
तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥
यत्किञ्चिदेनः कुर्व्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्जनाः ।
तत् सर्व्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः"—इति ।

पैठीनसिः,—

"सर्व्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन् निमिषमच्युतम् ।
पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः"—इति ॥

कूर्मपुराणे,—

"जपस्तपस्तीर्थसेवा देवब्राह्मणपूजनम् ।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
देवताऽभ्यर्च्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्द्दशीम् ।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम् ।
दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्व्वपातकैः ।
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ॥

द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
उपोषितश्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च॥
औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः॥
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्।
स्नात्वा नद्यां तु पूर्व्वाह्ने मुच्यते सर्व्वपातकैः"–इति॥

चतुर्व्विंशतिमते,–

"मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्त्रिहविः पावमान्यपि।
इष्टयः पापनाशिन्यो वैश्वानर्य्या समन्विताः"–इति॥

कूर्मपुराणे,–

"अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः।
भविष्यन्ति महाबाहो, वर्णाश्रमविवर्जिताः॥
नान्यत्पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्।
सर्व्वपापप्रशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे"–इति॥

इति साधारणप्रायश्चित्तानि।

अथ प्रतिपदोक्तानि प्रायश्चित्तानि।

तत्र याज्ञवल्क्यः,–

"त्रिरात्रोपोषितो जप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम्।
अन्तर्जले विशुद्ध्येत गां दत्वा च पयस्विनीम्"–इति॥

शङ्खलिखितावपि। "ब्रह्महा त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्"—इति। एतच्च कामकारविषयम्। अकामकारविषये यमः। "एवं ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रान्तोऽघमर्षणं जपेत्"—इति। बौधायनः। "ग्रामात् प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्नातः शुचिरुदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासाः सकृत् पूतेन पाणिनाऽऽदित्याभिमुखोऽघमर्षणस्वाध्यायमधीयीत प्रातः शतं मध्याह्ने शतं सायाह्ने शतं परिमितं चोदितेषु नक्षत्रेषु प्रसृतियावकमश्नीयात्। ज्ञानकृतेभ्य उपपातकेभ्यश्च सप्तरात्रात् प्रमुच्यते। द्वादशरात्रान्महापातकेभ्यः। एवं ब्रह्महत्यां सुवर्णस्तेयं सुरापानञ्च वर्जयित्वैकविंशतिरात्रेण तान्यभितरति"—इति। मनुरपि,—

"अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम्।

मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः"—इति।

वृहद्विष्णुरपि। "ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणेनाष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् तदेतस्मात् पूतो भवतीति"—इति। एतानि कामाकामकारादिभेदेन* व्यवस्थापनीयानि। सुरापाने यम आह। "सुरापः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य्य सुतसोमात् प्रसृतिमादायोङ्कारेणाभिमन्त्र्य पिबेत्। ततोऽप्सु निमग्नोमानस्तोकीयं जपेत्"—इति।

याज्ञवल्क्यः,—

"त्रिरात्रोपोषितो हुत्वा कुष्माण्डीभिर्घृतं शुचिः"—इति।

* कामाकामकारभेदेन—इति मु०।

मनुः,—

"कौत्सं जपित्वाऽपेत्येनो वासिष्ठञ्चेत्यृचं प्रति।
माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः॥
सुगुर्व्वप्यपहन्त्येनो जप्त्वा वा नमदित्यृचम्*।
महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गाः समाहितः।
अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भैक्षाहारो विशुद्ध्यति"—इति॥

वशिष्ठः,—

"सुरां पीत्वाऽप्सु निमज्य त्रिः पठेदघमर्षणम्।
यथाऽश्वमेधावभृथस्तादृशं मनुरब्रवीत्"—इति॥

अत्र ज्ञानाज्ञानाभ्यासानभ्यासैर्व्यवस्था द्रष्टव्या।

सुवर्णस्तेये शातातपः,—

"मद्यं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा
स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा।
भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो-
रुद्राध्यायी मुच्यते सर्व्वपापैः"—इति।

यमः। "ब्राह्मणः सुवर्णस्तेयं कृत्वा हिरण्यं शालायां प्रक्षिप्याप्सु स्नातो ग्रीवामात्रमुदकं हिरण्यवर्णाभिस्तिसृभिरात्मानमभ्युक्ष्य त्रीन् प्राणायामान् कृत्वा तदेतस्मात्पापात् पूतो भवति"—इति।

बृहस्पतिः,—

---

* मनइत्यृचम्,—इति मु०।

"ब्रह्मब्राह्मणगोमीयं शिवसङ्कल्पमेव वा।
अपहृत्य सुवर्णं वा क्षणाद्भवति निर्मलः"—इति।

याज्ञवल्क्यः,—

"ब्राह्मणस्वर्णहारी तु रुद्रजापी जले स्थितः"—इति।

जपश्चैकादशकृत्वः कार्य्यः। तदाह अत्रिः,—

"एकादशगुणान् वाऽपि रुद्रानावर्त्त्य धर्मवित्।
महापापैरपि स्पृष्टो मुच्यते नात्र संशयः"—इति॥

गुरुतल्पे याज्ञवल्क्यः,—

"सहस्रशीर्षजापी तु मुच्यते गुरुतल्पगः।
गौर्देया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी"—इति॥

यमोऽपि। "अथ गुरुतल्पगमनं कृत्वाऽघमर्षणमन्त्रैर्जले चिरावर्त्त्य तदेतस्मात् पापात् पूतो भवति"—इति। मनुरपि,—

"हविष्यन्तीयमभ्यस्य न तमंह इतीति च।
जप्त्वा च पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः"—इति॥

संसर्गे येन सह संसर्गं करोति, तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्। "स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात्"—इति पूर्व्वमेवोक्तत्वात्।

अथोपपातकरहस्यप्रायश्चित्तानि।

तत्र यमः,—

"दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतुःशतैः।
मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किं पुनः शेषपातकैः"—इति।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"प्राणायामशतं कार्य्यं सर्व्वपापापनुत्तये।

उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि"—इति ॥

मनुरपि,—

"एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।

अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किञ्चेदमितीति च"—इति ॥

अत्र सकृदभ्यासादिभेदेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।

इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्रतलक्षणानि ।

सर्व्वव्रतसाधारणाङ्गानि याज्ञवल्क्य आह,—

"ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानमौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता"—इति ॥

अत्र ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वेन्द्रियनिग्रहः । उपस्थनिग्रहो लिङ्गनिरोधः । तयोर्गोबलीवर्द्दन्यायेनापुनरुक्तिः । अकल्कत्वमकुटिलत्वम् । मनुरपि,-

"अहिंसां सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत् ।

त्रिरह्नि त्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥

स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।

स्थानासनाभ्यां विहरेदक्रोधोऽधः शयीत वा ॥

ब्रह्मचारी व्रती च स्याद् गुरुदेवद्विजार्चकः ।

सावित्रीं च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥

सर्व्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृताः"—इति ।

अथ प्राजापत्यव्रतस्वरूपमाह हारीतः,—

"त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम्।
परं त्र्यहं वायुभक्ष एष कृच्छ्रः प्रजापतिः"—इति॥

मनुरपि,—

"त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः"—इति।

अस्यैवाधिकारिभेदेन प्रयोगान्तरमाह वशिष्ठः,—

"अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम्।
अहः पराकं तथैकमेवं चतुरहौ परौ॥
अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः।
बालवृद्धातुराणाञ्च शिशुकृच्छ्रमुवाच ह"—इति॥

एतदुभयमपि प्राजापत्यकृच्छ्रं दर्शयति। याज्ञवल्क्यः,—

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः॥
यथाकथञ्चित् त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते"—इति।

एकभक्तेन दिवैव सकृद्भोजनेन। नक्तेन रात्रौ सकृद्भोजनेन। अयाचितेन, न विद्यते याचितं यस्मिन् भोजने, तदयाचितम्। तेन। अत्र कालविशेषाप्रतीतेर्दिवा रात्रौ वा सकृद्भोजनेन। उपवासेन चैकेन एकस्मिन् दिनेऽनशनेन च पादकृच्छ्रो भवति। अयमेव पादकृच्छ्रः स्वस्थानविवृद्ध्या वा दण्डकलितवदावृत्त्या वा यथा कथञ्चित् त्रिगुणः त्रिरभ्यस्तः प्राजापत्य इत्युच्यते इत्यर्थः। एकभक्तादिषु ग्राससङ्ख्या आपस्तम्बेन दर्शिता,—

"सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः।
चतुर्विंशतिरयाच्याः परं निरशनं स्मृतम्"—इति॥

तत्परिमाणमपि तत्रैवोक्तम्,—

"कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यथा वाऽऽस्यं विशेत् सुखम्"—इति।

चतुर्विंशतिमते प्रकारान्तरेण सङ्ख्या श्रूयते,—

"प्रातस्तु द्वादश ग्रासाः सायं पञ्चदशैव तु।
अयाचिते च द्वावष्टौ परं* वै मारुताशनः"—इति॥

अत्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या। आपस्तम्बस्तु चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा तेषां वर्णभेदेन व्यवस्थामाह,—

"त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्।
सायं त्र्यहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यहम्॥
प्रातःपादं चरेच्छूद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत्।
अयाचितन्तु राजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्"—इति।

अर्द्धकृच्छ्रपादोनकृच्छ्रयोरपि स्वरूपं स एवाह,—

"सायं प्रातर्दिनार्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्"—इति।

अयमर्थः। अयाचितोपवासयोस्त्र्यहद्वयानुष्ठानेनार्द्धकृच्छ्रो भवति। नक्तत्र्यहव्यतिरिक्तत्र्यहत्रयानुष्ठानेन† पादोनकृच्छ्रो भवति। अर्द्धकृच्छ्रप्रकारोऽपि तेनैवोक्तः,—

"सायं प्रातस्तथैवोक्तं दिनद्वयमयाचितम्।

---

* त्र्यहं,—इति मु०।

† नक्तव्यतिरिक्तत्र्यहानुष्ठानेन,—इति मु०।

दिनद्वयन्तु नाश्नीयात् कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते"—इति।

अत्रापि शक्त्यपेक्षया व्यवस्था द्रष्टव्या। यत्तु जपहोमादिबहुल-सहितं प्राजापत्यकृच्छ्रं गौतमेनाभिहितम्। "हविष्यान् प्रातराशान् भुक्ता तिस्रोरात्रीर्नाश्नीयात्। अथापरं त्र्यहं नक्तं भुञ्जीत। अथापरं त्र्यहं न कञ्चन याचेत। अथापरं त्र्यहमुपवसेत्। तिष्ठेदहनि रात्रावासीत। क्षिप्रकामः। सत्यं वदेत। अनार्य्यैं न सम्भाषेत। रौरवयौधाजये नित्यं प्रयुञ्जीत। अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जयित्वा हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका-इत्यष्टाभिः। अथोदकतर्पणम्। नमोऽहमाय संहमाय धुन्वते तापसाय पुनर्व्वसवे। नमोमौञ्ज्यायोर्भ्याय वसुविन्दाय। नमः पराय महापराय परदाय पारयिष्णवे। नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यम्बकायैकचरायाधिपतये हरायेश्वरायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्द्दिने। नमः सूर्य्यायादित्याय नमः नीलकण्ठाय शितिकेशाय*। नमः कृष्णाय पिङ्गलाय। नमः ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धायेन्द्राय हरिकेशायोर्द्धरतसे। नमः सत्याय पावकाय पावकसर्गाय† कामाय कामरूपाय। नमः दीप्ताय दीप्तरूपिणे। नमः तीक्ष्णाय तीक्ष्णरूपिणे। नमः धौम्याय सुपुरुषाय‡ मध्यमपुरुषाय उत्तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे। नमः चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे। एतदेवा-

---

* शितिकण्ठाय,—इति मु॰।

† पावकवर्णाय,—इति मु॰।

‡ सौम्याय सौम्यरूपाय महापुरुषाय,—इति मु॰।

दित्योपस्थानम् । एता आज्याहुतयः। द्वादशरात्रस्यान्ते चरुं श्रपयित्वै-ताभ्योदेवताभ्यो जुहुयात् । अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतये अग्नये स्विष्ट-कृते इति । अन्ते ब्राह्मणभोजनम्"—इति ।

हविष्यानित्याद्युपवसेदित्यन्तेन प्राजापत्यस्य स्वरूपमुक्तम् । तिष्ठेत्यादिना तस्यैवेतिकर्त्तव्यतोच्यते । अहनि तिष्ठेदित्यनेन भोज-नाद्यविरुद्धकालेषु अहस्त्यितएव स्यात् । रात्रावसीतेत्यनेन निद्राया आवश्यकत्वात् तामासीनएव सेवतेत्युक्तं भवति। क्षिप्रकामोऽपि भवेत्, शीघ्रं शुद्धः स्यामिति संजातकामोऽपि भवेदित्यर्थः । अथवा, शीघ्रं शुद्धिकामोऽहनि तिष्ठेत् रात्रावासीतेत्यर्थः ।

एवं, सत्यं वदेदित्याद्यङ्गकलापे क्षिप्रकामः,—इति अधिका-रिविशेषणमनुषञ्जनीयम् । अनेन, यः शनैः शनैः शुद्धोभवामीति मन्यते ; तस्य नायं नियम इति अवगम्यते । रौरवयौधाजये सामनी । नमोहमायेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रास्तर्पणसूर्य्योपस्थानाज्यहोमेषु द्रष्ट-व्याः । अथवा, सम्प्रदानविभक्त्यन्ताः षट्पञ्चाशन्मन्त्राः । तर्पणमनु-पवनं कर्त्तव्यम् । स्नानाङ्गत्वात् तर्पणस्य । तथा च भृगः,—

"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।
तर्पणं त्रिविधस्याङ्गमेषएव विधिः सदा"-इति ।

आदित्योपस्थानाज्यहोमौ तु प्रतिदिनं सकृत् सकृत् कर्त्तव्यौ । अथोदकतर्पणमादित्योपस्थानमाज्यहोमस्येति वक्तव्ये एतदेवादित्यो-पस्थानं, एता आज्याहुतय इति पृथग्योगकरणात् । शिष्टं स्पष्टम् ।

एतद्धारीताद्युक्तजपहोमाद्यङ्गरहितप्राजापत्यद्वयस्थाने वेदित-

ध्यम्। यज्ञमयाससाध्यत्वेनातिगुरुत्वात्। अथवा, येषां शूद्रादीनां मन्त्राधिकारो नास्ति, तेषां जपहोमादिरहितं प्राजापत्यं वेदितव्यम्। अतएवोक्तमङ्गिरसा,—

"तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्म्मपथे स्थितम्।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम्"—इति॥

येषां ब्राह्मणादीनां जपहोमादिष्वधिकारः, तेषां गौतमोक्तं वेदितव्यम्।

अथातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणमुक्तं चतुर्व्विंशतिमते,—

"एकैकं ग्रासमश्नीयात् अहानि त्रीणि पूर्व्ववत्।
अहं चोपवसेन्नित्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः"—इति॥

एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवस्वेकैकं ग्रासमश्नीयात्। अहस्त्रो-पवसेत्। एवं चातिकृच्छ्रोभवतीत्यर्थः। यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजने"—इति।

अयमेव प्राजापत्यकृच्छ्र एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु नवसु पाणि पूरान्नभोजनयुक्तोऽतिकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः। तदेतदशक्तविषयम्। पाणि-पूरान्नस्य ग्रासपरिमितदन्नादधिकपरिमाणत्वात्।

अथ कृच्छ्रातिकृच्छ्रः।

तस्य लक्षणं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

"कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्"—इति।

विष्णुरपि,—

"कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्"—इति।

चपयेदिति शेषः । यत्तु गौतमः । "अब्भक्षस्तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः"—इति । एकभक्तनक्तायाचितदिवसेषु यो भोजनकालः, तस्मिन्नेव काले केवलमुदकेन वर्त्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रो भवतीति । तदेतच्छक्तविषयम् । अतिकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रयोरपि प्राजापत्यकृच्छ्रोक्तेतिकर्त्तव्यता द्रष्टव्या । "एतेनैव कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ व्याख्यातौ"—इति गौतमवचनात् ।

पराकलक्षणमाह यमः,—

"द्वादशाहं निराहारो यतात्मा संशितव्रतः ।
कृच्छ्रः पराकनामैष सर्व्वपापप्रणाशनः"—इति ॥

पर्णकृच्छ्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

"पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः"—इति ॥

पलाशोदुम्बरारविन्दबिल्वपर्णानामेकैकेन* क्वथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् । पर्णकृच्छ्रस्य लक्षणान्तरमाह यमः,—

"एतान्येव समस्तानि त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
क्वाथयित्वा पिबेदद्भिः पर्णकृच्छ्रोविधीयते†"—इति ॥

यदा पलाशादिपत्राण्येकीकृत्यांभसा क्वाथयित्वा त्रिरात्रोपवासान्ते क्वथितं तत् पिबेत्, तदा पर्णकृच्छ्रो भवतीत्यर्थः ।

---

* इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । बिल्वपर्णकुशानामेकैकेन,—इति तु भवितुं युक्तम् ।

† इत्थमेव पाठः सर्व्वत्र । मम तु, पर्णकृच्छ्रोऽभिधीयते,—इति पाठः प्रतिभाति ।

फलकृच्छ्रादीनां स्वरूपमाह मार्कण्डेयः,—

"फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः।
श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा॥
मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम्।
पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते*॥
मूलकृच्छ्रः स्मृतोमूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु"—इति।

यदा बिल्वादिफलान्यंभसा क्राथयित्वा माससेकं तदम्भः पिबति, तदा फलकृच्छ्रो भवति। यदा बिल्वपद्माक्षमूलानामन्यतमस्य क्राथं मासं पिबेत्, तदा श्रीकृच्छ्रोभवति। यदा त्वेतेषां पत्रपुष्प-मूलानां क्राथं पिबेत्, तदा पत्रपुष्पमूलकृच्छ्राणि भवन्ति।

वारुणश्रीकृच्छ्रयोर्लक्षणमाह यमः,—

"ब्रह्मचारी जितक्रोध आमिक्षोदकसक्तुकान्।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते॥
अहं पिबेत् तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिबेत्।
अहं वै यावकेनैव श्रीकृच्छ्रं ह्येतदुच्यते"—इति॥

सौम्यकृच्छ्रस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः,—

"पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम्।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते"—इति॥

आचामश्रोदननिस्रावः। पिण्याकादीनां पञ्चानामेकैकं प्रति-दिनमुपभुज्य षष्ठेऽहन्युपवसेत्। एष सौम्यकृच्छ्रः। यत्तु जाबालेन चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र इत्युक्तम्,—

* पुष्पैः पुष्पस्तथोच्यते,—इति मु०।

"पिण्याकं सक्तवस्तक्रं चतुर्थेऽहन्यभोजनम् ।
वासोवै दक्षिणां दद्यात् सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यते"—इति ।

तदेतदशक्तविषयम् ।

अथ तुलापुरुषः । तत्र जावालिः,—

"पिण्याकश्च तथाऽऽचामं तक्रं चोदकसक्तवः ।
त्रिरात्रमुपवासश्च तुलापुरुषउच्यते"—इति ॥

सोऽयमष्टदिवससाध्यः । याज्ञवल्क्यस्तु पञ्चदशदिवससाध्यमाह,-

"एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाक्रमम् ।
तुलापुरुषइत्येवं ज्ञेयः पञ्चदशाह्निकः"—इति ॥

एषां प्रकृतानां पिण्याकादीनां पञ्चद्रव्याणाम् । यमस्त्वेकविंशतिदिवससाध्यमाह,—

"आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ।
त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् ।
एकविंशतिरात्रस्तु तुलापुरुषउच्यते"—इति ॥

तदेतत्त्रयं पापतारतम्यविषयतया व्यवस्थापनीयम् । अत्रेतिकर्त्तव्यतामाह हारीतः । "अथातस्त्रिणयनोक्तस्य तुलापुरुषस्य कल्पं व्याख्यास्यामः ।

अयाज्ययाजनं कृत्वा प्राश्य मूत्रपुरीषयोः ।
अप्रतिग्राह्यमादाय याजयित्वा विनिन्दितान् ॥
विनायकोपसृष्टस्य महाव्याधिहतस्य च ।
एतत् कृच्छ्रं तुलापुरुषं महापातकनाशनम् ॥
स्वर्गद्वारमिदं पुण्यं महादेवेन निर्मितम् ।

आचाममथ पिण्याकं तक्रं चोदकसक्तुकान् ॥
अहं अहं प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम्* ।
वाचा कायेन मनसा कृतानि विविधानि च ॥
आचामस्तानि निर्हन्ति नवश्राद्धञ्च सूतकम् ।
भिक्षाञ्च दारुणञ्चैतत्† केशकीटहतञ्च यत् ॥
आखोर्मूत्रपुरीषञ्च शूद्रस्पृष्टमेवच ।
पिण्याकस्तानि निर्हन्ति अस्थि भित्वा तु यत् स्थितम् ॥
आहारेषु च ये दोषाः स्नेहदोषाश्च ये क्वचित् ।
खरोष्ट्रमुखसंस्पृष्टमुग्रसंस्पृष्टमेवच
तक्रेण तानि निर्हन्ति यच्चान्यत् श्वावलोकितम् ॥
कनकाश्वतिलागावो भूमिराच्छादनं स्त्रियः ।
सर्व्वं पुनाति धर्मात्मा गूढं चोदकसक्तुभिः ॥

ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां स्वर्णस्तेयं गुरुदाराभिगमनं कन्यादूषणं क्लीबाभिगमनमुदक्याभिगमनं वायुभक्षः पुनाति।

तच्चन्दनोशीरमयौ पुरुषौ कारयेत् पटे ।
नदीमृत्तिकया वाऽपि पुरुषौ द्वौ च कारयेत् ॥
महापशुर्येन शरेण विद्धो-
यदा शस्त्रमुभयतो यच्च लक्ष्यम् ।
तेनायसीं सुकृतां कारयित्वा
प्रादेशमात्रामुभयतोजातशिक्याम् ॥

---

* वायुभक्षः परं त्र्यहम्,—इति शा० ।
† दारुणं किञ्चित्,—इति मु० ।

सौवर्णीं राजतीं वाऽपि तुलां देवीं तु कारयेत् ।
अपि चन्दनवृक्षस्य खदिरस्यापि कारयेत् ॥
तस्यालाभे तुला कार्य्या यथा वाऽप्युपपद्यते ।

पुरुषं पिङ्गलं चक्रहलमुसलशूलवज्रपाणिमावाहयामि । स्वसरेहि मातरेहि सुषाम एहि नाग एहि कृष्णाजिन एहि । स्वागतमनुस्वागतम् । भगवते तुलापुरुषाय महादेवायेदमासनमिदं पाद्यमिदमाचमनीयमिदं गन्धमाल्यधूपदीपनैवेद्यं प्रतिगृहाण प्रसीद देव, तुभ्यं नमः । अक्रुद्धः सुमनाभव । अथ तुलामभिमन्त्रयेत् । ऋषिसत्यं ब्रह्मसत्यं देवसत्यं अन्तःसत्यं, तेन सत्येन सत्यवादिनि,

देशानां सम्पदं ब्रूहि कं देशं* वर्द्धयिष्यसि ।
राज्ञाञ्च सम्पदं ब्रूहि किमस्माकं भविष्यति† ॥
यदात्मानमसत् कर्त्तुं तुलाममृतं परम् ।
यदा च लघु मन्येत तदा कर्म समारभेत् ॥

अग्नये पृथिव्यधिपतये स्वाहा । वायवेऽन्तरिक्षाधिपतये स्वाहा । सूर्य्याय दिनाधिपतये‡ स्वाहा । सोमाय नक्षत्राधिपतये स्वाहा । वासुकये नागाधिपतये स्वाहा । कुवेराय यक्षाधिपतये स्वाहा । इन्द्राय देवाधिपतये स्वाहा । ब्रह्मणे त्रैलोक्याधिपतये स्वाहा । देव्यै भगाधिपतये स्वाहा । हलकंटकाय स्वाहा । कुष्माण्डराजपुत्राय स्वाहा । विनायकाय स्वाहा । महाविनायकाय स्वाहा ।

* कोदेशो,—इति मु० ।
† प्रयच्छसि,—इति मु० ।
‡ दिव्याधिपतये,—इति मु० ।

महामहाविनायकाय स्वाहा। वक्रतुण्डाय गणानां पतये स्वाहा। धर्माय स्वाहा। अधर्माय स्वाहा। तुलायै स्वाहा। तुलापुरुषाय स्वाहा। देव्यै पुनरगमनाय स्वाहा। सकृच्चरित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति। द्वितीयं चरित्वा गाणपत्यं प्राप्नोति। तृतीयं चरित्वा महादेवस्यावसथं प्राप्नोति। आषाढ्यां कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यां वा पुष्ये नक्षत्रे एष विहितोधर्मः"—इति।

वारुणकृच्छ्रमाह यमः,—

"ब्रह्मचारी जितक्रोधो मासेऽप्युदकसक्तुकान्।
पिबेच्च नियताहारः कृच्छ्रं वारुणमुच्यते"—इति॥

अघमर्षणकृच्छ्रमाह विष्णुः। "अथ कृच्छ्राणि भवन्ति। त्र्यहं नाश्नीयात्। प्रत्यहं च त्रिषवणं स्नानमाचरेत्*। मग्नस्त्रिरघमर्षणं जपेत्। दिवा स्थितस्तिष्ठेद्रात्रावासीत। कर्मणोऽन्ते पयस्विनीं दद्यादित्यघमर्षणम्"—इति। शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणाह,—

"त्र्यहं त्रिषवणस्नायी मौनी स्यादघमर्षणम्।
मनसा त्रिः पठेदप्सु न भुञ्जीत दिनत्रयम्॥
अघमर्षणमित्येतद्व्रतं सर्व्वाघसूदनम्"—इति।

अथ यज्ञकृच्छ्रः। तत्राङ्गिराः,—

"युक्तस्त्रिषवणस्नायी संयतो मौनसंस्थितः†।
प्रातःस्नानसमारम्भं कुर्य्याज्जप्यञ्च नित्यशः॥
सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम्।

---

* अथ कृच्छ्राणि भवन्ति। त्र्यहं त्रिषवणं स्नानमाचरेत्,—इति मु०।
† मौनमाश्रितः,—इति मु०।

ॐकारमादितः कृत्वा कृपे कृपे तथाऽन्ततः ॥
भूमौ वीरासने युक्तः कुर्य्याज्जप्यं सुसंयतः* ।
आसीनस्य स्थितोवाऽपि पिबेद्गव्यं पयः सकृत् ॥
गव्यस्य पयसोऽलाभे गव्यमेव भवेद्दधि ।
दध्नोऽभावे भवेत्तक्रं तक्राभावे तु यावकम् ॥
एषामन्यतमं यच्चेदुपपद्येत तत्पिबेत् ।
गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं चोपयोजयेत् ॥
एकाहेन तु कृच्छ्रोऽयमुक्तस्त्वङ्गिरसा स्वयम् ।
सर्व्वपापहरोदिव्योनाम्ना यज्ञ इति स्मृतः ॥
एतत्पातकयुक्तानां तथा चाप्युपपातकैः ।
महद्भिश्चापि युक्तानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम्"—इति ॥

देवकृतं कृच्छ्रं दर्शयति यमः,—

"यवागूं यावकं शाकं क्षीरं दधि घृत तथा ।
त्र्यहं त्र्यहन्तु प्राश्नीयाद्वायुभक्षः परं त्र्यहम् ॥
कृच्छ्रं देवकृतं नाम सर्व्वकल्मषनाशनम् ।
मरुद्भिर्व्वसुभीरुद्रै रादित्यैश्चरितं व्रतम् ।
व्रतस्यास्य प्रभावेन त्रिरजस्काहि तेऽभवन्"—इति ॥

यावककृच्छ्रमाह शङ्खः,—

"गोपुरीषयवाभ्यां च मासमेकं समाहितः ।
व्रतन्तु यावकं कुर्य्यात् सर्व्वपापापनुत्तये"—इति ॥

देवलोऽपि । "यवानामप्सु साधितानां सप्तरात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं

* कुर्य्याज्जप्यन्तु निःस्पृहः,—इति मु० ।

यावकः। एतेन यावकपायसोदकानि व्याख्यातानि। यावकपायसोदकानि प्राजापत्यविधानेन व्याख्यातानि भवन्ति"—इति।

अथ प्रसृतियावकः। तत्र हारीतः। "यस्त्वात्मकृतैः कर्मभिर्गुरुमात्मानं पश्येत्, आत्मार्थं प्रसृतियावकं श्रपयेत्। ततोऽग्नौ जुहुयात्। *तदेव बलिकर्म*। शृतं चाभिमन्त्रयेत्।

यवोऽसि धान्यराजो वा वारुणो मधुसंयुतः।
निर्णोदः सर्व्वपापानां पवित्र ऋषिभिः† स्मृतः॥
घृतं यवा मधु यवा आपोह्विष्ठाऽमृतं यवाः।
सर्व्वं पुनन्तु मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥
वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा दुर्व्विचिन्तितम्।
अलक्ष्मीं कालकर्णीं च सर्व्वं पुनीत मे यवाः॥
मातापित्रोरशुश्रूषां यौवने कारितं‡ तथा।
श्वशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतं च यत्॥
सुवर्णस्तेयं आत्यन्तं बालत्वादात्मनस्तथा§।
ब्राह्मणानां परीवादं सर्व्वं पुनीत मे यवाः॥

वक्ष्यमाणां रक्षां कुर्य्यात्। नमोरुद्राय भूताधिपतये द्यौः साविन्त्री मानस्तोकेति पात्रे त्रिर्निषिच्य ये देवा मनोजातामनोयुजः सुदक्षादक्षपितरस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्योनमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयात्। त्रिरात्रमेवार्थार्थी,पापकृत् षड्रात्रं पीत्वा पूतो भवति। सप्त-

* नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके।

† पवित्रमृषिभिः,—इति मु०।

‡ वयसा कारितां,—इति मु०।

§ बाधित्वा चात्मनस्तथा,—इति मु०।

रात्रं महापातकी। द्वादशरात्रं पीत्वा सर्व्वं पुरुषकृतं पापं निर्दहति। त्रिःसृतानां यवानामेकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान् पश्यति। गणाधिपतिं पश्यति। विद्यां पश्यति। विद्याऽधिपतिं पश्यति। योऽश्नीयाद्-यावकं पक्वं गोमूत्रेषु सहृद्धि चीरसर्पिः प्रमुच्यते सोऽंहसः क्षणा-दित्याह भगवान् मैत्रावरुणिः"—इति।

इत्थं प्राजापत्यादिव्रतानि निरूपितानि। अथ व्रतग्रहणप्रकारः। तत्र विष्णुः,—

"सर्व्वपापेषु सर्व्वेषां व्रतानां विधिपूर्व्वकम्* ।
ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते चिकीर्षिते ॥
दिनान्ते नखरोमादीन् प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः ॥
मलापकर्षणं कार्य्यं वाह्यशौचोपसिद्धये† ।
दन्तधावनपूर्व्वेण पञ्चगव्येन संयुतम् ॥
व्रतं निशामुखे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शने ।
आचम्यातः परं मौनी ध्यायन् दुष्कृतमात्मनः ॥
मनःसन्तापनं तीव्रमुद्वहेच्छोकमन्ततः"—इति ।

वहिः, ग्रामान्निष्क्रम्येत्यर्थः। पूर्व्वेद्युर्निशामुखे व्रतं परिषदुद्दिष्ट-प्रकारेण संकल्प्य परेद्युस्त्रिषवणस्नानप्रातर्होमाद्यङ्गसहितं व्रतमनु-ष्ठातुमारभेत। प्रातर्होमाद्यङ्गानि च जावालेन दर्शितानि,—

"आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

* विधिवच्चैत,—इति मु० ।

† वाह्यशौचं विशुद्धये,—इति मु० ।

आज्येनैव हि शालाग्नौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ॥
श्राद्धं कुर्य्याद्‌व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणाम्"—इति ।

यमोऽपि,—

"पश्चात्तापो निवृत्तिश्च स्नानं चाङ्गतयोदितम् ।
नैमित्तिकानां सर्व्वेषां व्रतानां विधिपूर्व्वकम् ॥
गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलमनुलेपनम् ।
व्रतस्थोवर्जयेत् सर्व्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्"—इति ।

गृहीतस्य व्रतस्यासमापने प्रत्यवायमाह छागलेयः,—

"पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा तु नाचरेत् कामतो हि यः ।
जीवन् भवति चण्डालो मृतः श्वा चाभिजायते"—इति ॥

अथ पूर्व्वोक्तानां व्रतानां केनचिन्निमित्तेनानुष्ठानाशक्तौ यथायोगं प्रत्याम्नाया उच्यन्ते। तत्र प्राजापत्यस्य प्रत्याम्नायाश्चतुर्व्विंशतिमते दर्शिताः,—

"कृच्छ्रोदेव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयम् ।
तिलहोमसहस्रन्तु वेदपारायणं तथा ॥
विप्रा द्वादश वा भोज्याः पावकेष्टिस्तथैव च ।
अथवा पावमानेष्टिः समान्याकृर्मनीषिणः"—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

"कृच्छ्रोऽयुतन्तु गायत्र्या उदवास* स्तथैव च ।
धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयम्"—इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

* उपवास,—इति मु० ।

"प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं मूल्यन्तुल्यं न संशयः"—इति ॥

मूल्यञ्च यथाशक्ति देयम् । अतएव ब्रह्मपुराणे,—

"गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पादमेव वा"—इति ।

यत्र यावत्सङ्ख्या प्राजापत्यान्यावर्त्तनीयानि भवन्ति, तत्र तावत् सङ्ख्या गोदानान्यावर्त्तनीयानि । तदपि चतुर्विंशतिमते दर्शितम्,—

"जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधानि च ।
अर्वाक् तु ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥
प्रत्याम्नाये गवां देयं साशीति धनिनां शतम् ।
तथाऽष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः"—इति ।

मनूक्तरीत्या द्वादशवार्षिकस्य* प्रत्याम्नायत्वेन षट्त्रिंशल्लक्षसंख्याको गायत्रीजपः प्राप्नोति । कोटिसंख्याकस्तु चतुर्विंशतिमते एव स्मर्य्यते,—

"गायत्र्यास्तु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते ॥
पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्रीलक्षसप्ततिः ।
गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पगः"—इति ॥

तथा सति परस्परविरोधः स्यादिति चेत् । एवं तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या कोटिजपोन प्रत्याम्नायः, किन्तु द्वादशवार्षिकव्रतसमानविषयतया विकल्प्यते इति कल्पनीयम् । चान्द्रायणादीनां प्रत्याम्नायास्तत्रैव दर्शिताः,—

* द्वादशवार्षिकप्राजापत्यस्य,—इति ग्रा० ।

"चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च ।
मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रामासत्रयं* तथा ॥
तिलहोमायुतञ्चैव पराकद्वयमेव च ।
गायत्र्या लक्षजप्यञ्च समान्याह बृहस्पतिः ॥
नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानां चैव कर्म्मणाम् ।
इष्टीनां पशुबन्धानामभावे चरवः स्मृताः ॥
पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं† चरेत् ।
व्रतहोमादिकं वाऽपि कल्पयेत् पूर्व्वकल्पवत्"—इति ॥

यस्तु तपस्यसमर्थः धान्यसमृद्धश्च, स कृच्छ्रादिव्रतानि ब्राह्मण-भोजनेन सम्पादयेत् । तदपि तत्रैवोक्तम्,—

"कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणभगुणिताविंशतिः स्यात् पराके ।
कृच्छ्रे सन्तापनाख्ये भवति षड़धिका विंशतिः सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशबलो भोजयेद्विप्रमुख्यान्"—इति ॥

अहरहरिति सर्व्वत्र सम्बध्यते । तृतीयः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । यत्तु प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन, "विप्रा द्वादश वा भोज्याः"—इति पूर्व्वमुदाहृतम् । तत् निर्धनविषयम् । धनिकस्य प्रतिदिनं पञ्च पञ्चेति द्वादशसु दिवसेषु षष्टिब्राह्मणभोजनविधानात् । अतएव स्मृत्यन्तरे,—

"प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तः कथञ्चन ।
षष्टानि पञ्च विप्राग्र्यान् भोजयेत् सम्यगीप्सितान्"—इति ॥

---

* मासकृच्छ्रत्रयं,—इति मु० ।

† कृच्छ्रद्वयं,—इति शा० ।

सान्तपनादीनां गोदानप्रत्याम्नायस्तथैव दर्शितः,—

"प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात् सान्तपने द्वयम्।
पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा॥
अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा।
यथाविभवसारेण दानं दद्याद्विशुद्धये"—इति†॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे चान्द्रायणस्य गोदानत्रयमभिहितम्,—

"प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम्।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्तादक्षिणा तथा*"—इति।

तत् निर्धनविषयम्। यथोक्तगोदानादाशक्तो गोभ्यस्तृणं दद्यात्। तथाह कण्वः,—

"एकमध्ययनं कुर्य्यात् प्राजापत्यमथापिवा।
दद्याद्वा दशसाहस्रं गवां मुष्टिं विचक्षणः"—इति॥

अध्ययनजपादीनां पुरुषविशेषेण व्यवस्था॰ चतुर्व्विंशतिमते दर्शिता,—

"धर्म्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः कदाचित् पापमागताः।
जपहोमादिकं तेभ्यो विशेषेण विधीयते॥
नामधारकविप्रा ये मूर्खाधर्म्मविवर्ज्जिताः।
कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि तेभ्यो दद्याद्विशेषतः॥
धनिना दक्षिणा देया प्रयत्नविहिता तु या।
एवं नरविशेषेण प्रायश्चित्तानि दापयेत्"—इति॥

---

* स्मृता,—इति मु०।

† भव,—इति मु०।

अनयैव दिशा स्मृत्यन्तरे प्रसिद्धास्तीर्थयात्रादिप्रत्याम्नाया-यथायोगमुन्नेयाः । अतएव देवलः,—

"अभिगम्य च तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
नरः पापात् प्रमुच्येत ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥
सर्व्वाः समुद्रगाः पुण्याः सर्व्वे पुण्यानगोत्तमाः ।
सर्व्वमायतनं पुण्यं सर्व्वे पुण्यावनाश्रयाः"—इति ॥

तीर्थानि, गङ्गा सरस्वती यमुना नर्मदा विपाशा वितस्ता कौशिकी नन्दा विरजा चन्द्रभागा सरयुः उत्पथवर्त्ती* सिन्धुः कृष्णा वेणी† शोणा तापी पारावती पाषाणकी गोमती गण्डकी बाऊदा‡ पम्पा देविका कावेरी ताम्रपर्णी चर्मण्वती वेत्रवती गोदावरी तुङ्गभद्रा सुवर्णरेखा चेति महानद्यः पुण्यतमाः । गङ्गाद्वारं कनखलं शक्रावतारं सौकरं प्रयागो गङ्गासागरमिति एतानि गङ्गायास्तीर्थानि । शाचं प्रस्रवणं वृद्धकन्याकं सारस्वतमादित्यतीर्थं वदरी पाञ्चालं वैजयन्तं पृथूदकं नैमिषं विनशनं चापोद्भेदं प्रभास इति सारस्वततीर्थानि । कावेरीसङ्गमं सरस्वतीसङ्गमं गन्धमादनमिति सामुद्राख्यतीर्थानि पुण्यतमानीति§ । पुष्करं मूर्द्धजं गयाशिरः कुरुक्षेत्रमिति पुण्यक्षेत्राणि । वाराणसी महाभैरवं देवदारुवनं सौरं प्राचीनवाहः केदारं मध्यमं महारुद्रं महाबलं महा-

---

* उत्पथवर्त्ती,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

† कृष्णावेणी,—इति मु० ।

‡ बाऊदाही,—मु० ।

§ पुण्यतमानीति,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

क्षयं कुमारमहालयं रुद्रावतारं वकुलं* विष्णुशिवं महाकालं पुरुषोत्तमं जम्बूमार्गं चेत्येतान्यायतनानि । हिमवानुदयो महेन्द्रो-विदुरः शतशृङ्गः श्रीपर्व्वतो वेदपर्व्वतो† विन्ध्यपर्व्वतः परियात्र-श्चेति पर्व्वताः पुण्यतमाः पापं नाशयन्ति । अन्यानि चैवायतनपर्व्वता-श्रमतीर्थानि पुण्यतमानि भवन्ति । विश्वामित्रः,—

"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये चाप्यनुक्ते संशयेऽस्फुटे ॥
प्राजापत्यं सान्तपनं शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महासान्तपनं शोध्येत्तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जपोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधनः ।
एते व्यस्ताः समस्तावा प्रत्येकं द्व्येकतोऽपिवा ॥
पातकादिषु सर्व्वेषु उपपातकेषु यत्नतः ।
कार्य्याश्चान्द्रायणयुताः केवला वा विशुद्धये ॥
उपवासास्त्रिरात्रं वा मासः पक्षस्तदर्द्धकम् ।
षड्द्वादशाहानि कार्य्या शुद्धिः फलैर्विना ॥
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैवहि ।
शक्तिजातिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्बुद्धिकृतं लघु ॥
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा कल्प्यं सर्व्वं यथाऽऽगमम् ।

---

* वकुलं,—इति मु० ।

† श्रीपर्व्वतो देवपर्व्वतोगौरपर्व्वतः,—इति मु० ।

प्रकाशतर्ना यत्किञ्चिद्विंशोभागो रहस्यके ॥
विंशद्भागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया" इति ।

*जमदग्निः,—

"तीर्थे तु पादकृच्छ्रं स्यान्नद्यामर्द्धफलं लभेत् ।
द्विगुणन्तु महानद्यां सङ्गमे त्रिगुणं भवेत्"—इति* ॥

इति कृच्छ्रप्रत्याम्नाया निरूपिताः ।

अथ कर्मविपाको निरूप्यते ।

यद्यपि लोके धर्मशब्दः सुकृतदुष्कृतयोः साधारणः, तथाप्यत्र प्रायश्चित्तस्य प्रकृतत्वात्तन्निवर्त्त्यतया दुष्कृतस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव पर्य्यवस्यति । विशेषेण पचनं विपाकः फलदशा । कर्म्मणां विपाकः कर्म्मविपाकः । स च विपाकस्त्रिविधः, जन्म चायुर्भोगश्चेति । एतत् सर्व्वं पतञ्जलिर्योगशास्त्रे सूचयामास । "सति मूले तद्विपाकोजा त्यायुर्भोगाः"—इति। अस्य सूत्रस्यायमर्थः । अविद्याऽस्मितारागद्वेषा-भिनिवेशात्मकाः पञ्च क्लेशाः कर्म्मणां मूलम् । "क्लेशमूलः कर्म्मा-शयः"—इति सूचितत्वात् । सति तस्मिन् पञ्चक्लेशात्मके मूले तानि कर्माणि विपच्यन्ते । दग्धक्लेशबीजस्य तु जीवन्मुक्तस्य न सञ्चितानि कर्माणि फलमारभन्ते । ज्ञानाग्निना भस्मसात् कृतत्वात् । यथा वितु-षोव्रीहिर्न प्ररोहति । तद्वत् । तस्मात् बीजस्थानीयं क्लेशपञ्चकमुप-जीव्यैव कर्माणि जन्मादित्रयरूपेण विपच्यन्ते ।

तत्र जन्म क्रिम्यादि ।

"पतितं याजयित्वा तु क्रिमियोनौ प्रजायते"—

---

* नास्त्ययमंशः मु० पुस्तके ।

इत्यादिस्मरणात् । आयुः पञ्चदशवर्षादिकम् ।

"तच्च जीवंति वर्षाणि दश पञ्च च वा द्विज,"—

इत्यभिधानात् । भोगोयमयातनादिः ।

"यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम्"—

इत्यादिस्मरणात् ।

तमेतं जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं सामान्यविशेषशास्त्रोदाहरणेन बहुधा प्रपञ्चयिष्यामः ।

ननु नायं विपाकोविधातुं प्रतिषेद्धुं वा शक्यते, अननुष्ठेयत्वादवर्जनीयत्वाच्च । अतएव तस्मिन् विधिप्रतिषेधपरेण शास्त्रेण तन्निरूपणमयुक्तम् ।

नायं दोषः । प्रायश्चित्तार्थवादत्वेन तदुपयोगात् । अर्थवादस्तु विहिते प्रवर्त्तकत्वेन प्रतिषिद्धान्निवर्त्तकत्वेन च विधिप्रतिषेधैकवाक्यतां भजते इति न्यायविदां मर्य्यादा ।

अत्र च प्राजापत्याद्यनुष्ठानरूपस्य प्रायश्चित्तस्य क्लेशात्मकत्वाद्रागतः प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति तत्र प्रवृत्तिसिद्धये प्ररोचना कर्त्तव्या ।

ननु विहितेष्वग्निष्टोमादिषु स्वर्गादिविपाकोपवर्णनेन प्ररोचयितुं शक्यते । स्वर्गादीनामनुकूलफलत्वात् । क्षयरोगादीनां तु प्रतिकूलफलत्वेन तदुपवर्णनं न प्ररोचनायोपयुक्तम् ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि स्वर्गादिसाधने प्ररोचनमुत्पादनीयम् । न त्वत्र क्षयरोगादिसाधने प्ररोचनमुत्पाद्यते । किन्तर्हि क्षयरोगादिनिवर्त्तके प्रायश्चित्ते । तन्निवृत्तिश्चानुकूलं फलम् ।

नन्वेवमपि क्षयरोगादिनिवृत्तिरूपएव प्रायश्चित्तात्मकस्य कर्म-

णोविपाकः प्ररोचकत्वेन वक्तव्यः। न तु ब्रह्महत्यादिविपाकः। तस्याप्ररोचकत्वात्। मैवम्। द्विविधा हि ब्रह्महत्यादयः, संचिताः सञ्चेष्यमाणाश्च। तत्र सञ्चेष्यमाणेषु प्रतिषेधविषयेषु ब्रह्महत्यादिषु क्षयरोगाद्युपन्यासो ब्राह्मणावगोरणादौ शतयातनादिवत् तन्निवर्त्त-कार्थवादत्वेनार्थ्येति। संचितेषु प्रतिकूलं फलं श्रुत्वा तत उद्विजमान-स्तन्निवृत्त्युपायमाकांक्षति। अत उद्वेगप्रयोजकतया प्रायश्चित्तेऽपि प्रवर्त्तकत्वं भवतीति प्रवर्त्तकनिवर्त्तकद्विविधार्थवादत्वेनायं कर्मवि-पाकोपन्यास उपयुज्यते।

तदेवं सञ्चितसंचेष्यमाणयोरुपयोगः। आरब्धफलेषु प्रतिकूलफ-लस्य प्रत्यक्षदर्शनादेवोद्वेगः सिद्ध्यति। प्रवर्त्तकन्तु व्याध्यादिनि-वृत्तिरूपस्य प्रायश्चित्तविपाकस्योपवर्णनम्। अतः क्षयरोगादिरूपस्त-न्निवृत्तिरूपश्च विपाकोऽत्र निरूप्यते।

तत्र सामान्येन पापकर्मविपाकः शिवधर्मोत्तरेऽभिहितः,—

"अथातः पततां पुंसामधर्मः परिकीर्त्तितः।
नरकादौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते"—इति।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

"आतिवाहिकसंज्ञस्तु देहो भवति भार्गव।
केवलं तन्मनुष्याणां मृत्युकालउपस्थिते॥
याम्यैर्नरैर्मनुष्याणां तत् शरीरं भृगूत्तम।
नीयते याम्यमार्गेण नान्येषां प्राणिनां द्विज।
मनुष्याः प्रतिपद्यन्ते स्वर्गं नरकमेववा॥
नैवान्ये प्राणिनः केचित् सर्व्वे ते फलभोगिनः।

शुभानामशुभानाञ्च कर्मणां भृगुनन्दन ॥
सञ्चयः क्रियते लोके मनुष्यैरेव केवलम् ।
तस्मान्मनुष्यस्य मृतोयमलोकं प्रपद्यते ॥
नान्यः प्राणी महाभाग, फलयोनौ व्यवस्थितः ।
याम्यलोकं प्रपन्नस्य पुरुषस्य तथा यमः ॥
योनीश्च नरकांश्चैव निरूपयति कर्मणा"—इति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

"कर्मणा मनसा वाचा ये धर्मविमुखा नराः ।
यमलोके तु ते घोरां लभन्ते परियातनाम् ॥
इहाल्पमपि कृत्वा तु नरः कर्माशुभात्मकम् ।
प्राप्नोति नरकं घोरं यमलोकेषु यातनाम्"—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

"पापकृद्याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद्यथा* ॥
तथा† तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः"—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

"प्रायश्चित्तैः क्षयं याति कृतं पापं न संशयः ।
प्रायश्चित्तविहीना ये राजभिश्चाप्यदण्डिताः ॥
नरकं प्रतिपद्यन्ते तिर्य्यग्योनिं तथैव च ।

---

* यानि च,—इति मु० ।

† यथा,—इति मु० ।

मानुष्यमपि चासाद्य भवन्तीह तथाऽङ्किताः॥
प्रायश्चित्तमतः कार्य्यं कल्मषस्यापनुत्तये"—इति।

भविष्योत्तरेऽपि,—

"देवतिर्य्यङ्मनुष्याणामधर्मनिरतात्मनाम्।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः॥
नियमाचारसक्तानां प्रमादात् स्खलितात्मनाम्।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न तु तैरिष्यते यमः।
पारदारिकचोराणामन्यायव्यवहारिणाम्॥
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानां च धर्मराट्।
तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत्"—इति॥

ब्रह्मपुराणे,—

"ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते।
तत् कर्मजं यातनार्थममातापितृसम्भवम्॥
तत्प्रमाणवयोऽवस्थासंस्थानैः प्राक्तनं यथा।
विहाय सुमहाग्रन्थं शरीरं पाञ्चभौतिकम्॥
अन्यत् शरीरमादत्ते यातनार्थं स्वकर्मजम्।
तन्मात्रगुणसंयुक्तं नानात्मीयं स्वकर्मजम्॥
दृढं शरीरमाप्नोति सुखदुःखोपभुक्तये।
तेन भुक्त्वा स्वकर्माणि पापकर्त्ता नरो भृशम्॥
सुखानि धार्मिकोभुङ्क्ते ह्यानीतो यमचयात्"—इति।

मनुस्तु मानसादिकर्मविशेषेण विपाकविशेषमाह,—

"चातुर्व्वर्ण्यस्य कृत्स्नोऽयमुक्तोधर्मस्त्वयाऽनघ।

कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥
स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन्मानवो भृगुः ।
अस्य सर्व्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥
शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
कर्मजागतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः ॥
तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः ।
दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चैव सर्व्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्व्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ॥
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ।
मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् ॥
वाचैव वाक्कृतं कर्म्म कायेनैव तु कायिकम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्"—इति ।

हारीतोऽपि । "सर्व्वाभक्ष्यभक्षणमभोज्यभोजनमगम्यागमनमयाज्ययाजनमसत्प्रतिग्रहणं परदाराभिगमनं परद्रव्यापहरणं प्राणिहिंसा चेति शारीराणि । पारुष्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाचिकानि । परोपतापनं पराभिद्रोहः क्रोधो लोभोमोहोऽहङ्कारश्चेति मानसानि । तदेतान्यष्टादश नैरयाणि कर्माणि यस्मिन्

यस्मिन् करोति यः, स तस्मिन् तस्मिन् वयसि शारीरवाचिकमानसानि प्राप्नोति। एवं ह्याह,—

यस्यां यस्यामवस्थायां यत् करोति शुभाशुभम्।
तस्यां तस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुयात्।
शरीरेणैव शारीरं वाङ्मयेन तु वाचिकम्।
मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्"—इति॥

आत्मन ईश्वरस्वरूपत्वं प्रतिपाद्याह याज्ञवल्क्यः,—

"यद्येवं स कथं ब्रह्मन्, पापयोनिषु जायते।
ईश्वरः स कथं भावै*रनिष्टैः संप्रयुज्यते।
करणैरन्वितस्यापि पूर्व्वज्ञानं कथञ्च न॥
वेत्ति सर्व्वगतां कस्मात् सर्व्वगोऽपि न वेदनाम्।
अन्त्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः॥
दोषैः प्रयाति जीवोऽयं भवयोनिशतेषु च।
अनन्ताश्च यथा भावाः शरीरेषु शरीरिणाम्॥
रूपाण्यपि तथैवेह सर्व्वयोनिषु देहिनाम्।
विपाकः कर्मणां प्रेत्य केषाञ्चिदिह जायते॥
इह चामुत्र चैकेषां भावस्तत्र प्रयोजनम्।
परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन्॥
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यादियोनिषु।
पुरुषानृतवादी† च पिशुनः पुरुषस्तथा॥

* भावैः,—इति मु०।
† एवं प्राण्युपघाती,—इति मु०।

अनिबद्धप्रलापी* च मृतः† पक्षिषु जायते ।
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ॥
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेष्वभिजायते"—इति ।

सत्त्वादिगुणविशेषेण विपाकविशेषं स एवाह,—

"आत्मज्ञः शौचवान् दान्तस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ।
धर्मकृद्वेदविद्याविन् सात्त्विको देवयोनिताम् ॥
असत्कार्य्यरतो धीर आरम्भी विषयात्मकः ।
स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति ॥
निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्य्यक्षु तामसः ॥
रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह ।
भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते"—इति ॥

मनुरपि,—

"सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रीन् विद्यादात्मनोगुणान् ।
यैर्व्याप्येमान् स्थितो भावान्महान् सर्व्वानशेषतः ॥
यो यदैषां गुणोदेहे साकल्येनातिरिच्यते ।
स तदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ।
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥
एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्व्वभूताश्रितं वपुः ।

* अनुबन्धी प्रलापी,—इति मु० ।

† मृग,—इति मु० ।

देवत्वं सात्त्विकायान्ति मनुष्यत्वं हि राजसाः ॥
तिर्य्यक्त्वं तामसानित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ।
त्रिविधा त्रिविधैषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ॥
अधमा मध्यमाऽग्र्या च कर्मविद्याविशेषतः ।
स्थावराः क्रिमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः* ॥
पशवश्च शृगालाश्च† जघन्या तामसी गतिः ।
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्राम्लेच्छा विगर्हिताः ॥
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ।
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसेषूत्तमा गतिः ।
झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ॥
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञाश्चैव पुरोहिताः ॥
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ।
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विविधानुचराश्च ये ॥
तथैवाप्सरसः सर्व्वाराजसेषूत्तमा गतिः ।
तापसा यतयोविप्रा ये च वैमानिकागणाः ॥
नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ।
यज्वान ऋषयो वेदा देवाज्योतींषि वत्सराः ॥
पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ।

---

* सकल्ल्पाः,—इति मु० ।

† मृगाश्चैव,—इति मु० ।

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महदव्यक्तमेव च ॥
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ।
एष सर्व्वः समुद्दिष्टस्त्रिप्रकारस्य कर्मणः ॥
त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्व्वभौतिकः”—इति ।

अथ प्रेतत्वादिहेतुभ्यः नानाविधेभ्यः पापविशेषेभ्यो योनिविशेषाः अभिहिताः विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

“अयष्टिष्णुतयाऽन्यस्य गुणानां कारणं विना ।
महत्पापं समुत्पन्नं तदस्य प्रेतकारणम् ॥
ब्रह्मस्वहारिणश्चैते पापाः* प्रेतत्वमागताः ।
परदाररताः केचित् स्वामिद्रोहरताः परे ॥
मित्रद्रोहरताः केचिद्देशेऽस्मिन् भृगुदारुणे ।
स्वकर्म्मभिश्च्युताः सर्व्वे जायन्ते प्रेतयोनिषु”—इति ॥

पद्मपुराणे,—

“अयाज्ययाजकश्चैव याज्यानाञ्च विवर्जकः ।
विरक्तो विष्णुविद्यासु स प्रेतो जायते नरः ॥
सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा गच्छत्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स प्रेतो जायते नरः”—इति ॥

स्कान्दे चमत्कारखण्डे,—

“योभवेन्मानवः क्षुद्रस्तथा पैशुन्यकारकः ।
ब्राह्मणान्वयसम्भूतो वृथा मांसाशकश्च यः ॥

---

* पापात्,—इति मु० ।

प्राणिनां हिंसको नित्यं स प्रेतो जायते नरः।
अकृत्वा देवकार्य्यं यस्तथा च पितृतर्पणम् ॥
योऽश्नाति भृत्यवर्गेभ्योऽदत्वा प्रेतः स जायते।
परदाररतश्चैव परवित्तापहारकः ॥
परापवादसन्तुष्टः स प्रेतो जायते नरः।
कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ॥
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः।
देवस्त्रीगुरुवित्तानि गृहीत्वा न प्रयच्छति ॥
विशेषाद्ब्राह्मणेन्द्राणां स प्रेतो जायते नरः।
दीयमानस्य वित्तस्य ब्राह्मणेभ्यस्तु पापकृत्।
विघ्नमाचरते यस्तु स प्रेतो जायते नरः॥
शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ॥
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽथ षड़ङ्गवित्।
चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः॥
शास्त्रकर्त्ता ग्रन्थकर्त्ता यद्यपि स्यात् षड़ङ्गवित्।
कुलदेशोचितं कर्म यस्त्यक्त्वाऽन्यत् समाचरेत् ॥
कामाद्वा यदि वा मोहात् स प्रेतो जायते नरः।
उच्छिष्टस्य विशेषेण अन्तरिचमृतस्य च ॥
विषाग्निजलमृत्यूनां तथा चैवात्मघातिनाम्।
प्रेतत्वं जायते नूनं सत्यमेतन्न संशयः"—इति ॥

अग्निपुराणे,—

'मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनन्तथा।

लोभात्त्यजति यश्चैतान् स प्रेतो जायते नरः ॥
कुज्योतिः कुत्सितो वैद्यः कुज्ञानी च कुदैशिकः ।
शूद्रानुग्रहकर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
निन्दको द्विजदेवानां गीतवाद्यरतः सदा ।
वृद्धं वालं गुरुं विप्रान् योऽवमत्य भुनक्ति वै ॥
कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।
न्यासापहर्त्ता मित्रभुक् परपाकरतः सदा ॥
निर्दोषं सुहृदं भार्य्यां ऋतुकाले न याति यः* ।
न यजेत यज्ञस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्याऽऽसनानि च ।
कृष्णाजिनन्तु गृह्णाति अनापदि तु यो द्विजः ॥
तथोभयमुखीं घोरां सशैलां मेदिनीं द्विजः ॥
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चण्डालात् पतितात् तथा ।
मासिके च नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतार्थमेवच ।
भूमिकन्याऽपहर्त्ताच स प्रेतो जायते नरः”—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

“अपहृत्य च सर्व्वस्वं देवस्वं च तथापरम् ।
दत्तापहारदानाच्च† पैशाच्यं याति वै नरः ॥
योनिकार्य्यञ्च यो देवि, अहितेन तु‡ कारयेत् ।

---

* त्यजन् काले न याति यः,—इति मु० ।
† दत्तापहारात् दानाच,—इति मु० ।
‡ न हितेन तु,—इति मु० ।

सोऽपि याति पिशाचत्वं स्वामिद्रोहेण मानवः ॥
स्वामिद्रव्यं गृहीत्वा तु न यस्मै ददाति च।
आत्मनः पोषको मूढः पिशाचत्वं स गच्छति ॥
मठापत्यञ्च* यो देवि, कुरुते मदमोहितः।
विनाशयेन्मठद्रव्यं निर्माल्यं यस्य भवति ॥
परस्य योषितं हृत्वा ब्राह्मणस्वमपहृत्य च।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः।
हर्त्तारः परदाराणां चौर्य्येण बलतोऽपि वा।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः"—इति ॥

मनुः—

"संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैवच योषितम्।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
गुरुं त्वं कृत्य हुं कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥
आचार्य्यमृत्विजञ्चैव गुरुं चैव तपस्विनम् ॥
मुनींश्चाप्यवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः"—इति।

वामनपुराणे,—

"यस्तु याज्यादयाज्याद्वाऽपि प्रतिगृह्णाति दक्षिणाम्।
याजको यजमानश्च स स्यात्तु खलकीटकः"—इति ॥

---

* मूढोऽपत्यञ्च,—इति मा०।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"बुभुक्षितेषु भृत्येषु यएकोऽश्नाति मानवः।
म्लेच्छयोनिं स समासाद्य चण्डालो जायते नरः॥
वेदोक्तं यः परित्यज्य धर्ममन्यं समाचरेत्।
दश वर्षसहस्राणि म्लेच्छयोनौ जायते ध्रुवम्॥
वेदार्थ* निन्दका ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः।
इह जन्मनि शूद्रास्ते मृताः श्वानो भवन्ति ह"—इति॥

ब्रह्मपुराणे,—

"यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्जह्यादकारणम्।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते॥
पितरं मातरं चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते।
सोऽपि विप्रोमृतोजन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः।
गर्दभत्वन्तु संप्राप्य ततो जायेत मानवः॥
ज्येष्ठं पितृसमं चापि भ्रातरं योऽवमन्यते।
सोऽपि मृत्युमवाप्नोति क्रौञ्चयोनौ च जायते॥
आज्ञाऽपहर्त्ता तु नरः क्रिमियोनौ प्रजायते।
विश्वासहर्त्ता तु नरो मीनोजायेत दुर्मतिः॥
उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दाने महोत्सवे।
मोहात्करोति योविघ्नं स मृतो जायते क्रिमिः॥
कृतघ्नस्तु मृतो विप्रोयमस्य विषयं गतः।

* वेदाग्नि,—इति मु०।

यमस्य विषये क्रूरैर्बन्धं प्राप्नोति दारुणम् ॥
यातनाः प्राप्य तत्रस्थस्ततोवह्नौश्च भोद्विजाः।
ततोगतः* कृतघ्नश्च संसारं प्रतिपद्यते ॥
असत्प्रवचनं यस्तु मिथ्यावाक्योभवेत्तु यः।
अयोनिगो वृकोऽपि स्यादुलूकः क्रयवञ्चनात् ॥
प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यश्चाप्यदत्वा मधुकोऽ† भवेत् ।
लभेद्देवलको राजन् योनिं चण्डालसंज्ञिताम् ॥
मृतस्यैकादशाहे तु भुञ्जन् श्वा चाभिजायते"—इति ।

गरुड़पुराणे,—

"कौटसाक्ष्यप्रदाः पापा अमेध्यक्रिमयश्चिरम् ।
भूत्वा भवन्ति सर्पास्ते पिशाचास्तदनन्तरम् ॥
गुरुमित्रद्रुहः पापा ये च स्वामिद्रुहो जनाः ।
द्विजशिष्यद्रुहश्चैव कृतघ्नानास्तिकास्तथा ॥
त्यागिनो बान्धवानाञ्च त्यागिनः शरणार्थिनाम् ।
अमेध्यक्रिमयः सर्व्वे मृगव्याधा भवन्ति च ॥
गुरुरोमगणोपेताजायन्ते शम्बुकाजले ।
चन्द्रार्कग्रहणे भुक्त्वा जायते कुञ्जरो नरः"—इति ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

"विप्रः पञ्चमहायज्ञानकृत्वा योऽन्नमश्नुते ॥
विड्वराहो भवेन्नित्यं कव्याशी व्याधएवच ।

---

* ततोदंशः,—इति मु० ।

† द्विजेभ्यश्चादत्वा मधवको, —इति मु० ।

द्विजस्त्वेकशफानाञ्च विक्रयाज्जायते मृगः ॥
मत्स्योऽपि विट्क्रिमिश्चैव भवत्याकार्य्यधः क्रिमिः"—इति ।

वायुसंहितायाम्,—

"खरो वै बहुयाचित्वात् काकोमन्त्रितभोजनात्* ।
अपरीक्षितभोजी स्यात् वानरो विजने वने ॥
अविद्यां यः प्रयच्छेत वलीवर्द्दो भवेत्तु सः ।
अन्नं पर्य्युषितं विप्रे दत्वा वै कुण्ठतां† व्रजेत्"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

"अग्निहोत्रं भवेद्यस्य न कुर्य्यात् तस्य रक्षणम् ।
पर्व्वातिक्रमकारी तु मृगत्वं याति ब्राह्मणः ॥
वेदोपजीविकाः पापाः स्त्रीलोलाः सततं च ये ।
भवन्ति चेह काकाः‡ सुचिरं विड्भुजएवच ॥
पायसं कृशरं चैव हवींषि मधुराणि च ।
अदत्वा चाग्निविप्रेभ्यः प्राशनाद्भुजगोभवेत्"—इति ॥

नारदपुराणे,—

"भर्त्तुः सौख्येन या नारी सौख्ययुक्ता न जायते ।
सा श्येनी जायते राजन्, त्रीणि वर्षाणि पञ्च च ।
वाचा चाक्रोशिकत्वं या तु सम्भिद्य पतिं स्त्रिया ॥
अकार्य्यं कारयेत्पापा सा नारी वल्गुरी भवेत् ।

---

* काकोनिमन्त्रितभोजनात्,—इति पा० ।

† कुब्जतां,—इति मु० ।

‡ जाताः,—इति मु० ।

भर्त्तुरर्थे हि या वित्तं विद्यमानं न यच्छति ॥
जीवितं वा वरारोहे, विष्ठायां जायते क्रिमिः ॥
क्रिमियोनिविनिर्मुक्ता काष्ठकीटा भवेत्तु सा ।
न साधयन्ति कार्य्याणि प्रभूणां ये विशेषतः ॥
भूत्वा* वेतनभोक्तारो जायन्ते भृतका हि ते"—इति ।

वृद्धगौतमः,—

"मौञ्जाद्वेदोपदेष्टा च व्याघ्रो भवति मानवः ।
जम्बूको जायते जन्तुरननुज्ञातपाठकः ॥
शूद्रात् पतति चण्डालो ब्रह्मद्रव्योपजीवकः"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

"परद्रव्याण्यभिध्यायंस्तथाऽनिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः परुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषु प्रजायते"—इति ॥

अथ नानाविधदुष्कर्मफलानि । उमामहेश्वरसंवादे,—

"श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम् ।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुद्रव्यावमानिनः ॥
गुरूणां ह्यननुज्ञातो यो वेदाभ्यासमाचरेत् ।
स प्रयाति विहीनेषु जायते भुवि मानवः ॥

---

* भृत्वा,—इति मु० ।

अधर्मं धर्ममित्याहुर्ये तु मोहवशं गताः ।
ते वै कालहतोद्योगाः सम्भवन्तीह मानुषे ॥
निर्होमा निर्वषट्कारास्ते भवन्ति नराधमाः”—इति ।

स्कान्दे नागरखण्डम्,—

“प्राप्नुवन्ति कुदेशे च जन्म ये हेतुवादकाः ।
स्वामिद्रोहरता ये च कुकुटे जन्म चाप्नुयुः ॥
अदत्वा ये तथाऽश्नन्ति पितृदेवद्विजातिषु ।
दुर्भिक्षे जनतापे च कुदेशे जन्म चाप्नुयुः ॥
ये च कुर्व्वन्ति दम्पत्योर्विवादं सानुरागयोः ।
विरूपा भ्रममाणाश्च सर्व्वलोकविवर्जिताः* ॥
दरिद्रा जायया भ्रष्टा भवन्ति विगतायुषः ।
कन्यादाने च विघ्नं यो विक्रयं यः करोति वा ॥
स कन्याः केवलाः† सूते न पुत्रं केवलं क्वचित् ।
जायन्ते तास्तु वन्ध्यको विधवा दुर्भगास्तथा”—इति ॥

प्रभासखण्डे,—

“यैर्न दत्तं नरैः किञ्चित्तेषां चिह्नं दरिद्रता ।
जायन्ते रोगिणो रौद्रा हिंस्राः कुब्जाश्च वामनाः ॥
अपुत्राः कलहाक्रान्ताः परदारोपसेवकाः ।
महारजक‡कर्म्माणः कुचेलाः कुशरीरिणः ॥

---

* विगर्हिताः,—इति मु० ।

† केवलीः,—इति ग्रा० ।

‡ वस्त्रारञ्जिक,—इति मु० ।

कुदण्डाश्चपलाश्चुब्धा मूर्खा निष्ठुरभाषिणः।
धनहीना* भवन्त्येते देवब्रह्मस्वभक्षकाः”—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

“पिता माता गुरुर्भ्राता अन्यो वा विकलेन्द्रियः।
भवन्ति नादृता यैस्तु ते भवन्ति नराधमाः।
इह मानुषलोकेऽस्मिन् दीनान्धास्ते भवन्ति च ॥
ये त्यजन्ति स्वकां भार्य्यां मूढाः पण्डितमानिनः।
ते यान्ति नरकं घोरं तामिस्रं नात्र संशयः ॥
तत्र वर्षशतस्यान्ते इह मानुषतां गतः।
दुष्कर्मा दुर्भगश्चैव दरिद्रः संप्रजायते ॥
जायते ग्रन्थिसंयुक्तः परभार्य्योपसेवकः।
गद्गदोऽनृतवादी स्यात् मूकश्चैव गवानृते ॥
अन्नं पुर्य्युषितं विप्रे दद्दै कुब्जतां व्रजेत्।
मात्सर्य्यादपि जात्यन्धोद्वेषाच्च बधिरो भवेत् ॥
अदत्वा भक्ष्यमश्नाति अनपत्यो भवेच्च सः”—इति।

गरुड़पुराणे,—

“अवमत्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः।
बाधिर्य्यमुपयान्त्याशु ते वै जन्मनि जन्मनि ॥
पश्यन्तो भगवद्द्वारं नामसात्म्यपरिच्छदम्।
अकृत्वा तत्प्रणामादि ये यान्ति पुरुषाधमाः ॥
जात्यन्धास्तेऽभिजायन्तेऽप्यङ्गहीनापरिग्रहाः।

* दानहीना,—इति पा०।

पङ्गवः पादहीनाश्च कुण्ठिनो भुवि ये नराः ॥
विष्णुच्छाया ध्रुवं तैस्तु लङ्घिता स्यात् न संशयः ।
तथाच भगवद्भावच्छायामाक्रमते तु यः ॥
अरण्ये जायते पङ्गुः स वै रोगादिपीड़ितः"—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

"पिशुनः पूतिनासः स्यात् सूचकः पूतिवक्त्रकः ।
खल्वाटोमत्सरी चैव नास्तिको वेदनिन्दकः ॥
भूयएव समाप्नोति तथा नास्तिकतां द्विजः ।
घूर्णिकस्तैलिकश्चैव अन्धो भवति मानवः ॥
प्रतिकूलं गुरोर्यस्तु सोऽपस्मारी च जायते ।
मिष्टाश्येको महाभाग, वातगुल्मी प्रजायते ॥
भगभक्षस्तु कुण्डाशी दीर्घरोगी च पीड़कः ।
गुरुस्वामिद्विजाक्रोशं वेदनिन्दां तथैव च ॥
श्रुत्वा*भवति दुर्बुद्धिर्बधिरोमानवाधमः ।
देवदत्तेन दीपेन कृत्वा कर्म सुदुर्मतिः† ॥
जायते बुद्बुदाचोवा नेत्ररोगयुतोऽपिवा ।
तथैव हीनरूपश्च तेन पापेन कर्मणा ॥
हीनवर्णस्तथा लोके भवत्यत्यन्तदुर्मतिः ।
विरूपएव भवति तथाऽविक्रेयविक्रयी ॥

---

* कृत्वा,—इति मु० ।

† कर्म्माणि दुर्मतिः,—इति मु० ।

विनाऽपराधेन तथा कृत्वा पत्न्यधिवेदनम्।
स राजामयमाप्नोति व्यवहारे तथैव च ॥
मूलकर्म तथा कृत्वा वशीकरणकारणात्।
द्वेष्यो भवति लोकेऽस्मिन् जगतो नात्र संशयः ॥
परिवेत्ता तथा लोके सर्वव्याधिसमन्वितः।
अयाज्ययाजकश्चैव जायते वर्णसङ्करः ॥
वेदविक्रयिको मूर्खः कितवश्चैव जायते।
नास्तिकश्च दरिद्रः स्यात् सर्वकर्मविवर्जितः ॥
अतिमानप्रवृत्तस्तु जायते कुत्सिते कुले।
श्वपाकपुल्कसादीनां कुत्सितानामचेतसाम्।
कुलेषु तेऽभिजायन्ते गुरुवृद्धापवादकाः*।
श्वभ्रे तु मरणं लोके विषैः स्थावरजङ्गमैः।
परेषां चेतसः क्लेशकारी भवति† मानवः।
क्षयी ज्वरी प्रमोही च गुल्मी दाही भगन्दरी ॥
रजस्वलान्त्यचण्डालपापिष्ठपतितैः सह।
व्यवहारी पुष्पवत्यां भुक्त्वा कुष्ठी ज्वरी भवेत् ॥
अनपत्यो दरिद्रश्च विश्वस्तस्य विषप्रदः।
निषिद्धवस्तुभोगेन मोहयेद्यः परान् पुमान् ॥
परोपदिष्टज्ञानो वा भवेदुन्मत्तकोऽपि वा।
ऋणं दत्वाऽधिकां वृद्धिं यो गृह्णातीह मानवः ॥

---

* कारकाः,—इति मु०।

† अत्र, प्राप्नोति,—इति पाठो भवितुं युक्तः।

स भूत्वा धनिनां वंशे व्रजेद्देशान्तरं ततः ।
वाणिज्यलाभस्तचापि नास्ति तस्य नरस्य वै ॥
अमुख्यमुख्यकारी यः स ज्वरी श्वासकासवान् ।
सर्वाङ्गरोगः पापात्मा देष्टा मृतसमाङ्गभाक्"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

"मृष्टान्नेन य आत्मानं पोषयन्ति नराधमाः ।
बालानां वीक्षमाणानामदत्त्वान्ति निस्पृहः ॥
न हुतं न तपस्तप्तमदत्तं किञ्च ब्राह्मणे ?
आत्मैव पोषितो येन तत्पापं कथयाम्यहम् ॥
यत्र देशे त्वनावृष्टिर्यत्र वायुसमुद्भवः ।
तस्मिन् देशे क्षुधार्त्ताश्च जायन्ते पापकर्मिणः"—इति ॥

पद्मपुराणे,—

"यस्तु विप्रत्वमुत्सृज्य क्षत्रधर्मं निषेवते ।
ब्राह्मण्यात्स परिभ्रष्टः क्षत्रयोनौ प्रजायते ॥
वैश्यकर्मा च योविप्रो लोभमोहव्यपाश्रयः ।
स द्विजो वैश्यतामेति शूद्रकर्म करोति यः ॥
स्वधर्मप्रच्युतोविप्रः स हि शूद्रत्वमाप्नुयात् ।
क्षत्रियोवा महाबाहो वैश्यो वा धर्मचारिणौ ॥
स्वानि कर्माण्यपाकृत्य शूद्रकर्म निषेवते ।
स्वस्थानाच्च परिभ्रष्टो जायते वर्णसङ्करः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा याति तादृशः ।
शूद्रान्नेनोदरस्थेन म्रियते यदि पुत्रक ॥

ब्राह्मणः शूद्रतामेति नास्ति तत्र विचारणा"—इति।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः स्ववर्णे पाणिसंग्रहम्।
अकृत्वा त्वन्यथा पापैः पतन्ति नृप, संग्रहात्॥
यस्तु यस्यास्तु हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम्।
अकृत्वा वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभाग्भवेत्"—इति॥

अथ विशेषेण कर्मविपाकः।

तत्र हिंसाविशेषाद्योनिविशेषः। तत्र मनुः,—

"यां यां योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा।
क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोध मे॥
बहून् वर्षगणान् घोरान् नरकान् प्राप्य तत्क्षणात्।
संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान्॥
श्वशूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम्।
चण्डालपुल्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति"—इति॥

नन्दिपुराणे,—

"नरकेषु क्रमेणैव ब्रह्महा पाच्यते नरः।
कल्पं कल्पं ततश्चान्ते स्थावरस्तु प्रजायते॥
तृणगुल्मलतावल्लीवीरुद्द्रुमविभेदतः।
तृणभेदास्त्वगणिता गुल्मभेदास्तथा मताः॥
लताभेदाश्च निःसंख्या वल्लीभेदास्तथैव च।
वीरुद्भेदास्त्वसंख्याता असंख्या द्रुमजातयः॥
तेषाञ्च देशभेदेन पुनः कष्टत्वमुच्यते।

दंष्ट्रिभ्यश्च नखिभ्यश्च चण्डालाद्ब्राह्मणात् तथा ।
वृक्षाधःपतनाच्चैव द्रुमाधःपातनात् तथा ॥
गोभ्यश्च मरणं लोके विज्ञेयं पापकर्म्मणाम् ।
ताडितस्ताड्यते लोके हारितो हार्य्यते तथा ॥
हत्वा वधमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
यद्यत् परस्याचरति तत्तदस्योपजायते ॥
प्राप्नोति यादृशीं बाधां कर्मणा स्वकृतेन यः ।
तस्यापि तादृशी बाधा ज्ञेया जन्मनि जन्मनि ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन परबाधां विवर्जयेत्"—इति ।

महाभारतेऽपि,—

"ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा गताचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥
कुशीलाभिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥
लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी* च यो नरः ।
नित्योच्छिष्टः सूचकश्च नेहायुर्विन्दते महत् ॥
आयुरस्य निकृन्तामि प्रजामस्याददे तथा ।
यः उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायं चाधिगच्छति ॥
यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यसते द्विजः ।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाश्च प्रति द्विजम् ॥
ये मेहयन्ति पथि च ते भवन्ति गतायुषः"—इति ।

---

* नखघाती,—इति मु० ।

शिवधर्म्मोत्तरे,—

"देवद्रव्योपजीवी च स भवेदपांक्तकः।
देवद्रव्यं स्वयं येन भुक्तं यस्य सदा भवेत्।
रसज्ञाविधुरः कुब्जः कण्डूसर्वाङ्गदुःखितः॥
देवस्वार्थं नरः कृत्वा परप्रत्ययकारणात्॥
मिथ्याऽऽचारं चरेत् पश्चादर्बुदास्योनरो भवेत्*।
देवदासीधनं भुक्त्वा वृहद्गुल्मी च वै क्रमात्॥
सर्वाङ्गकुष्ठी तिमिरी नरोभवति पापतः।
दीपं देवगृहाद्धृत्वा पङ्गुश्चान्धो भवेन्नरः॥
मूर्च्छी भ्रमी सुरद्वेष्टा पक्षपाती ज्वरी भवेत्।
देवावमन्ता भवति सर्व्वदा मैथुने रतः॥
सदाऽपहृतसर्व्वस्वः कुत्सितः काममोहितः"—इति।

वृद्धगौतमः। "देवद्रव्योपजीवी दद्रुरोगी। प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्यादानादल्पायुः। पत्नीवञ्चत्वे सत्येकारामः क्लीवः। स्वामिना धर्म्मे नियुक्तः तदनुष्ठानाशक्तोजलोदरी। दुर्ब्बलबाधे बलवतामुपेक्षायामङ्गहीनः। व्यवहारपक्षपाते जिह्वारोगी। स्वयं प्रवर्त्तितधर्म्मानुष्ठानच्छेदने प्रतिपन्नेष्टवियोगः। स्वयमन्नभुक् शूलरोगी। परिक्षीणमित्रबन्धुस्वामिस्वजनावमन्ता परिभ्रष्टवृत्तिः। अतिथिं पश्यन्नश्नतः कपालपट्टिका। सूर्य्यास्तकाले प्रतिश्रयादानादिष्टवियोगः। छद्मना गुरुस्वामिमित्रमुपचरतः प्राणार्थपरिभ्रंशः। विश्रम्भापहारी सर्व्वदुःखाश्रयः। गोदुःखकारी गोनामहा। गोनिर्दयश्चिपिटनासः। पथना-

* पश्चादुद्रुदास्यो वनेचरः,—इति पाठान्तरम्।

शक्रोनिस्तेजस्कः । सभायाङ्गलपन्थी पुष्पाक्षेपी वक्रनासः । शिष्ट-वीर्णधर्मदूषकः केकराक्षः । साधुजनतपस्विदेवद्विजगुरुस्थानयोगद्वेष्टा वक्रास्यः । तटाकारामभेत्ता नेत्राङ्गहीनः । कृतघ्नः सर्व्वारम्भ-विकलः । परस्वाभिलाषी क्षयरोगी स्यात् । चौररक्षकः,

व्यवहारेष्वमध्यस्थश्चौरवृत्तिपरश्च यः ।
वाणिज्यलाभोनो तस्य देशान्तरगतस्य च ॥
व्याधिः स्यात् प्राणसन्देहो मृतिस्तत्रैव पापिनः"—इति ।

शिवधर्म्मोत्तरे,—

"एवं पापविशुद्धास्तु सावशेषेण कर्मणा* ।
ततः क्षितिं समासाद्य जायन्ते देहिनः पुनः ॥
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ।
निष्क्रान्ता कीटयोनिभ्यः क्रमाज्जायन्ति पक्षिणः ॥
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन जायन्ते मृगयोनिषु ।
मृगदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ॥
पशुयोनिं समासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ।
एवं योनिषु सर्व्वासु परिक्रम्य क्रमेण तु ॥
कालान्तरवशात् यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
उत्तमस्यापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ॥
विचित्रागतयः प्रोक्ताः कर्मणां गुरुलाघवात् ।
ततो मानुषतां प्राप्य व्याधिभिस्तत्र पीड्यते ॥

---

* सावशेषेण कर्म्मणाम् ।—इति मु० ।

कुष्ठरोगेण घोरेण ब्रह्महत्यां प्रयोजयेत्”—इति।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“अप्रसक्तं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः।
कृमिस्त्रीपरहन्ता च बालहा चोपजायते॥
वृषस्य वृषणौ छित्वा षण्डत्वं प्राप्नुयान्नरः।
परिवृत्य ततो भूयो जन्मनामेकविंशतिम्॥
कृमिकीटपतङ्गेषु स्थितस्तोयनरेषु च।
गोत्वं प्राप्य च चण्डालपुल्कसादि जुगुप्सितः॥
पङ्ग्वन्धबधिरः कुष्ठी यक्ष्मणा च प्रपीड़ितः।
मुखरोगाक्षिरोगैश्च रोगैरन्यैश्च बाध्यते।
अपस्मारी च भवति शूद्रत्वं चैव गच्छति॥
एषएव क्रमो दृष्टो गोसुवर्णादिहारिणाम्।
विद्याऽपहारिणाञ्चैव निदेशभ्रंशिनां गुरौ”—इति।

ब्रह्मपुराणे,—

“यस्तु रौद्रसमाचारः सर्व्वभूतभयङ्करः।
हस्ताभ्यां यदि पद्भ्यां वा रज्ज्वा दण्डेन वा पुनः॥
लोष्टैः स्तम्भैरुपायैर्व्वा जन्तूंस्ताड़यतेऽनिशम्।
हिंसार्थी निकृतप्रज्ञ उद्वेजनकरः सदा॥
एवं शीलसमाचारो निरयं प्रतिपद्यते।
स चेन्मनुष्यतां गच्छेद् यदि कालविपर्य्ययात्॥
बधबन्धपरिक्लिष्टः कुले जायेत सोऽधमे।
लोकद्वेष्टाऽधमः पुंसां स्वयं कर्मकृतैः फलैः”—इति।

हिंसाकर्म्मविशेषफलानि शङ्खलिखिताभ्यां दर्शितानि। "अत-ऊर्द्ध्वं बहूनि वर्षसहस्राणि यमविषये कुम्भीपाकरौरवादिषु स्थानेषु दुःखान्यनुभूयेह जातानामिमानि लक्षणानि भवन्ति। तद्यथा, ब्रह्महा कुष्ठी गोघ्नश्चान्धः अनेकरोगिणश्च"—इति। यमः,—

"अशुद्धानान्तु पापानां पतितानाञ्च कर्म्मभिः।
उत्तीर्णानाञ्च तिर्य्यक्त्वात् देहे भवति लक्षणम् ॥
इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥
द्विजघ्नं कुष्ठिनं विद्यात् कुनखं स्वर्णहारकम्।
व्यङ्गाश्चाधर्म्मिणश्चैव जायन्ते प्राणिहिंसकाः"—इति।

हारीतः। "कुनखी भ्रूणहा। ब्रह्मघ्नः कुष्ठी। परदुःखदायि-नोनित्यान्धाः। परदाराभिरतादीर्घरोगिणः। दृश्यापहर्त्तारोऽन्धाः। श्रोत्रापहर्त्तारोबधिराः। वाचोऽपहर्त्तारोमूकाः। एवं ह्याह,—

यदङ्गं पीड्यते येन तेन हीनोऽभिजायते।
नाकृत्वा† लभते किञ्चित् शुभं वा यदि वाऽशुभम्"—इति।

कश्यपः,—

"क्षयी स्यात् क्षेत्रहरणे अर्शोवान्* नृवधेऽपि च।
जलोदरयुतः स स्यात् खनारीणाञ्च हिंसकः ॥
कर्णभेत्ता कर्णमूली ओष्ठरोग्योष्ठनाशकः।
दन्तपातनकर्त्ता च दन्तरोगी भवेत् सदा ॥

* स्वर्णहः,—इति मु॰।
† नादत्वा,—इति मु॰।

उरःस्तम्भादुरुस्तम्भी अग्निरोग्यग्निनाशकः।
पदा तु यस्ताडयति विसर्पी स भवेन्नरः॥
पीडामप्रियकर्त्ता च धनुर्व्याधिर्धनुर्ग्रहात्।
पादकीली स भवति पादहन्ता च यो भवेत्॥
असृग्दरी दारयति यो वृक्षानतिविस्तृतान्।
शूलेन शूली* भवति मनुष्याणाञ्च हिंसकः॥
असृग्दरी स भवति यस्तु हिंस्याद्वृथा पशून्।
मक्षान्ध्यं जायते तस्य यो गवां नयनद्वये॥
करोति शूलप्रक्षेपं पूर्व्वभावप्रचोदितः"—इति।

अन्योऽपि,—

"पितृहा याति पैशाच्यं जात्यन्धो मातृघातकः।
प्राणघ्नं मृगशावं च हत्वा वन्ध्यो मृतप्रजः।
असाध्यरोगी† बालघ्नः क्षयी स्यात् सर्व्वजीवहा॥
गात्रकण्डूी व्रणी श्विची विसर्पी परघातकः।
नेत्ररोगो भवेत् तस्य योऽन्येषां दृष्टिघातकः।
परेषां रसनाच्छेदाज्जिह्वाऽऽस्यव्रणवान् भवेत्॥
क्षतघ्नः स्फुटिताचोवा तृतीयज्वरसंयुतः।
चातुर्थकोष्णशीतोष्णज्वरी स्यात् सततज्वरी॥
ग्रामे वने वा जन्तूनां श्वभिर्यो भीतिमर्पयेत्।
भयोद्वेगकरोऽन्येषां पाषाणेनाथ घातकः॥

---

* मूलस्थूली स,—इति मु०।
† असाध्यरोगी,—इति मु०।

तरुघाती च सम्भूतः कुलेषु धनिनां नरः ।

गत्वा देशान्तरन्तेषां तत्र रागी महान् भवेत्"—इति ।

वृद्धगौतमः,—

"वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्"—इति ।

वायुपुराणे,—

"भवेत् स्फुटितपादस्तु यो निहन्याद् वनस्पतीन् ।

प्राणिहिंसापरो जन्तुघाती वा मृतसन्ततिः ॥

मुखे कृष्णव्रणी श्वित्री वन्ध्योवा स्याद्विसर्पवान् ।

वल्मीकन्तु खनित्वा यो हन्ति वायुभुजोनरः ॥

गजचर्मा ज्वरी च स्यादाज्ञया पूर्व्वकर्मणः ।

भ्रूणहा खिन्नहस्तः स्याद्गृहिणी दासपत्यपि"—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

"यं कञ्चिद्घातयित्वा तु प्राणिनां भृगुनन्दन ।

मांसं भुक्त्वा तु धर्मज्ञ, भवतीह गदातुरः"—इति ॥

इति हिंसाविशेषकर्मफलानि ।

अथापेयपानाभक्ष्यभक्षणकर्मविशेषाद्योनिविशेषः ।

तत्र शिवधर्मोत्तरे,—

"कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।

सुरापः प्राप्यते योनिं पूर्व्वकर्म्मानुसारतः"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

"मद्यव्यसनिनोये च ये मद्यं सेवयन्ति च ।

आज्ञान्तु कारयेद्यस्तु मद्यपानं ददाति यः ॥

मद्यविक्रयिणो ये च मद्यं ये क्रीणयन्ति च।
पिबन्ति ये नरा देवि, सर्व्वे ते समभागिनः॥
ते शौण्डिका वा चण्डाला लुब्धका मत्स्यघातकाः।
दासत्वेनैव सुश्रोणि, जायन्ते पुरुषाधमाः॥
तिर्य्यक्ष्वपि समुत्पन्ना यथा मृत्युमुपागताः।
मद्यपानरता ये च शृणु तेषां गतिं शुभे॥
षष्टिवर्षसहस्राणि क्रमिर्भूत्वा महीतले।
क्रमियोनिक्षये भूते पापन्तु कथयाम्यहम्॥
श्वानयोनिशतं गच्छेत् जम्बूके पञ्चविंशतिम्।
मद्यपानरता ये तु कां गतिं यान्ति सुव्रते॥
शूद्रस्य चेदृशं पापं मद्यपानरतस्य च।
विप्रस्य कथयिष्यामि मद्यपस्य दुरात्मनः॥
काको भूत्वा चिरं देवि, विष्ठाभक्षस्तु जीवति।
वर्षाणां द्वादशे लक्षे स जीवेत्पापकर्मकृत्॥
स्वमांसं परमांसेन यो देही वृद्धिमिच्छति।
तस्य योनिशतं गत्वा शरीरं व्याधितं भवेत्॥
यासु योनिषु जायन्ते नरमांसस्य भक्षकाः।
व्याधिरोगशतैर्युक्ता जायन्ते तासु कर्मणा"—इति॥

मनुः,—

"क्रमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम्।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत्"—इति॥

विष्णुरपि। "अभोज्याभक्षणे क्रिमिः"—इति। वृद्धगौतमः,—

"विप्रवृत्तिविलोपेन दर्दुरः सम्प्रजायते ।
निषिद्धान्नन्तु यो भुङ्क्ते कर्कटः सोऽभिजायते ॥
कीटाशी सूतकान्नाशी मत्स्याशी याचितान्नभुक् ।
आमन्त्रणं विना भुक्त्वा परान्नं काकतां व्रजेत्"—इति ॥

अथापेयपानादिकर्मविशेषफलानि ।

तत्र हारीतः । "सुरापोबद्धजिह्वः । अभक्ष्यभक्षः श्यावदन्तः"—इति । स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"पापशेषात् तु भवति सुरापः श्यावदन्तकः"—इति ।

शिवधर्मोत्तरे । "अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली"—इति । शङ्खलिखितौ । "अभक्ष्यभक्षी गण्डमाली"—इति । कश्यपः । "सुरापो-लोलजिह्वः"—इति ।

अथ स्तेयकर्मविशेषाद् योनिविशेषाः ।

तत्र मनुः,—

"लूताऽहिसरटानाञ्च तिरश्चाञ्चाम्बुचारिणाम् ।
हिंस्राणां सपिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥
संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषिताम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः ॥
मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवाः ।
विविधानि च रत्नानि जायन्ते लोहकर्तृषु ॥
धान्यं हृत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसोजलं प्लवः ।
मधुदंशः पयः काकोरसं श्वा नकुलोघृतम् ॥
मांसं गृध्रोवसां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।

चीरवाकस्तु लवणं बलाकः शकुनिर्दधि ॥
कौशेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः ।
कार्पासं तान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुडम् ॥
कुकुन्दरी शुभान् गन्धान् पत्रं शाकन्तु बर्हिणः ।
श्वावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः ॥
बको भवति हृत्वाऽग्निं गृहकारी ह्युपस्करम् ।
रक्तानि हृत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥
वृकोमृगेभं व्याघ्रोऽश्वं फलपुष्पन्तु मर्कटः ।
स्त्रीमृक्षस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः* पशूनजः ॥
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥
स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः ।
एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः"—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः ।
पत्रशाकं शिखी हृत्वा गन्धान् कुकुन्दरी शुभान् ॥
मूषिको धान्यहारी स्याद् यानमुष्ट्रः फलं कपिः ।
जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् ॥
मधु दंशः पलं गृध्रो गाङ्गोधाऽग्निं बकस्तथा ।
श्वित्री वस्त्रं श्वा रसं तु चीरी लवणहारकः ॥

---

* पानान्युष्ट्रः,—इति शा० स० ।

प्रदर्शनार्थमेतत् तु मयोक्तं स्तेयकर्मणि* ।
द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणि जायते"—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

"पुंसोऽपहर्त्ता नरकाद्विमुक्तो जायते कृमिः ।
धान्यं यवांस्तिलान्माषान् कुलत्थान् सर्षपान् चणान् ॥
सस्यान्यन्यानि वा हृत्वा मोहाज्जन्तुरचेतनः ।
संजायते महावक्त्रो मूषिको वज्रसन्निभः ॥
भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः ।
हृत्वा दुग्धं तु मार्ज्जारो जायते नरकाच्च्युतः ॥
तिलपिण्याकसम्मिश्रमन्नं हृत्वा तु मूषिकः ।
घृतं हृत्वा तु नकुलः काको मुद्गरजामिषम् ॥
श्येनो मार्गामिषं हृत्वा चौरी लवणहारकः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका संप्रजायते ॥
यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी स जायते ।
मधु हृत्वा नरोदंशो घृतं हृत्वा पिपीलिका ॥
चोरयित्वा तु निष्पावान् जायते गलगण्डकः ।
आसनं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुयात् ॥
अयो हृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते† ।
हृते कांस्ये च हारीतः कपोतो रौप्यके हृते ॥
जीवंजीवकतां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः ।

---

* स्तेयकर्म्मणि,—इति शा० ।

† वायसत्वं प्रपद्यते,—इति मु०।

छुछुन्दरी शुभान् गन्धान् रसं* हृत्वा श्वा भवेत् ॥
षण्ढः पलालहरणे† काष्ठहृद्घुणकीटकः।
पुष्पापहृद् दरिद्रश्च पङ्गुर्यानापहारकः ॥
शाकहर्त्ता च हारीतस्तोयहर्त्ता च चातकः।
भूहर्त्ता नरकान् गत्वा रौरवादीन् सुदारुणान् ॥
तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां गतः"—इति ॥

गौतमः। "अनृतवागुल्वलोमुक्तमुक्तः मंलग्नवाक्। जलोदरो-दारत्यागी। कूटसाक्षी श्लीपदी उच्छूनजङ्घाचरणः। विवाहविघ्नकर्त्ता छिन्नोष्ठः। अवगूरणः छिन्नहस्तः। ‡मातृघ्नोऽन्धः। स्नुषागामी वातवृषणः‡। चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री। कन्यादूषकः षण्ढः। ‡पर्य्युषितभोजी कृमिः‡। ईर्ष्यालुर्मशकः। ‡पित्रोर्विवदमानो-ऽपस्मारी‡। न्यासापहार्य्यनपत्यः। रत्नापहार्य्यत्यन्तदरिद्रः। विद्या-विक्रयी पुरुषमृगः। वेदविक्रयी द्वीपी। बहुयाजको जलप्लवः। अयाज्ययाजको वराहः। अनिमन्त्रितभोजी वायसः। मृष्टैकभोजी वानरः। यतस्ततोऽश्नन् मार्ज्जारः। कक्षवनदाही खद्योतः। दारका-चार्य्यो मुखविगन्धः। अदत्तादायी बलीवर्द्दः। मत्सरी चमरः§। अभ्युत्थादी मण्डलकुष्ठी। शूद्राचार्य्यः श्वपाकः। गोहर्त्ता सर्पः। क्षेत्रापहारी चयी। अन्नापहार्य्यजीर्णी। ज्ञानापहारी मूकः।

---

* सस्यं,—इति स० शा०।

† पलालहारेण,—इति, शा०।

‡ एतच्चिह्नान्तर्गता अंशाः न सन्ति शा० पुस्तके।

§ भ्रमरः,—इति शा०।

जलापहारी मत्स्यः । चीरहारी वलाकः । परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः”—इति ।

शङ्खलिखितौ । “वेश्मापहारी अद्रिसर्पः । जलापहारी शिशुमारः । सस्यापहारी कपोतः । कव्यापहारी* वायसः । ताम्रापहारी वलाकः । अपूपापहारी प्रेतः । शास्त्रापहारी† जड़ः । क्षत्रापहारी कारण्डः‡ । गन्धापहारी पतङ्गः । ध्वजापहारी कृकलासः । शाकापहारी पशुः । शय्याऽपहारी अशयनः । पुष्पापहारी दुर्गन्धी । फलापहार्य्यफली§ । दीपापहारी कौशिकः । भूम्यपहारी नकुलाहिविडालाखूनामन्यतमः”—इति ।

“यदा तदाऽपि पारक्यं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
हृत्वा वै योनिमाप्नोति तत्तद्भोगानुरूपतः”—इति ॥

स्तेयकर्म्मशेषफलानि । तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

“मणिमुक्ताप्रवालानि रत्नानि विविधानि च ।
अपहृत्य नरा राजन्, जायन्ते हेमकर्त्तृषु ॥
यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।
प्राप्नोति भृगुशार्दूल, मानुष्ये भारवाहिताम् ॥
धान्यचौरोऽङ्गहीनः स्यादत्यन्तं मिश्रकोभवेत् ।
व्याधितश्चान्नहर्त्ता स्यान्मूकोवागपहारकः ॥

---

* क्रव्यापहारी,—इति मु० ।

† शस्त्रापहारी,—इति मु० ।

‡ कौदलः,—इति मु० ।

§ फलापहारी कपिः,—इति मु० ।

वस्त्रापहारी श्वित्री स्यात् पङ्गुर्यानापहारकः।
अन्धो दीपापहारी स्यात् काणोनिर्व्वापको भवेत् ॥
दरिद्रः परवित्तघ्नः उन्मत्तश्चाश्वहस्तिनः।
पङ्गुरेव तथा ज्ञेयः सर्व्वयानापहारकः ॥
अन्धश्च जायते लोके गां हृत्वा च नराधमः।
वस्त्रभोज्यापहर्त्तारौ तथा नग्नबुभुक्षितौ।
रत्नापहारी भवति तथा कुष्ठी नराधमः"—इति ॥

वायुपुराणे,—

"वातव्याधियुतः स्तेयी तथा कुष्ठी नरो भवेत्।
ब्राह्मणस्वर्णहारी च प्रमेही जायते नरः ॥
प्रस्विन्नपाणिपादः स्यादाहरेद्योरमादिकम्।
अन्नचौरो भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते कृशः ॥
स्वरोपघाती वाक्यञ्च हृत्वा मर्त्त्यः प्रजायते"—इति ॥

उमामहेश्वरसंवादे,—

"धान्यचौरस्तु हीनाङ्गस्तृणहर्त्ता तु वा पुनः।
परद्रव्यापहारी च भृत्यानां वृत्तिजीवकः ॥
स्वल्पं चैवं गृहं वाऽपि परद्रव्यं हरन्ति ये।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥
आसनानि विचित्राणि धनधान्यमुपस्करम्।
ये हरन्ति नरा नित्यं परद्रव्याणि मोहिताः ॥
इहलोकगतानाञ्च तेषामेष विधिः स्मृतः।
नग्नादीनाः क्षुधर्त्ताश्च कुचेला दुःखिताः सदा ॥

बन्धुभिः परिभूताश्च भोग्यभोगविवर्ज्जिताः ।
सुखानि प्रार्थयन्तीह दासः* वृत्तिमुपागताः ॥
ये हरन्ति च तूर्य्याणि वाद्यानि विविधानि च ।
तेन पापेन ते देवि, तिर्य्यक्त्वं यान्ति मानवाः ॥
हृत्वा मड्डादिवाद्यानि झल्लरीपटहानि च ।
तेन पापेन ते मूढा वाधिर्य्यं यान्ति मानवाः ॥
कांसिकं मुरजं वंशं वीणां तूलविलं तथा ।
ये हरन्ति च पापानि पिशाचास्ते† भवन्ति च ॥
पटहं‡ लेपनञ्चैव तथा सम्पुटिकाश्च ये ।
हरन्ति पुष्करं ये तु तेन ते यान्ति मूकताम् ॥
प्रासादेषु च ये देवि, हरन्ति दीपिकां नराः ।
गृहेषु चैव विप्राणां तेन ते यान्ति चान्धताम्"—इति ।

शङ्खलिखितौ । "सुवर्णस्तेयी कुनखी । वस्त्रापहारी श्वित्री । हिरण्यापहारी दद्रुणः । तैजसापहारी मण्डली । स्नेहापहारी क्षयामयी । अजीर्णवानन्नापहारी । वागपहारी मूकः । गृहेदेव-द्रव्योपजीवकः । पाण्डुरोगी दीपहारी । ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्च दरिद्रः । कर्म्मफलविशेषेण कुब्जषण्डपङ्गुदरिद्राश्च जायन्ते"—इति ।

यमः,—

"द्रव्यौषधापहर्त्ता च दीर्घरोगित्वमाप्नुयात् ।

---

* दान,—इति मु० ।

† पापेन बधिरास्ते,—इति मु० ।

‡ पट्टसं,—इति मु० ।

धान्यचोरो भवी च स्यात् काची* भक्तापहारकः ॥
गलगण्डी गन्धद्रव्यहर्त्ता† भवति मानवः।
विकृतिर्ब्रह्महर्त्ता च स्यान्मांसस्यापहारकः"—इति ॥

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"मणिकूटं तुलाकूटं कूटसाक्ष्यं वदन्ति ये।
नरके तन्धतामिस्रे प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥
शतसाहस्रिकं कालमुषित्वा तत्र ते नराः।
इह शत्रुस्थे वद्धा भ्रमन्ते कालमीप्सितम् ॥
कुनखी स्वर्णहरणान्मूकः पुस्तकहारकः।
फलान्याहरतोऽपत्यं म्रियते नात्र संशयः"—इति ॥

अथागम्यागमन कर्म्मविशेषाद् योनिविशेषः।

स्कान्दे रेवाखण्डे,—

"गुरुदाराभिमर्शी च कृकलासो भवेद्ध्रुवम्।
राज्ञीगामी भवेदुष्ट्रो वृश्चिको वृषलीपतिः"—इति ॥

गौतमः। "चाण्डालीपुल्कसीगमनेऽजगरः। प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः। शूद्रागमने दीर्घकीटः। सवर्णाभिगामी दरिद्रः। गोगामी मण्डूकः" इति।

मार्कण्डेयपुराणे,—

"परदाराभिगमने रक्तद्रोणस्तु जायते।
श्वशृगालेभगर्दभेषु क्रमाज्जातिषु जायते ॥

* कृमिः,—इति मु०।

† गन्धमस्यापहर्त्ता,—इति मु०।

भ्रातृभार्य्याञ्च दुर्बुद्धिर्योधर्षयति पापकृत् ।
पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सपापो नरकाच्च्युतः ॥
सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यां च पापकृत् ।
प्रधर्षयति पापात्मा सूकरो जायते नरः ॥
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते ।
तस्यामपत्यमुत्पाद्य काष्ठान्तः कीटको भवेत् ॥
सूकरः कृमिको मद्गुश्चण्डालश्च प्रजायते"—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

"सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां शिष्यभार्य्यां* तथैवच ।
प्रधर्षयित्वा कामात्मा मृतोजायेत सूकरः ॥
सूकरः पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि वै वृकः ।
पिपीलिका तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु ॥
एतानासाद्य संसारान् क्रिमियोनौ प्रजायते ।
तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्दश ॥
ततोऽधर्मक्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
परदाराभिमर्शं तु कृत्वा जायेत वै वृकः ।
श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः काको बकस्तथा ॥
भ्रातृभार्य्यान्तु पापात्मा योधर्षयति मोहितः ।
कोकिलत्वमवाप्नोति सोऽपि संवत्सरं द्विजः ॥
मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत् ।

---

* राजभार्य्यां,—इति मु० ।

उग्रान् स याति संसारानधर्म्मेणेह चेतसा ॥
श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति।
तत्रापि निरयं प्राप्तः क्रमियोनौ प्रजायते ॥
क्रमिभावमनुप्राप्य वर्षमेकन्तु जीवति।
ततस्तु निरयं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते।
वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा क्रमियोनौ प्रजायते ॥
ततः सम्प्राप्य निधनं जायते सूकरः पुनः।
सूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते द्विजाः ॥
श्वा ततो जायते मूढ़ः कर्मणा तेन भो द्विजाः।
श्वा भूत्वा क्रकलासस्तु जायते मानवस्ततः ॥
तत्रापत्यं समुत्पाद्य ततो जायेत मूषिकः"—इति।

नारदपुराणे,—

"चिन्तयेद्दीक्षयेद्वाऽपि जननीं वा सुतां च वा।
बधूं वा भ्रातृदारान् वा गुरुभार्य्यां नृपस्त्रियम् ॥
स याति नरकं घोरं सञ्छिन्न्य श्वपचीमपि।
दृष्ट्वा हि प्रमदां श्वेता यः क्षोभं व्रजते नरः ॥
तस्य पुण्यं कृतं धर्म्मं वृथा भवति नान्यथा।
पुण्यस्य सङ्क्षयात् पापं पापांशश्च भवेद्ध्रुवम्"—इति।

व्यभिचारिणीं प्रति वराहपुराणे,—

"ततः शुनी भवेत् पश्चात् सूकरी च ततः परम्।
कर्मक्षये ततः पश्चान्मानुषी कुत्सिता भवेत् ॥
न च सौख्यमवाप्नोति तेन दुःखेन दुःखिता"—इति।

"तृणगुल्मलतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मरतानाञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः ॥
हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः क्रिमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनोमत्स्याः प्रेत्यान्त्यस्त्रीनिषेवकाः"—इति ।

अगम्यागमनकर्मविशेषात् फलविशेषः पद्मपुराणे,—
"उदरव्याधियुक्तस्तु तथा गुर्व्वङ्गनागमे ।
आचार्य्यभार्य्यागमने भगन्दरयुतो भवेत् ॥
तथा पापेन महता गुल्मी स्यादन्त्यजागमे"—इति ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—
"षण्डश्च जायते लोके दारातिक्रमकारकः ।
परपुंसि प्रसक्ता च तस्य भार्य्या तथा भवेत् ॥
कुष्ठी भवति धर्म्मज्ञ, अपहृत्य तथा स्त्रियम्* ।
लिङ्गव्याधिमवाप्नोति वियोनौ मैथुने रतः ॥
गां च गत्वा द्विजश्रेष्ठ, लिङ्गनाशमवाप्नुयात् ।
दृष्ट्वा परस्त्रियं नग्नां नरो दुष्टेन चेतसा† ॥
जात्यन्धत्वमवाप्नोति परलोके न संशयः ।
अवकीर्णी च भवति लिङ्गव्याधिसमन्वितः‡ ॥
प्रकीर्णमैथुने जन्तुः क्लीवो भवति वै द्विज"—इति ।

---

* परस्त्रियम्,—इति मु० ।

† मनोदुष्टेन चक्षुषा,—इति मु० ।

‡ लिङ्गव्याधौ न संशयः,—इति मु० ।

शङ्खलिखितौ। "पर्व्वमैथुने प्रमेही पुरुषव्याधिपीड़ितः। परदारगाम्यगुप्तदारकः। गोष्ववकीर्णी दुश्चर्मा। खराश्वाभिगामी मधुमेही*। सगोत्राभिगामी मद्यपस्त्रीगामी श्लीपदी†। मातृपितृभगिनीगाम्यबीजी। स्वदारादन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम्। गुरुतल्पगो दुश्चर्मा। चण्डाल्यवकीर्णी कन्यादूषी सगोत्राभिगाम्यबीजी। धर्म्मपत्न्यामाख्ये प्रवर्त्तकः खल्वाटः। मातृभगिनीगाम्यवकीर्णी श्लीपदी बधी मधुमेही च"—इति।

वृद्धबौधायनः,—

"गां गत्वा मधुमेही स्यान्मूत्रकृच्छ्री चतुष्पदम्।
मधुमेही खराश्वादिगामी भवति मानुषः॥
सवर्णागमनेऽदत्कः पितृहा पाण्डुरोगयधः।
अन्त्यजागमने मर्त्यो जायते नात्र संशयः"—इति।

वृद्धगौतमः,—

"धर्म्मपत्नीं गुरोर्गत्वा वृश्चिकोभुजगस्तथा।
पक्षिदंष्ट्रिमृगव्यालक्रव्यादोऽपि ततोऽसकृत्॥
तथा मानुष्यतां प्राप्तः क्षयी कुष्ठी तथा भवेत्।
महोदरो प्रमेही च दुश्चर्मा च भगन्दरी॥
ज्वरातिसारी दाही च पाददाही क्रिमिव्रणी।
गत्वा तु मातृभगिनीं अलेषु‡ मधुमेहवान्॥

---

* खराभिगामी मूत्रमेही,—इति शा०।
† श्लिष्टपदी,—इति मु०।
‡ दारेषु,—इति शा०।

कन्यागाम्यश्मरी शूली प्रमेही मूत्रकृच्छ्रप्यपि ।
कन्यां च गोत्रजां गत्वा बाहुहीनो भवेन्नरः ॥
सगोत्रां च सवर्णाञ्च गत्वा स्यात् श्लीपदी नरः* ।
मातरं च स्वसारं च गत्वा श्लीपदजीवकः† ॥
अनस्थिपाणिपादः स्यात् श्वश्रूगः सखिभार्य्यगः ।
मूत्रकृच्छ्री तथाऽजिह्वः स्नुषागोमुष्कवृद्धिमान् ॥
रजस्वलाऽभिगामी च चण्डालीगमने रतः‡ ।
दाहज्वरी भवेन्मर्त्यः अन्यजन्मसु गुल्मवान् ॥
गत्वा तपस्विनीं नारीं गुर्विणीं मूत्रकृच्छ्रपि ।
स्यादामयावी भवति विधवागोऽश्मरीयुतः ॥
प्रमेही मूत्रकृच्छ्री च शूली मर्त्योऽभिजायते ।
परदाराभिगामी च प्रमेही गुरुदारगः§ ॥
दासीगामी क्रूरकर्मा सदा कामरतो|| भवेत् ।
स्वजातिपरनारीगः कुष्ठी मर्त्त्योऽभिजायते ॥
वक्त्रमैथुनकर्त्ता च खल्वाटो जायते नरः ।
गत्वा तु महिषीं राज्ञः षण्डो भवति मानवः ॥
नेत्ररोगी भवेत् प्रेक्ष्य नितरां परयोषितः ।

---

* गत्वा श्लिष्टपदी नरः,—इति मु० ।

† श्लिष्टपदपजीवकः,—इति मु० ।

‡ गमनेऽपि च,—इति मु० ।

§ गुरुतल्पगः,—इति मु० ।

|| कामातुरो,—इति मु० ।

स्वकुले योषितामेकां पुत्रीगः खञ्जतां व्रजेत् ॥
स्वदारेभ्योऽन्यतो दीव्यन्नल्पकेशो भवेन्नरः।
पुंश्चल्यो योषितो बालरण्डा स्युर्वधिरास्तथा ॥
दास्यो वा दीर्घरोगिण्यो दृष्टिहीना भवन्ति ताः" इति।

ब्रह्मपुराणे,—
"परदारेषु ये चापि चक्षुर्दुष्टं* प्रयुञ्जते।
तेन दुष्टस्वभावेन क्लीवत्वमुपयान्ति वै† ॥
पशूंश्च ये विभजन्ति‡ ये चैव गुरुतल्पगाः।
प्रकीर्णमैथुना ये च क्लीवा जायन्ति ते नराः"—इति।

तदेवं कानिचित् शास्त्राण्युदाहृत्य कियानपि कर्मविपाको-निरूपितः। अनयैव दिशा विपाकान्तराण्यूह्यानि। न हि निःशेषेण केनचिदुदाहर्तुं शक्यम्। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

"उक्ता यथाशक्ति मया तिरश्चां
या योनयो यानि च लक्षणानि।
शक्यानि कार्त्स्न्येन मया न वक्तुं
या योनयश्चैव नराधमानाम्"—इति।

अशक्तिश्च कर्मानन्त्यात्। यद्यप्यतिपातकादीनि प्रकीर्णकान्तानि पापानि दशविधत्वेन विष्णुना सङ्कलितानि, तथाप्यतिपातकादि-

---

* चक्षुर्दुष्टं,—इति मु०।
† क्लीवत्वमुपजायते,—इति मु०। क्लीवत्वमुपयान्ति ते,—इति तु पाठः समीचीनः प्रतिभाति।
‡ निबध्नन्ति,—इति मु०।

अभ्युपायावेव तत्सङ्कलनम् । पापव्यक्तीनां तु स्वरूपतोदेशकाल-कर्त्रवस्थादिभेदाच्च* नेयत्ता । यदा कर्मणामेवेयत्ता नास्ति, तदा तद्विपाकानामियत्ता दूरापास्ता । एकैकस्य कर्मणो बहुविपाकस्मरणात् । उदाहृताश्च बहुविपाकाभिधायिकाः श्वशूकरेत्यादिस्मृतयः । तथाच तेषां निःशेषकथनं मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यम् । अतो-दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

एतच्च विपाकाभिधानं सञ्चेष्यमाणेभ्यः पुरुषं निवर्त्तयत् सञ्चितेषु चोद्वेगं जनयन्निषेधेषु प्रायश्चित्तविधिषु चार्थवादतयाऽन्वेतीति पूर्वमभिहितम् । तत्र निषेधा आचारकाण्डे प्रपञ्चिताः । प्रायश्चित्त-विधयस्तु प्रायश्चित्तकाण्डे । तानि च प्रायश्चित्तानि सञ्चितविषयाणि । प्रारब्धे तु विचारणीयम् । किं प्रायश्चित्तमस्ति, उत नेति । तत्र तावदस्तीति केचिदाहुः । उदाहरन्ति च वचनम्,—

"पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः"—इति ।

ननु नैतद्युक्तियुक्तम् । तथाहि । निषिद्धस्य कर्मणः प्रायश्चित्त-निवर्त्तनीयत्वम् । यदा फलमारब्धं, तदैव कर्मत्वदशामतीत्य फलत्व-दशायां प्रविष्टम् । न च फलस्य प्रायश्चित्तं क्वचित् प्रसिद्धमस्ति ।

नायं दोषः । फलत्वदशायामपि कर्मत्वस्यात्यन्तिकनिवृत्त्य-भावात् । अन्यथा पापकर्मणः फलमिति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा । प्रायश्चित्तसद्भावः शास्त्रैकसमधिगम्यः । शास्त्रं चेत् फल-

---

* कर्त्तव्यावस्थाभेदाच्च,—इति शा० ।

स्यापि प्रायश्चित्तं ब्रूते, किन्तव च्छिद्यते*। उदाहृतञ्च शास्त्रं, तच्छान्तिरौषधैरित्यादि। तस्मादारब्धफलस्याप्यस्त्येव प्रायश्चित्तम्।

अपरे पुनर्मन्यन्ते। नास्त्येवारब्धफलस्य प्रायश्चित्तम्। कुनखित्वादिनिवृत्त्यदर्शनात्। यद्यारब्धफलं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तते, तदा नैसर्गिकमपि कुनखित्वादिकं प्रायश्चित्तान्निवर्त्तेत। न त्वेवमुपलभामहे। यथा मुक्तस्येषोर्लक्ष्यवेधोऽप्रतिसमाधेयः, तथा प्रारब्धफलं न प्रतिसमाधातुं शक्यम्।

एतदेवाभिप्रेत्य, भगवान् वादरायणः सूत्रयामास। "अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्वे तदवधेः (शा० मी० ४अ० १पा० १५सू०)"—इति। अस्यायमर्थः। ये सुकृतदुष्कृते तत्त्वज्ञाननिवर्त्त्यत्वेन पूर्वयोरधिकरणयोः[1] प्रकृते, ते अनारब्धकार्य्ये एव। न त्वारब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोर्निवृत्तिः। कुतः। तदवधेः। "तस्य तावदेव चिरम्"—इति श्रुतावुत्पन्नज्ञानस्यापि मोक्षं प्रति शरीरपातावधिश्रवणादिति।

एवं तर्हि तच्छान्तिरित्यादेः का गतिरिति चेत्। उच्यते। न ह्यत्र प्रायश्चित्तमभिधीयते। तत्प्रकरणे पाठाभावात्। चिकित्साप्रकरणे हि इदं पठितम्। तथाच यथा चिकित्सा रोगनिवृत्तेर्दृष्टउपायः, तथा दानादिरपि दृष्टउपायः। तथा सति चिकित्सावद्दानादेर्न प्रायश्चित्तत्वम्। किन्तु रोगनिवर्त्तकं किञ्चित्प्रबलं सुकृता

* किन्त्ववच्छिद्यते,—इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठस्त्वसमीचीनः।

(१) तदधिगम उत्तरपूर्व्वाघयोरिति इतरस्याप्येवमसंश्लेषः इति चैतयोरधिकरणयोरित्यर्थः।

पूर्वमुत्पादयन्ति दानादयः। तच सुकृतं प्रवृत्तान्यपि फलानि प्रतिबध्य स्वफलं प्रयच्छति। प्रतिबद्धस्य फलशेषः स्वप्नादौ जन्मान्तरे वोपयुज्यते। एतत्सर्वमुपपुराणे पराशरेण प्रपञ्चितम्,—

"शरीरारम्भकं कर्म योगिनोऽयोगिनोऽपि च।
विना फलोपभोगेन नैव नश्यत्यसंशयम्॥
वर्त्तमानशरीरेण सम्पन्नं कर्म देहिनः।
इह चामुत्र चाशस्य ददाति स्वफलं शुक॥
इहैव फलदं कर्म प्रारब्धं प्रतिबध्य च।
फलं ददाति स्वप्ने वा जाग्रत्कालेऽथवाऽनघ॥
निवृत्तप्रतिबद्धन्तु प्रारब्धं कर्म सत्तम।
निरुद्धांशफलं स्वप्ने ददाति स्थिरमुत्तमम्॥
निरुद्धांशसमोभोगो यथोद्भूतस्य जायते।
तथा निरुद्धन्तेनैव सह कर्म ददाति नै॥
एवं निरुद्धभागन्तु* स्वप्ने जाग्रति वा फलम्।
आरब्धस्यानगुण्येन भुङ्क्ते देही न संशयः॥
अत्युत्कटैरिहत्यैस्तु पुण्यपापैः शरीरभृत्।
प्रारब्धं कर्म विच्छिद्य भुङ्क्ते तत्तत्फलं बुधः॥
प्रारब्धशेषं विच्छिन्नं पुनर्देहान्तरेण तु।
भुङ्क्ते देही न नो भुङ्क्ते तन्नश्यति कः पुमान्॥
अवश्यं ननु भोक्तव्यं† प्रारब्धस्य फलं जनैः।

---

* इदं निरुद्धभोगन्तु,—इति शा०।

† अवश्यमनुभोक्तव्यं,—इति मु०।

देहेनानेन* वाऽन्येन युगपद्वा क्रमेण वा॥
शूकरखरोष्ट्रादिविरुद्धैर्विग्रहैरपि।
भोक्ताऽस्येव फलस्येह शुक, कर्माणि च क्रमात्॥
कारणानि भवन्तीह चक्रवत् परिवर्त्तने।
आरभन्ते क्रमेणैव तेषां नाशस्तु भोगतः॥
सञ्चितेषु समस्तेषु प्रबलं कर्म देहिनः।
फलमारभते देहमपि तत्साधनं बुध॥
दुर्घटं सकलं शक्तिर्माया माहेश्वरी जडा।
घटयत्यत्र सन्देहो नास्ति सा तादृशी गतिः"—इति।

प्रबलेन कर्मणा प्रारब्धफलस्य प्रतिबन्धाङ्गीकारे नैसर्गिकाः कुनखित्वादयोऽपि क्वचित् प्रतिबध्येरन्निति चेत्। प्रतिबध्यन्तां नाम। यत्र प्रतिबन्धो न दृश्यते, तत्र दौर्बल्यं कल्पनीयम्। प्रबलाभ्यान्तु वर-शापाभ्यां जन्मान्यथाभावोऽपि क्वचित् स्मर्य्यते। तथाच स्कन्द-पुराणे व्याघ्र ईश्वरवरेण गणेश्वरत्वं प्राप्त इत्यभिहितम्। महाभारते नहुषस्येन्द्रपदप्रेप्सोरगस्त्यशापेनाजगरत्वं प्राप्तमित्यभिहितम्। यदा जातस्य देहस्यापि प्रबलेन निमित्तेनान्यथाभावोऽस्ति, तदा किमु वक्तव्यं, कौनख्यादेरन्यथाभावः,—इति।

एवञ्च सति रोगशान्त्यादिप्रतिपादकानि सर्वाणि शास्त्राणि प्रारब्धभोगाविरोधेनानुग्रहीतानि भविष्यन्ति। रोगशान्तिश्चौषधा-दिसाध्या। तच्चौषध्यान्यायुर्वेदप्रसिद्धानि। दानानि च बौधायन-

* देहेनैकेन,—इति शा०।

कश्यपब्रह्माण्डपुराणादिष्ववगन्तव्यानि । जपस्तु शौनकादिप्रोक्त-ऋग्विधानसामविधानादौ बहुधा प्रपञ्चितः । तथा च ऋग्विधाने स्मर्य्यते,—

"ऋतस्येति जपेत् सूक्तं त्वयुतं विष्णुमन्दिरे ।
अश्वत्थे माघमासे च मूत्ररोगो विनश्यति ॥
वायोशुक्रो जपेत् सूक्तमश्वत्थे त्वयुतं तु चेत् ।
बहुधा वातरोगोऽपि विनश्यति न संशयः ॥
वारुणं वा जपेत् सूक्तमयुतं धात्रिमूलके ।
वातादिव्याधिनाशे तु सुखी पश्चात् स्थितो भुवि ॥
कद्रुद्राय जपेत् सूक्तं शीतज्वरविनाशनम् ।
लिङ्गं स्पृष्ट्वाऽयुतं धीमान्नीरोगः शीघ्रतस्तथा ॥
इमां रुद्राय तपसे जपेत् सूक्तं शिवालये ।
उष्णज्वरविनाशाय त्वयुतं* नात्र संशयः ॥
इमां रुद्राय सूक्तन्तु जपेच्चेच्छिवमन्दिरे ।
कासशूलादिरोगघ्नमयुतं नात्र संशयः ॥
ईङ्खयन्ती जपेत् सूक्तं लचं विल्वशिरोऽपि† वा ।
कुष्ठनाशो भवेच्छीघ्रं माघमासे न संशयः ॥
हंसमन्त्रं जपेद्धीमान् त्वयुतं‡ विष्णुमन्दिरे ।
अर्घ्यं दद्यात्, कुष्ठरोगी सुवर्णसमतामियात् ॥

* त्वयुतं,—इति मु० ।

† जले विल्वे विलेऽपि वा,—इति मु० ।

‡ त्वयुतं,—इति मु० ।

जपेच्छीघ्रं* देवमन्त्रं शिरोरोगो विनश्यति ।
आयुर्वृद्धादिकं पश्चादयुतं विष्णुमन्दिरे ॥
अमीवहा स्वप्नयुक्तं जपेत् सूक्तं शिवालये ।
अयुतं चेत् कुष्ठरोगी स्वर्णवर्णं प्रयाति सः ॥
मित्रस्येति जपेत् सूक्तमपस्मारो विनश्यति ।
महापातकयुक्तोऽपि नीरोगी भूतले स्थितः ॥
उदासो† कुक्षिशूली तु जपेत् सूक्तं शिवालये ।
अयुतं माघमासे तु मुच्यते नात्र संशयः ॥
सूर्य्येण नो दिवः‡ सूक्तं प्रत्यब्दं प्रजपेद्द्विजः ।
सदर्य्यान्तु त्रिवर्षन्तु क्षयादिव्याधिनाशनम्"—इति ॥

तएते जपा ऋग्विधाने शौनकेन प्रोक्ताः। होमश्च तत्र सएवाह,—

"ततश्च त्रिचमन्त्रेण होमं कुर्य्यात् सहस्रकम् ।
अर्केण त्रिमधुं कृत्वा शिरोरोगोविनश्यति ।
सप्तम्यां रवियुक्तायां जलमध्ये यथा तथा ॥
करवीरैस्तु गायत्र्या होमं कुर्य्यात् सहस्रकम् ।
व्याधिनाशो भवेच्छीघ्रं मृत्युं जयति सः पुमान्"—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

"असाध्यव्याधिना ग्रस्त उग्रेण प्राणहारिणा ।
अतिरौद्रेण सूक्तेन प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥

---

* जले स्थित्वं,—इति मु० ।

† उदके,—इति मु० ।

‡ सूर्य्योदये जपेत्,—इति मु० ।

पूर्व्वमाज्याहुतीर्हुत्वा उपस्थाय च शङ्करम्।
हविःशेषेण वर्त्तेत एकोत्तरमतन्द्रितः॥
पूर्णे मासि जयेन्मृत्युं रोगेभ्यश्च विमुच्यते।
होमकर्म्मण्यशक्तानां जपस्तद्द्विगुणो भवेत्"—इति॥

तैत्तिरीयकशाखायां च द्वितीयकाण्डे रोगनिवृत्त्यर्था होमा-बहुधोपवर्णिताः। तत्र तावत् प्रथमप्रश्ने काम्यपशुप्रकरणे प्रथमानुवाके। "वायव्यं श्वेतमालभेत"—इति श्वेतपश्वालम्भनानुवृत्तौ श्रूयते। "वायवे नियुत्वत आलभेत ज्योगामयावी"—इति। ज्योगामयावी दीर्घरोगी। वायोरश्वा नियुतः, तद्वते नियुत्वते। फलं च वाक्यशेषे श्रुतम्। "सएवास्मिन् प्राणापानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति। सएव नियुत्वान् वायुरेव। अस्मिन् दीर्घरोगवति। इतासुर्गतप्राणः।

द्वितीयानुवाके श्रूयते। "यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमालभेत"—इति। वरुणगृहीतो जलोदराख्यव्याधिगृहीतः* इत्येके। अज्ञातरोगइत्यन्ये। एकः शितिः श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात्। "स*एवेनं वरुणपाशाद्विमुञ्चति"—इति फलम्। सएव वरुणएव। वरुणपाशाद्रोगात्।

तस्मिन्नेवानुवाके। "आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी"—इति। बभ्रुः पिङ्गलवर्णः। तत्फलन्तु "अग्नेरेवास्य शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति।

चतुर्थानुवाके। "यदि बिभीयाद्दुश्चर्म्मा भविष्यामीति सोमा-

* महोदरव्याधिगृहीतः,—इति मु०।

पौष्णं श्याममालभेत"—इति। कण्डूत्यादिभिः* पूर्व्वभाविभिर्व्वि-ह्नैर्भविष्यद्रोगं निश्चितवतः तस्माद्भयं सम्भवत्येव। तत्फलन्तु। "न दुश्चर्मा भवति"—इति।

षष्ठानुवाके। "प्राजापत्यं तूपरमालभेत यस्याविज्ञातमिव ज्योगामयेत्"—इति। तूपरः शृङ्गहीनः पशुः। तत्फलन्तु। "सएवैनं तस्मात् स्रामान्मुञ्चति"—इति। सएव प्रजापतिरेव। तस्मात् स्रामादस्पष्टात् दीर्घरोगात्।

नवमानुवाके। "मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णं ज्योगामयावी"—इति। तत्फलन्तु। "मित्रादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति उत यदीतासु-र्भवति जीवत्येव"—इति। एवमेते रोगनिवर्त्तकाः पशवः प्रथमप्रश्ने-ऽभिहिताः।

तथा द्वितीयप्रश्ने काम्येष्टिप्रकरणे प्रथमानुवाके श्रूयते। "अग्नये सुरभिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद् यस्य गावो वा पुरुषा वा प्रमीयेरन् यो वा बिभीयात्"—इति। भयप्रतियोगी तु रोगात्मकः पूतिगन्धोऽवगन्तव्यः। वाक्यशेषे "पूतिगन्धस्याप-हत्यै"—इति तत्फलकीर्त्तनात्।

तृतीयानुवाके। "अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्व-पेत् अग्नये पावकायाग्नये शुचये ज्योगामयावी"—इति। तत्फलन्तु। "यदग्नये पवमानाय निर्व्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति। यद-ग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन् तेन दधाति। यदग्नये शुचये आयु-रेवास्मिन् तेन दधाति। उत यदीतासुर्भवति जीवत्येव"—इति।

* कण्डूपूतिभिः,—इति मु०।

तथा तत्रैव श्रुतम्। "एतामेव निर्व्वपेच्चक्षुष्कामः"—इति। चक्षुष्कामोनेत्ररोगग्रस्तः। "यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन दधात्युत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति"—इति तत्फलश्रवणात्।

अनयैव दिशा वाक्यान्तराण्युदाहरणीयानि। ऋग्वेदयजुर्व्वेदाश्रितौ जपहोमौ प्रदर्शितौ। सामवेदाथर्व्ववेदाश्रितावपि सामविधानादिपर्य्यालोचनया* प्रदर्शनीयौ।

अर्चनानि तु शैववैष्णवाद्यागमादिषु प्रसिद्धानि। अर्च्चनादिभिरित्यादिशब्देनार्घ्यध्यानयोगप्राणायामादयो दृष्टादृष्टोपाया व्याधिनिवर्त्तका अवगन्तव्याः। ते च योगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः। अस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यन्ते।

न चोक्तेषु जपादिष्वनुष्ठितेष्वपि क्वचित् फलविसंवाददर्शनात् न विश्रम्भप्रवृत्तिरिति शङ्कनीयम्। औषधेष्वप्यस्य न्यायस्य समानत्वात्। तत्रापि मा भूद्विश्रम्भ इति चेत्। हन्त्वैवमायुर्व्वेदोदत्तजलाञ्जलिः स्यात्।

अथ मन्यसे, प्रयुज्यमानेष्वौषधेषु कस्माच्चिद्दोषात् निवर्त्त्यदोषप्रबलत्वाद्वा निवर्त्तकौषधप्रयोगस्याभ्यासोऽपेक्षितः,—इति। तर्हि जपादिष्वपि तुल्यमेतदुत्तरम्। सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः,—इति न्यायस्त्वदृष्टफलेष्वेवावगन्तव्यो न दृष्टफलेषु। अतएवावघातादिष्वावृत्तिः परिकल्प्यते। न खल्वनिष्पन्नेषु तण्डुलेषु सकृत् मुसलप्रहारेणावघातविधेश्चरितार्थतां मीमांसका मन्यन्ते। तत्र यथा तण्डुलनिष्पत्तिपर्य्यन्तोऽवघाताभ्यासः, एवमत्रापि रोगनिवृत्तिप-

---

* सामवेदाश्रितावपि सामवेदपर्य्यालोचनया,—इति शा० ।

र्थत्वो अपायभ्यासो द्रष्टव्यः।

यत्तु क्वचिज्जपादीनामल्पसङ्ख्याश्रवणं, तदल्पदोषविषयतया व्यवस्थापनीयम्। एवञ्च सति न क्वापि विसंवादः।

अयञ्च व्याधिप्रतीकारन्यायः सर्व्वेष्वपि अनिष्टेषु प्रारब्धफलेषु कर्मसु योजनीयः। यदि जपादीनां प्रायश्चित्तत्वमङ्गीकृत्य प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरभ्युपेयते, यदि वा तदनङ्गीकारेण फलमात्रप्रतिबन्धः, सर्व्वथाऽपि विहिते जपादौ विस्रम्भेण प्रवृत्तिः।

यदा भोगैकनिवर्त्त्यत्वशङ्कायुक्तेष्वपि प्रारब्धफलेष्वीदृशः प्रतीकारविस्रम्भः, तदाऽनारब्धफलेषु सञ्चितेषु कर्मसु प्रायश्चित्तप्रवृत्तिविस्रम्भोऽस्तीति किमु वक्तव्यम्। तस्मात्, यथोक्तेषु प्रायश्चित्तेषु निःसन्दिग्धैः प्रवर्त्तितव्यमित्यशेषमतिमङ्गलम्।

तदेवमयं भगवान् पराशराचार्य्यः काण्डद्वयेन व्यवहारसूचनसहितमाचारप्रायश्चित्तप्रपञ्चमभिधाय शास्त्रमुपसंहरति,—

एतत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम्॥ ८०॥
द्विनवत्या* समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य सङ्ग्रहः। इति।

पराशरेण कस्यचिदुपपुराणस्यापि निर्मितत्वात् तस्य च ज्ञानप्रधानत्वात् तद्व्यवच्छेत्तुमेतदित्युक्तम्। अथातो हिमशैलाग्रे,—इत्यारभ्य प्रणीतो द्वादशाध्यायात्मको ग्रन्थसन्दर्भः प्रकृतत्वादेतच्छब्देन परामृश्यते। अस्य शास्त्रस्य कलिधर्मविषये प्रामाण्यातिशयं पूर्व्वोक्तमनुस्मारयितुं पराशरसम्बन्धोपवर्णनम्। शास्त्रशब्दोऽत्र विधायकं

* दशनवत्या,—इति मु०।

वंशक्रममाचष्टे । शासनात् शास्त्रमिति तद्व्युत्पत्तेः । ननु शंसनात् शास्त्रमित्यपि तद्व्युत्पत्तिरस्ति । तदुक्तं पुराणे,—

"शासनात् शंसनाच्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते"—इति ।

वाढम् । सा व्युत्पत्तिर्मोक्षशास्त्रविषया । तस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाख्यानरूपत्वात् । अत्र त्वनुष्ठेयार्थकथनात् पूर्व्वोक्तैव व्युत्पत्तिः समीचीना । तदेवाभिव्यञ्जयितुं शास्त्रमित्युक्तम् । वचनान्तराणामपोद्धापनिवृत्तये सङ्ग्राऽभिधानम् । मन्वादिस्मृतिवद्ग्रन्थबाहुल्याभावात् केषाञ्चिद्धर्म्माणामनुक्तिमाशङ्क्य तद्व्यवच्छेदाय सङ्ग्रह इत्युक्तम् ।

अस्य शास्त्रस्यार्थानुष्ठानप्रधानत्वात् पाठस्य स्वर्गं प्रत्यकिञ्चित्करत्वमाशङ्क्य वेदाध्ययनवत् स्वर्गसाधनत्वमाह,—

यथाऽध्ययनकर्माणि* धर्मशास्त्रमिदं तथा ॥ ८१ ॥
अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना । इति ।

निगदव्याख्यातमेतत् ।

ननु व्यासेन कलिधर्म्माणां स्पष्टत्वात्, कलौ पराशरस्मृतिः,—इति पराशरेणोत्तरितत्वाच्च, पराशरोक्ताः सर्व्वे कलिधर्म्मा एवेति वक्तव्यम् । किञ्च । शेषं मुनिविभाषितम्,—इति इतरमुन्युक्तकलिनिषेधानामप्यभ्युपगतिः स्पष्टं लक्ष्यते । अतो-मूलोक्ताघसङ्कोचादीनां मूलोन्नीतदूरयात्रादीनामस्मिन् युगे प्रवृत्त्यावप्रवृत्तौ च विरोधो आगन्तुकः ।

---

* यथाऽध्यायनधर्म्माणि,—इति मु० ।

** एतच्छिह्नकोष्ठीकृतो ग्रन्थांशो बङ्गीयपुस्तकेषु न दृश्यते ।

न च वाङ्मयमात्रेण स्मृतेः कलिधर्मविषयत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् । विभाजकनिमित्ताभावात् । निषेधवचनानां निमित्तत्वे कृष्यादिकस्याप्यननुष्ठेयत्वापत्तेः । एतद्ग्रन्थोक्तव्यतिरिक्तविषयाणां तेषां निमित्तत्वे अघमर्षणादीनामपि कृष्यादिवदनुष्ठेयत्वापत्तेः । संन्यासाश्रम-कृष्यादिव्यतिरिक्तापद्वृत्ति-सेतुयात्राव्यतिरिक्त-दूरयात्रादीनामप्यग्राह्यत्वापत्तेः । आचारस्य तथात्वे अतिप्रसङ्गापत्तेः । स्मृतिवैयर्थ्यापत्तेश्चेति चेत् ।

अत्रोच्यते । कलौ पराशरोक्तं तद्वचनोन्नीतञ्च सर्व्वमप्यनुष्ठेयमेव, नानुष्ठेयं किञ्चिदप्यस्ति । किन्त्वनुष्ठाने विशेषो विज्ञायते । समन्वयबलात् । तथाहि । निषेधाश्च युगप्रयुक्तानुपपत्तिमूलकाः । अन्यथा विध्युत्पत्तिवैयर्थ्यात् । अनुपपत्तिश्च दृष्टाऽदृष्टा चेति द्विविधा । तत्र दृष्टानुपपत्तिमूलकानामनुष्ठानमननुष्ठानञ्चानिन्दितम् । यत्रानन्यथासिद्धिप्रतिप्रसवविधिरुन्नीयते, तत्र दृष्टानुपपत्तिः कल्प्यते ।

"दूराध्वोपगतं श्रान्तम्"

"यतिहस्ते जलं दद्यात्"

"वैश्वदेव उपस्थितम्"

"चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्"

"एकपिण्डास्तु दायादाः"

"देशान्तरस्थतः कश्चित्"

"ब्रह्मचारी गृहे येषाम्"

"सम्रतः सत्रपूतश्च"

"आहिताग्निश्च यो द्विजः"

"राज्ञश्च सूतकं नास्ति"

"यस्य चेच्छति पार्थिवः"

"सम्प्रणीतः श्मशानेषु"

"दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः"

"यजेत वाऽश्वमेधेन"

इत्याद्यन्यथाऽनुपपत्त्या दूरयात्रादिविधिरुन्नेयः। "एकाहाच्छुध्यते विप्रः"—इत्यघसङ्कोचविधिर्यायावरविषयत्वेन वा, चौपासनोक्तापवादप्रतिप्रसवविषयत्वेन वा, अन्यथासिद्धः। "नष्टे मृते प्रव्रजिते"—इति पुनरुद्वाहविधिः परिवेदनाद्युत्क्रमविवाहविषयत्वेनान्यथासिद्धः। "क्षेत्रजश्चैव"—इत्यादि क्षेत्रजादिपुत्रभेदप्रदर्शनं कुण्डगोलकप्रदर्शनवत् प्रायश्चित्तार्थत्वेनान्यथासिद्धम्। न च दत्तौरसयोरपि तथा स्यादिति वाच्यम्। ऋतुगमनप्रसंशनेन वैपरीत्यनिन्दनेन च औरसस्यैव लक्षणप्रणयनेन दत्तस्यापि विध्यभिप्रायविषयत्वप्रतिपादनात् दत्तौरसकथनं न प्रायश्चित्तरूपमिति स्पष्टीकृतम्। "संसर्गमाचरेद्विप्रः"—इत्यादि संसर्गप्रायश्चित्तं विलक्षणयाजनादिविषयत्वेनान्यथासिद्धम्। "आसनाच्छयनात्"—इति तु पापित्वमात्रापादकत्वेनान्यथासिद्धम्।

अन्यत्र गोवधादौ अदृष्टाऽनुपपत्तिः कल्प्यते। तेषामनुष्ठानं निन्दितम्। यत्र प्रत्यक्षोऽपूर्व्वविधिर्दृश्यते श्राद्धादौ, तस्यानुष्ठानं निन्दितम्। तदितरविषयत्वेनैव निषेधानां प्रवृत्तत्वात्। पूर्व्वोक्तानन्यथासिद्धविधिविषयाणामप्येवमेव द्रष्टव्यम्। तेषामपि स्वविषयेषु

प्रत्यक्षापूर्व्वविधित्वात्। एतदभिप्रायेणैव सर्व्वमपि व्याख्यानं सङ्गच्छते

व्यध्यायाचारकाण्डानभिहितसमयाचारभेदान् द्वितीये
काण्डेऽध्यायाष्टकेऽपि क्वचिदनभिहितान् निष्कृतीनां प्रभेदान्।
अध्याये द्वादशेऽस्मिन्नकथयदनघः शक्तिसूनुर्मुनीन्द्र-
स्तं शिष्टानुग्रहार्थं सुविवृतमकरोन्माधवाचार्य्यवर्य्यः ** ॥

अध्यायेऽत्रावशिष्टं समुदितमुभयोः काण्डयोर्द्वादशे स्यात्
प्रायश्चित्तं यदस्मिन्ननुपदमगमत् पातकादौ रहस्ये।
अन्यत् सौम्यादिकृच्छ्रं सुविहितफलदं कर्मणो यो विपाकः
सर्व्वं शास्त्रोपलक्ष्यं स्मृतिहृदयमिदं व्याकृतं माधवेन* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-व्याख्यायां माधवीयायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

समाप्तञ्चेदं प्रायश्चित्तकाण्डम् ॥०॥

** एतच्चिह्नक्रोडीकृतो ग्रन्थांशो मदीयपुस्तकेषु न दृश्यते।

* अयञ्च श्लोको मुद्रितपुस्तके नास्ति।

स्पृशन्तोवर्त्तन्ते, तथापि मेध्यं प्लावता नोच्छिष्टमिति योजनीयम्।

भूमिस्पृष्टोदकादावशुद्धिमपवदति,—

मही स्पृष्ट्वाऽऽगतं तोयं याश्चाप्यन्योन्यविप्रुषः।
भुक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥३२॥ इति॥

पादप्रक्षालनाचमनादावधःपतितं यदुदकं भूमिं स्पृष्ट्वा पुनर्ब्बिन्दुरूपेणागत्य स्पृशति, ये चान्योन्यमुखोद्गता विन्दवः सम्भाषणे शरीरे पतन्ति, यश्च स्नेहोभोजनानन्तरं प्रक्षालनेनानिर्हार्य्यः, तत् सर्व्वं नाशुचितापादकम्।

मुखान्तर्गतताम्बूलादीनामुच्छिष्टशङ्कामपवदति,—

ताम्बूलेक्षुफले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने।
मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं धर्मतो विदुः ॥ ३३॥ इति॥

ताम्बूलञ्च इक्षुश्च फलं च ताम्बूलेक्षुफलम्। पूर्व्ववचनोक्तोऽपि भुक्तस्नेहोऽत्र दृष्टान्तत्वेन पुनरुपात्तः। मधुपर्कोयज्ञविवाहादौ दध्यादिभक्षणम्। सोमो यागे सोमपानम्। एतेषु नास्त्युच्छिष्टदोषः।

रथ्योदकादौ प्रयत्नेन कर्त्तव्यः शुद्धिविशेषो नास्तीत्याह,—

रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च।
मारुतार्केण शुद्ध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च* ॥३४॥इति॥

पक्वेष्टकचितानि चैत्यवृक्षवेदिकादीनि। निर्दिष्टानामेतेषां चण्डा-

* 'पक्व' स्थाने 'पक्ष' पाठः प्रायः सर्व्वत्र मा० पुस्तकादिषु।